

MEMORIA SALVATĂ II

Carte apărută cu cofinanțarea Consiliului Județean Timiș

ISBN 978-973-125-265-0

Editor: Adrian Bodnaru
Copertă: Diana Andreescu
Paginare: Dragoș Croitoru

© Copyright, 2009, Smaranda Vultur, Adrian Onică

Editura Universității de Vest
300223 — Timișoara, Bd. V. Pârvan nr. 4,
BCUT, 010 B, tel./fax: 0256 592 253

CIS Centrul Interdisciplinar de Studii Regionale

Smaranda VULTUR
Adrian ONICĂ
(editori)

MEMORIA SALVATĂ II

Cine salvează o viață salvează lumea întreagă¹

euv Editura Universității de Vest
Timișoara, 2009

¹ Citat din Talmud, Sanhedrin 37 a, cu trimitere la Biblie, Facerea, 24-26.

Cuprins

- 7 Smaranda Vultur
CUVÂNT ÎNAINTE

Partea I : Destine în oglindă

- 15 Otto Adler
În lagăr furtul de pâine era cea mai mare crimă
- 45 Magdalena Stroe
*Aș dori să nu existe nici un fel de discriminări etnice,
rasiale, iar omul să fie judecat strict prin ceea ce este el
ca valoare uman*
- 107 Liviu Beris
Privind în trecut... mă doare foarte mult
- 135 Spiridon Tătaru
Nepoata ceasornicarului
- 137 Petre Gheorghe
Fapta bună stă și în mâna lui Dumnezeu
- 189 Lista cetățenilor români distinși cu titlul de „Drept între
Popoare”

Partea a II- a : Banat : emigrație, deportare, destine individuale

- 213 Geza Kornis
*Fragmente din Memorii (Din viața mea și vremurile
mele)*
- 239 Ivan Lungu
Slavă Domnului, nu ne-au luat!

253	Mișu Elias <i>Anul viitor ne întâlnim la Ierusalim !</i>
	R.L.
275	<i>Când se întâmplă ceva rău, cel care l-a făcut este vinovat, dar cei care nu l-au împiedicat sunt și ei responsabili</i>
296	Documente
305	Bibliografie

Smaranda Vultur

Cuvânt înainte

Cartea de față se situează, așa cum o indică și titlul ei, într-un raport de continuitate și complementaritate cu *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*. Ed. Polirom, Iași, 2002, volum pe care l-am coordonat, conceput și realizat împreună cu *Grupul de istorie orală și antropologie culturală*, de la Fundația A treia Europă.

Volumul al doilea din *Memoria salvată*, care apare de astădată, nu întâmplător, într-o editură universitară, este totuși în multe privințe diferit de primul și mai precis ținut spre o destinație didactică.

El ar dori să ofere, în primul rând studenților masteranzi sau doctoranzi, o bază de documentare, explorare și interogare pentru a înțelege mai bine istoria recentă a României, care include, din păcate, destule evenimente tragice, destule întrebări rămase deschise și destule episoade care, scoase din contextul lor, sunt simplificat prezentate, sumar expediate și mai ales insuficient cunoscute, sub aspectul efectelor pe termen lung, pe care le-au pus în mișcare. Nu e vorba de a ne substitui istoricilor Holocaustului, nazismului sau ai comunismului, ci de a îmbogăți sursele la care ei apelează de obicei cu documente de tip memorial, care deplasează accentul spre împrejurările vieții trăite și spre destine individuale și care arată destul de limpede, cum anume prezentul remodelează trecutul sau cum dimensiunea umană a istoriei interferează cu viața socială, cu ideologiile puse în mișcare, cu contextele politice. E vorba de interacțiuni complexe și subtile, pe care adesea povestirile de viață sau mărturiile le decantează și le fac vizibile, problematizând trecutul și angajând subiectul interviuat sau pe cel care își scrie memoriile, în evaluări retrospective ale acestui trecut, vorbind de suferințe cotidiene, de evenimente individuale sau colective, de sfârșiri lăuntrice, de situații imposibile, de povara opțiunilor ce se fac sub presiunea timpului istoric.

Memoria îl solicită și implică pe celălalt, îl interpelează și va fi, sunt sigură, extrem de profitabil să vedem cum reacționează la aceste interpelări generația tânără.

Mărturiile din această carte sunt menite să-i stimuleze pe studenți să se informeze, să caute ei înșiși să completeze baza lor de documentare, apelând la surse de alte tipuri (istorice sau de tip memorial) sau producând ei înșiși noi surse de informare, conștientizând faptul că terenul de lucru al cercetătorului este unul construit și că subiectul cunoscător este unul activ, care intră în dialog cu ceilalți și își negociază perspectiva proprie asupra trecutului împreună cu ei.

Cititorilor acestei cărți li se propune un cadru de reflecție cu deschideri spre orizonturile morale ale vieții umane, care privesc atât responsabilitatea pe care omul o are în istorie, față de sine și de ceilalți, cât și resursele din care se alimentează puterea omului de a supraviețui.

Avem, în paginile de față, mărturii tulburătoare despre destinul celor care, pentru simplul motiv că erau evrei, au fost supuși nu numai discriminării și intoleranței celorlalți, ci și unor măsuri de excludere programatice, care au dus în timpul celui de la doilea război mondial, la deportări și la exterminare.

Prima secțiune a cărții, *Destine în oglindă* stă sub semnul subtitlului ales, un citat din Talmud : *Cine salvează o viață salvează lumea întreagă*. Am inclus aici mărturiile a doi supraviețuitori, unul din lagărul de la Birkenau, unde împreună cu tatăl său a fost transportat, după ce restul familiei a pierit prin gazare la Auschwitz, cel de al doilea, din lagărele din Transnistria. Primul, Otto Adler, a fost deportat din Clujul ocupat de regimul hortist maghiar, cel de al doilea, Liviu Beris, din ținuturile Herței, pe atunci românești. Mărturiile lor sunt puse față în față (în oglindă) cu cele a doi « Drepti între popoare » : Magdalena Stroe, profesoară de origine româno-maghiară din Cluj, unde fiind elevă în 1944 a salvat viața prietenei ei evreice Hanna și preotul ortodox român din Govora, Petre Gheorghe care, repartizat fiind în timpul războiului la Sirova în Transnistria a participat din toamna lui 1942 până în vara lui 1943, la transportul de alimente, bani, fotografii și scrisori dinspre București, către evreii aflați în lagărele din apropierea orașului Golta (Crivoi Ozero, Trei stejari, Vrabievka etc). Împrejurările în care ei au făcut aceste lucruri, rațiunile pe care le atribuie gestului lor (educația și cultura într-un caz, principiile religioase în celălalt), destinul lor ulterior, felul în care au trecut apoi prin comunism și s-au raportat la el, sunt parte a unor povestiri de

viață care refac contexte, explică puncte de vedere, evocă oameni și relații umane, împrejurări excepționale, dar și viața de zi cu zi.

Prima secțiune a cărții s-a structurat, de altfel, în jurul unor gesturi salvatoare, în care omenia din om învinge ideologiile și aberațiile politicului, iar cel care dă o mână de ajutor semenului său, aflat în situații disperate, își riscă propria viață. Salvând viața celuiilalt, el optează pentru a se salva pe el însuși din punct de vedere moral și acest mesaj mi se pare întremant într-o lume care se interesează tot mai puțin de astfel de probleme.

Mărturiile sunt dovada că omul are de făcut alegeri în momentele dificile și că acestea îl angajează din punct de vedere moral și uman. Din fericire, evocarea unor situații de acest fel, au fost mult mai multe, decât cele pe care le evocă aici, nu doar doi Drepti între popoare, ci și alți martori ca Liviu Beris, Otto Adler, Geza Kornis sau în primul volum din *Memoria salvată*, Andrei Șerban.

Citind recenta carte a Sandei Golopenția, *Viața noastră cea de toate zilele*¹, exact în zilele când pregăteam acest volum, am dat la pagina 156 peste o consemnare în care, sociologul Anton Golopenția, explicând sub ancheta securității comuniste relațiile sale cu fotografii evreu Aurel Bauh — cel care făcea admirabile fotografii pentru coperta revistei *Sociologie românească* — scrie între altele : *În 1943, prin februarie, m-a rugat să duc o sumă mai mare, evreilor din ghetoul de la Golta, printre care se găsea cumnatul său.* Așa cum am aflat ulterior, deși nu l-a găsit pe destinatar, A. Golopenția a reușit să dea banii fetiței acestuia, care trăiește azi în Israel și a relatat într-un articol împrejurările respective. Pentru un om ca A.Golopenția, care a murit în închisorile comuniste la 42 de ani, deși era un om cu vederi de stânga, un astfel de lucru e consemnat cu aerul cel mai firesc cu putință, ca un episod printre altele din cele care îl legau de fotografii evreu din București. Și la fel ca el, mulți alții, anonimi, au considerat normale acțiunile lor. E și cazul lui Spiridon Tătaru, al cărui gest, relatat într-un episod din volum, e pe cât de spontan pe atât de emoționant.

A doua parte a acestei cărți completează primul nostru volum, consacrat vieții comunității evreiești din Banat. După apariția acestuia, am fost contactați de unii dintre cititorii lui, care au considerat că istoria lor personală de viață, ar putea completa imaginea de ansamblu

¹ Ed. Curtea Veche, București 2009.

care rezultă din povestirile de viață relatate oral și editate de noi după un criteriu generațional, cu propriile lor mărturii. E cazul lui Geza Kornis, ale cărui memorii le-a tradus Adriana Roșioru și din care am selectat câteva fragmente legate de viața evreilor la Timișoara și episodul deportării sale în Transnistria². La acest episod face referință, printre altele, și mărturia lui Ivan Lungu. Deși din Banat nu au avut loc deportări la Auschwitz sau în alte lagăre din centrul și vestul Europei, măsurile rasiale din timpul războiului au fost aplicate, iar deportările, reduse totuși ca număr (cele din Muntenia și Moldova), din Banat spre Transnistria, au vizat nu exclusiv, cum se vede din mărturii, pe deținuții politici din închisoarea de la Caransebeș.

Mărturiile din această secțiune, care sunt comparativ cu ale unor evrei emigrați (în Germania sau Israel) ne explică opțiunile de stânga de după război ale evreilor. Unii dintre cei intervievați explicitează angajamentul lor activ de partea comunistilor, chiar dacă azi au realizat gradul lor de iluzionare și povestesc episoade care ne dau o imagine destul de clară a temeiurilor pe care a funcționat acest regim și a excluderilor și presiunilor la care au fost supuși alături de ceilalți. Găsim astfel de interviuri și la destui români, sârbi sau persoane de alte etnii din aceeași generație, dar în mărturiile de față putem observa și politicile oscilante ale statului comunist față de evrei din perioada stalinistă și până în perioada Ceaușescu.

Din acest punct de vedere, mărturia lui R.L. aduce o notă distinctă, ea fiind dintre cei care s-au ținut departe de angajamentul politic. Interviul ei arată care sunt renunțările și frustrările la care te obliga condiția de automarginalizare în perioada comunistă, chiar și atunci când erai dintre cei foarte buni .

Interviul lui R.L și al lui Mișu Elias au fost selecționate pentru a apărea în această carte, nu doar pentru valoarea mărturiei lor³, ci și pentru că ne dau detalii despre viața unei comunități evreiești din Timișoara, despre care nu aveam decât informații tangențiale, evreei sefarzi. Sosiți la Timișoara, nu ca majoritatea așchenază, din centrul Europei, ci din Balcani, pe filieră muntenească, ei au o poziție de *insideri*, dar și de *outsideri*, observând diferențele nu doar religioase, ci și lingvistice, care îi diferențiază de ceilalți, obiceiuri și tradiții familiale

² E și singurul text care ne-a parvenit sub formă de memorii scrise.

³ M. Elias relatează despre sosirea la Călărași a trenului încărcat cu evrei de la Iași, episod evocat și de acad. Dan Mateescu, interviuat în urmă cu câțiva ani.

sau felul în care au interrelaționat cu alte etnii, pe fundalul tulburărilor și transformărilor veacului. Așa cum am procedat și în alte dăți, am fost atenți să redăm aici pluralitatea experiențelor și punctelor de vedere, să observăm procesele de diferențiere identitară și dinamica, uneori sinuoasă, a amintirilor.

Am alcătuit acest volum împreună cu Adrian Onică⁴, în ideea de a respinge uitările legate de Holocaust, dar și de comunism, uitări care periclitează, în egală măsură, viața celor tineri, riscând să-i împingă în brațele extremismelor de dreapta sau stânga, care mizează întotdeauna pe ignoranță și pe manipulare, pe ascunderea sau tabuizarea adevărilor incomode cu care memoria ne confruntă.

Sperăm ca această carte să ofere destule argumente pentru a coborî din sfera păgubitoare a generalizărilor și a clișeelelor, deconstruindu-le și ajutându-ne să pătrundem în acele zone ale înțelegerii, unde omul diferit de noi ne seamănă cel mai mult și putem cel mai bine percepe ce ne apropie, fără a ignora nici dimensiunea oribilă, nici momentele de sublim pe care mărturiile ni le revelează.

Timișoara, 2 decembrie 2009

⁴ El a realizat și cea mai mare parte a interviurilor. Singurul interviu care nu a fost făcut de unul dintre noi este cel luat de Antonia Komlosi lui R.L. căreia îi mulțumim la fel de mult ca și Adrianei Roșioru.

D e s t i n e î n o g l i n d ă

Otto Adler¹

„În lagăr furtul de pâine era cea mai mare crimă”.

Mă numesc Adler Otto și sunt născut la Cluj în ziua de 4 mai 1929. De etnie sunt evreu, de religie, evident, mozaică. Tatăl meu a fost Adler Mihail, iar pe vremea când m-am născut avea camioane și făcea transporturi cu ele, iar mama, Serena, născută Fell, era casnică. Am parcurs până la vârsta de 15 ani și câteva zile, viața la Cluj. Am urmat școala elementară, cum era atunci, de patru clase, după care am dat examenul de admitere la Liceul „Gheorghe Barițiu” — care era la ora aceea cel mai bun liceu din județul Cluj — unde am reușit și am făcut clasa întâi de liceu, echivalentă astăzi cu clasa a V-a. Când trebuia să încep clasa a doua, a venit Dictatul de la Viena și în mod automat am fost excluși din toate școlile din Ungaria, nu numai din Transilvania. În luna octombrie a aceluiași an, 1940, s-a înființat, cu ajutorul Comunității evreiești de acolo, un liceu evreiesc, unde am urmat clasele a doua până la a cincea inclusiv. A fost un liceu absolut extraordinar, iar această calitate s-a datorat faptului că profesorii din

¹ Otto Adler, intervivat de **Adrian Onică** la **București** în **18 ianuarie 2003**, s-a născut în 1929 și a urmat primele clase elementare în Cluj, de unde, la 1 mai 1944, a fost deportat împreună cu familia la Auschwitz, mai precis în lagărul de la Birkenau. Viața în lagăr a fost foarte dură, însă a avut norocul că a fost tot timpul împreună cu tatăl său. Au fost eliberați din lagăr un an mai târziu de armata americană, ocazie cu care l-a cunoscut pe generalul, pe atunci, Dwight Eisenhower, viitorul președinte al SUA, cu care a schimbat câteva cuvinte. A revenit în țară împreună cu tatăl său, însă fără mama sa, care a murit în lagăr. Otto Adler și-a continuat studiile și în 1954 a absolvit Institutul Politehnic din București, devenind inginer. S-a încadrat ca și cadru didactic la Institutul Politehnic, iar din 1961 la Institutul de Cercetări, (având în paralel două servicii), de unde s-a pensionat în 1992. S-a ocupat de energetică și protecția mediului, domeniu în care a publicat sute de lucrări de specialitate. S-a căsătorit în 1952 și are doi copii. Este polyglot. A fost expert O.N.U. în probleme de energie și protecția mediului, ocazie cu care a călătorit foarte mult în Occident. A fost președintele Asociației Evreilor din România, Victime ale Holocaustului, unde de altfel a fost realizat și interviul. În prezent, datorită vârstei, s-a retras din funcție și își petrece timpul lucrând la o carte intitulată: *Memoriile unui bătrân după ce a împlinit 80 de ani*.

liceu erau în covârșitoarea lor majoritate profesori universitari, dați afară din universitățile unde lucrau, din cauză că erau evrei. Prin concurs s-au ocupat toate posturile, colectându-se din tot teritoriul Ungariei persoanele cele mai competente, astfel că am avut un corp profesoral absolut excepțional. Nu știu dacă erau zece la sută fără doctorate, dar marea lor majoritate erau cel puțin conferențieri, dacă nu chiar profesori. Acest fapt a dat un impuls extraordinar școlii și a permis formarea unei culturi generale deosebit de temeinice. Din păcate, numai până în clasa a V-a. Clasa a V-a s-a terminat mai devreme datorită legislațiilor rasiale și a înființării ghetourilor, iar în ziua de 1 mai 1944 am fost introduși în ghetoul de la Cluj.

Ghetoul de la Cluj era fosta fabrică de cărămizi care, ca orice fabrică de cărămizi are niște uscătoare de cărămidă, care sunt un fel de hambare, fără pereți laterali, ca să circule aerul și să se răcească mai bine; au însă un acoperiș. În acest ghetou am stat câteva săptămâni, după care, spre sfârșitul lunii mai am fost încărcăți în vagoane și duși — spuneau ei atunci — într-un loc de colectare al evreilor din Ungaria, undeva dincolo de Dunăre, căci au împărțit țara în „dincoace” și „dincolo” de Dunăre.

În realitate, am ajuns la ceea ce astăzi e denumit Auschwitz : dar de fapt nu am ajuns la Auschwitz, ci am ajuns la Auschwitz II, care era după denumirea oficială, lagărul de la Birkenau. Am ajuns acolo în ultimele zile ale lunii mai, cam în a treia decadă a lunii mai.

Vreau să revin acum puțin, după ce v-am spus aceasta primă parte a vieții mele, la ce era pe vremea aceea Clujul, inclusiv o problemă de istorie interesantă.

Clujul era un oraș de circa 80.000 de locuitori, în care locuiau aproape 20.000 de evrei. Eu eram dintr-o familie nu foarte evlavioasă, dar una care, în general, respecta toate canoanele de bază ale religiei: se mânca în casă numai mâncare rituală, se respectau toate sărbătorile religioase, exceptând prescripțiile referitoare la Sâmbătă, pentru că tatăl meu, având camioane — clientul nu venea când voia el, ci venea când venea — și atunci mai mergea Sâmbăta și conducea mașina.

De liceu v-am pomenit și vreau să vă spun că atmosfera era foarte fierbinte chiar și înainte de cedarea Transilvaniei, deja se simțea o atmosferă puternic antisemită. În clasa întâi de liceu, la „Gheorghe Barițiu”, unde aveam de mers cam doi kilometri jumătate — trei kilometri, de acasă până la școală, eram deseori bătut, fiind evreu, acesta era motivul bineînțeles. În liceu însă, nu s-a resimțit această

atmosferă, căci aveam niște colegi cu care m-am înțeles foarte bine și era o atmosferă foarte plăcută. Era un liceu excelent.

Dictatul de la Viena... și aceasta este povestea istorică pe care vreau să v-o spun, căci e foarte interesantă... A avut loc o manifestație la Cluj împotriva Dictatului de la Viena. Această manifestație, de-a lungul istoriei vieții mele, a cunoscut diverse forme (*sub care a fost relatată* — n.n.), ca să vedeți ce importanță are totuși istoria orală. Prima formă a fost aceea că nu a existat. Deci atunci când a început comunismul în România, nu s-a vorbit despre această manifestație. A doua formă a fost când a început să se vorbească despre această manifestație și s-a arătat că această manifestație, care a reprezentat punctul de vedere al populației din orașul Cluj, în care au avut o greutate substanțială în special comuniștii, s-a desfășurat pe un traseu oarecare. Varianta următoare: când a început să zicem perioada comunismului național, manifestația a avut un caracter naționalist, condusă de comuniști, organizată de Partidul Comunist din Cluj, de sucursala Partidului Comunist din Cluj, cu o exclusivitate de participare muncitorească și țărănească, așa cum scria în canoanele partidului.

Acum să vă spun eu cum a fost această manifestație în realitate, dar în primul rând să vă spun sursele. Aveam în clasă doi colegi, Mircea Tătaru și Sandu Bologa. Cred că mai trăiesc, amândoi au fost profesori universitari și au făcut Facultatea de Medicină. Ultima oară când am auzit de ei a fost acum 20-30 de ani, dar sper să mai trăiască, deoarece sunt de-o seamă cu mine, am fost colegi de clasă. Mircea Tătaru era fiul lui Coriolan Tătaru, profesor universitar la Facultatea de Medicină, dacă nu mă înșel, de boli de piele, rezidentul regal al ținutului Someș. Nu intru în amănunte, ce însemna rezidența regală, era o idee carlistă, a Regelui Carol al II-lea, în care era o împărțire administrativă, dar nu are niciun fel de importanță din unghiul pe care vreau să-l discut. Deci, acesta era tatăl lui Mircea. Tatăl lui Sandu era parcă pe la Fiziologie, la Facultatea de Medicină și era un medic foarte cunoscut în oraș, o mare somitate. Și sunt primii oameni pe care i-am văzut la manifestație... Vreau să vă spun că manifestația începea de la gară și mergea către Centru, către Piața Unirii, spre statuie. Noi locuim pe strada Horia 48, care era cam la o treime din drumul acesta de la gară până în Piața Unirii, la etajul întâi al unui mic bloc. Eu am ieșit pe terasa acestui bloc să văd cum e manifestația. Aveam o vârstă destul de fragedă, de unsprezece ani, dar totuși nu-mi dădeam seama decât că sunt foarte mulți oameni, auzeam că spun lozinci, și că

în fruntea acestora i-am văzut pe cei doi colegi ai mei, alături de tații lor. Iar Partidul Comunist număra atunci la Cluj cel puțin zece membri și cel mult treizeci... aceasta este istoria scrisă. V-am povestit acest mic amănunt pentru că sub raport istoric, mie mi se pare o chestiune deosebit de interesantă.

(Ați luat parte la acea manifestație?) Nu. În general, principiul era ca evreii să nu se bage în nicio treabă, că și-așa mâncau ei destulă bătaie. Cel mult, când i-am văzut pe colegii mei, le-am făcut cu mâna din terasă, mi-au făcut și ei... și m-am uitat până s-a terminat coloana. Erau într-adevăr mulți țărani, dar în special studenți, cadre didactice... intelectualitatea românească din oraș.

...Am ajuns la Auschwitz, la Birkenau. Nu pot să vă spun exact cum era la Birkenau.

(Cum ați fost transportat?) Am fost transportați în vagoane de marfă, circa 40-50 de oameni într-un vagon, vagoane sigilate, închise, fără mâncare, fără apă, fără nimic... Drumul a durat, n-aș putea să vă spun cât, cred că vreo două-trei zile. Nu murise însă încă nimeni în transportul acesta, după aceea transporturile următoare, cam jumătate mureau pe drum. Dar aici, cel puțin în vagonul nostru nu au murit, nu știu cum a fost în alte vagoane. Ne-au dat jos, de fapt tot trenul a intrat înăuntru, într-o curte care avea o poartă, pe care ulterior am văzut ce scria „Arbeit macht frei”, adică „Munca te face liber”. Era o linie ferată și se putea coborî numai pe partea dreaptă, în sensul direcției de mișcare și era un fel de culoar foarte larg, de ordinul a 30-40 de metri, dar mie mi se părea și mai larg, vorbesc de partea în care am coborât și vedeam niște sârmă ghimpată în dreapta. Și veneau niște oameni, îmbrăcați în haine civile, cu niște însemne bizare pe piept, niște triunghiuri roșii, cu galben, cu verde, de toate felurile, de la care am aflat o primă indicație. Când m-au văzut pe mine mai tânăr, mi-au spus în germană „Nu ai mai mult de 17 ani”. Eu aveam numai cincisprezece ani, dar raționamentul meu a fost foarte simplu, că ăștia știu mai bine ce-i aici, așa că eu trebuie să spun ce mi-au spus ei. Ne-au încolonat separat, bărbații pe dreapta, femeile pe stânga... *(Oamenii care v-au vorbit, erau tot dintre cei deținuți?)* Da, tot deținuți erau, evident, erau cu arme, cu bâte, cu câini cu... sigur că da! Erau tot deținuți, dar nu în haine vărgate, cum am căpătat noi după aceea. ăștia erau îmbrăcați... era celebrul Canada Comando care descărca vagoanele și transfera în magazinele lagărului hainele care, normal, erau ulterior distribuite populației; dacă erau bijuterii și alte valori, le lua. Deci,

ăștia erau din echipa de muncă, care făcea partea de muncă la această descărcare. Femeile au trecut pe partea stângă a trenului, iar noi am luat-o pe partea dreaptă. Am ajuns în fața unui ofițer cu uniformă de căpitan SS și alături de el era un subofițer, nu-mi mai aduc aminte ce grad avea, iar dintre noi, un transportat care vorbea limba maghiară bineînțeles și limba germană, care servea ca interpret. Ulterior am aflat că domnul căpitan era celebrul doctor Mengele. Când mi-a venit mie rândul, nu m-a întrebat decât câți ani am și am spus 17. Eram foarte dezvoltat, ca înălțime, eram cam cum sunt și acuma, că n-am mai crescut de-atunci, probabil tot din cauza lagărului, și eram și ca greutate destul de respectabil, și m-a trimis la dreapta. După mine a urmat tatăl meu, care era un om foarte puternic. Feciorul meu seamănă, ca măsură, exact cu tata. L-a întrebat câți ani are, iar tata a spus că are 44 ani. Părul alb nu i-a plăcut și-atunci l-a întrebat ce meserie are, iar tatei nu știu ce i-a venit, că în loc să spună sudor a spus mecanic. În realitate tata era chiar un mecanic foarte bun. Și atunci l-a trimis și pe el la dreapta, astfel că am fost tot timpul împreună cu tata.

Nu mai țin minte cum am făcut baia, cum ne-au dezbrăcat, cum ne-au dat hainele vărgate... Sigur astea sunt foarte contorsionate în capul meu, dar știu că ne-au băgat într-o baracă extrem de lungă, iar în mijlocul barăcii era un fel de sobă care într-o parte se și încălzea, iar fumul urma să treacă prin lungimea sobei ca să încălzească toata baraca aia. Era nevoie de încălzire chiar și atunci, că erau zile reci în Silezia, în mai era răcoare bine. Dar atunci nu era foc. Erau și niște paturi cu mai multe etaje care începeau dintr-o parte și mergeau pe toată lungimea unui singur prici, cu etajele respective. Vă dați seama ce înghesuială era, că atunci când trebuia să ne întoarcem noaptea, tot rândul trebuia să se întoarcă, nu putea să se întoarcă numai unul, toți trebuia să ne întoarcem. Mai multe amănunte despre lagăr eu nu mai țin minte, în afară de două lucruri: în lagărul de lângă noi erau oameni familisti, deci cu familie, lagărul țiganilor, care erau îmbrăcați în hainele lor, nu aveau nici un fel de însemne. Nici noi nu aveam însemne, căci însemnele le-am căpătat mai târziu. Și într-un cuvânt, era groaznic. Nu cred că e cazul să vă spun cam cum era viața în lagăr.

Viața în lagăr începea dimineața, nu aș putea să vă spun la ce oră, când se crăpa de ziuă, căci încă era întuneric. Ne încolonau în rânduri de câte cinci, căci asta era eterna poveste... rândurile de câte cinci. Lângă baracă era o curte a barăcii, iar barăcile între ele erau

despărțite cu garduri de sârmă. Gardurile de sârmă aveau o șuviță de pământ arat lângă gard, pe partea noastră și pe partea cealaltă, bineînțeles, și niște table pe care scria în germană „Atențiune! Tensiune înaltă, pericol de moarte”, deci se presupunea că sârma avea energie electrică, dar o să vă spun că nu e chiar așa, dar asta e o altă poveste. Eram deci acolo, ne încolonom, după aceea parcă vreo șase rânduri ne duceam la closet. Closetul era o altă baracă, puțin mai mică, mai scurtă, cu o construcție paralelipipedică de beton în care erau găurile de closet, în care aveai un timp prescris pentru operație, după care se spunea în germană „Abschneid”, adică „tăiați-o” și te scotea afară și te trimitea înapoi și atunci începeau să te numere. Și te numărau... poate de 20 de ori. Blocul avea o conducere, tot din deținuți, șeful, „Dumnezeul” blocului, era cel mai bătrân din bloc, dar de fapt nu era cel mai bătrân, ci de obicei era un deținut de drept comun, german, care avea o întreagă suită de „șefi”, tot cu niște băte, care te băteau, te numărau ; dacă nu stăteai destul de drept și până la el te numărau de zeci de ori. Venea în sfârșit el, număra și el rândurile, după care venea un SS-ist de un grad inferior, eu știu, la nivel de căprar, de sergent, după care venea un subofițer. În sfârșit, când se termina numărutul ăsta, cam în jur de două ore, n-aș putea spune cam cât dura, dar erau cam două ore de numărare, venea *Rapportführer*, adică șeful raportului, care era de data asta un ofițer sau uneori un subofițer mai mare în grad, care iarăși te număra. După asta venea masa de dimineață, care era apă caldă, de o culoare discutabilă, ceva spre roșu acolo, probabil niște ierburi se băgau, fără zahăr, fără pâine, fără nimic. Atâta tot, după care se dădea liber, asta însemna că ai voie să te plimbi în bucata respectivă, în curtica respectivă. Spre prânz, iar începeau să numere, iar te încolonau și venea masa de prânz, care consta în niște oale gigantice cărate de alți deținuți, care se transportau deținuților care făceau parte din suita conducerii blocului, care se chema *Stube Dienst*, adică „serviciul de camere”, care erau vreo 10-12 care spălau, curățau, cărau mâncare. Ni se dădeau, la 7-8 luni câte o oală mare, unele metalice, unele ceramice, în care se băga ce era, mâncarea aia. Mâncarea aia se chema „*DörGemüse*” și avea ca bază, ca fundament, sfecla furajeră, dar mai găseai câteodată și un sfert de bucată sau o jumătate de cartof. Era destul de consistentă, dar n-avea nici un gust, bineînțeles. Cum n-aveam linguri, asta nici nu se putea folosi, că asta numai cu lingura se putea mânca. Se dădea rândului nostru de cinci... primului i se dădea această oală, care avea dreptul la cinci sorbituri, o dădea peste cap, apoi următorul care trăgea și el cinci

sorbituri și așa mai departe. Când se termina, venea înapoi și iar cinci sorbituri fiecare... până se golea vasul. Când se golea vasul se dădea înapoi la cel de la „serviciul de camere”, care îl umplea din nou și o dădea rândului al unsprezecelea de exemplu, și tot așa până se termina rândul. Dura destul de mult și cu cât dura mai mult cu atât mai bine, că măcar aveai un sens, că tot nu aveai ce face acolo. După aceea venea apelul de seară la care de obicei ne dădea tot un ceai. Pe urmă ne băga înăuntru, unde cică dormeam.

Am fost întrebat ce făceam noi în timpul în care, de bine de rău, eram liberi. Ce țin eu minte era că la început „găteam”, dar teoretic, vorbeam despre cum am găti o mâncare. În grupuri mai mici, spuneam de exemplu că eu aș face acum o friptură cu cartofi prăjiți... Fiecare povestea că la asta mai trebuie ceapă... În general, am constatat că ăia care vorbeau mult despre mâncare, mureau. Un fost coleg de-al nostru de lagăr, medic, care e tot la București acuma, mi-a și explicat fiziologic fenomenul. Ulterior mi-a povestit cineva, care are o memorie mai bună probabil ca a mea, că ne jucam niște jocuri, de exemplu capitalele țărilor,... unul spunea Austria și altul spunea Viena, iar altul spunea o altă țară dintre țările care erau pe vremea aceea și care nu mai seamănă atât cu cele care sunt acuma. Alții spuneau că ne jucam de-a compozitorii, pe piese muzicale. Nu țin minte, dar probabil că e adevărat... nu probabil, aproape sigur.

(*Nu mergeați la muncă?*) Niciun fel de muncă. În Birkenau era un lagăr care se chema „*Verteilungs und Vernichtungslager*”. „*Verteilung*” înseamnă „împărțire”, „distribuție”, „selecție”, fiecare unde merge, iar „*Vernichtung*” înseamnă „distrugere”. Apropo de limba germană, aceasta nu era o problemă pentru noi, că cei care eram de-acolo, mai ales generațiile anterioare, dar chiar și noi, toți aveam trei limbi materne: toți știam românește, ungurește și nemțește, deci limba nu era o problemă.

Asta însemna că în lagărul de la Birkenau nu se muncea, se muncea numai în lagărul de la Auschwitz. Se alegeau din când în când transporturi, dintre noi, care mergeau în altă parte, în alte lagăre. Astfel, la un moment dat, am ajuns și eu să intru într-un transport, la ideea tatălui meu, un transport de 300 de oameni. S-au căutat mecanici. Aici mi-aș permite să atrag atenția asupra ingeniozității germanilor, cum apreciau ei dacă cineva într-adevăr este mecanic și aveau la dispoziție pentru asta circa zece secunde sau cinci secunde... De unde să-ți dai seama, dacă cineva e mecanic?! Ofițerul care făcea selecția era un ofițer inginer, care avea în mână un șubler, un aparat

de măsurat grosimi și-ți dădea șublerul în mână și-ți spunea „măsoară grosimea degetului mare!”. Sigur că nu trebuia să spui cifra pentru că nu asta-l interesa, ci după felul după cum țineai șublerul în mână își dădea seama dacă într-adevăr ești mecanic sau nu ești mecanic. Tata chiar era mecanic, eu știam de acasă, că mai repara, mai știam cum se lucrează cu șublerul, așa că am ajuns mecanic și eu, și tatăl meu. În același transport am fost imbarcați în vagoane, dacă nu mă înșel câte 55 într-un vagon și am făcut o mică călătorie din Silezia, din sudul Poloniei actuale, până în nord-estul Franței. Călătoria a durat parcă trei-patru zile, iar data aș putea s-o spun aproape exact, pentru că atunci când am ajuns la Leipzig, ascultând o conversație între paznicii noștri, am înțeles că a avut loc debarcarea din Normandia cu două zile înainte, însemnând că asta se petrecea undeva pe la data de 8-9-10 iunie. Și am ajuns în Franța...

Dar să revin acum la lagărul de la Auschwitz. Cum arăta lagărul de la Auschwitz am aflat cu mult mai târziu, fiind într-o delegație în Polonia la Glivice, care este în germană Gleiwitz și este localitatea unde a început cel de-al doilea război mondial. Aici este celebrul post de radio, de unde Hitler a formulat pretextul atacării Poloniei. Cu tot acest joc de întâmplări, habar nu aveam că Glivice este granița. Aceasta se găsește la câțiva kilometri de Katowice. Această deplasare a avut loc la Institutul de Cercetări Metalurgice din localitate și la o secție a Institutului Politehnic de-acolo și eram eu împreună cu doi colegi din România neevrei, care nu au fost în lagăr, români de la Hunedoara. Am nimerit în timpul unui viscol și, în loc să stăm trei zile, cât era pe delegație, a trebuit să stăm zece zile. Iar oamenii nemaștiind ce să mai facă cu musafirii au zis „Hai să le arătăm orașul Katowice și orașul Cracovia” și atunci ne-au arătat asta. Eu când am ajuns la Katowice i-am spus omologului meu de-acolo, Pan Vojniatsky că aș vrea să văd lagărul de la Auschwitz. Mi-a răspuns „Cu multă plăcere, dar să știi că e cam...” „Știu foarte bine, că am fost acolo”. Asta i-a creat automat o atitudine deosebit de reverențioasă, pentru că atunci am aflat că polonezii au un respect deosebit pentru cei care au fost în lagăr. Lângă Katowice, la circa 20 kilometri se găsește Auschwitz-ul. Am vizitat Auschwitz-ul și am constatat că eu habar nu am ce e acolo, că eu nu am fost acolo. Când i-am spus omologului meu, mi-a spus că este și Auschwitz II. Am urcat în mașină, că eram cu un microbuz, ne-am dus într-un alt lagăr, de data aceasta am văzut scris deasupra „Arbeit macht frei”, dar era închis. A intrat Vojniatski la custodele lagărului și i-a explicat că este cu un coleg din România,

care a fost închis aici, la care ăsta a fost deosebit de drăguț, a deschis lagărul în mod special pentru noi. Vremea era destul de rea, chiar dacă viscolul se dusesse. Cu ocazia asta am văzut cum arăta lagărul...

Am uitat să spun, când eram în lagăr, am fost trimiși odată la curățat cartofi, într-o baracă, care era pe linia aia despărțitoare a celor două lagăre pe unde venea trenul. Și asta e interesant de reținut și vă spun imediat de ce. Primul lucru pe care ni l-a arătat, ne-a urcat în turnul de pază al SS-ului, care era chiar deasupra porții, unde s-a întâmplat un fenomen foarte interesant cu mine, pe care n-am să-l uit niciodată. Eu nu mai țin minte tot ce mi se întâmplase, dar mi-au povestit colegii mei și anume, în turnul de pază când m-am uitat pe linia ferată și mi-am adus aminte cum am fost aduși acolo, am revăzut exact evenimentul, dar foarte exact, cu mișcările, cu doctor Mengele, cum ne-a întrebat, și mi-am revenit după aceea. Pe urmă colegii mei mi-au spus „Moșule — că așa îmi spuneau — ai fost fantastic. La un moment ai înlemnit, te-ai făcut alb și n-ai mai spus nicio vorbă vreo două-trei minute”.

După aceea am arătat că am fost în lagăr la blocul acela care nu mai exista, care arse, fiind aruncat în aer. Într-adevăr, uitându-mă pe harta lagărului am constatat că acolo era blocul nostru, deși eu nu puteam să mă orientez, că pentru noi era vizibil doar ce era în jurul nostru. Am vizitat tot lagărul, condus de custodele lagărului, care pentru acest caz a lăsat tot frigul și mizeria și a venit cu noi peste tot și am constatat două lucruri: că pe acea clădire, unde am curățat cartofi, scrie „Clădire cu destinație necunoscută” și i-am spus că aici a fost bucătăria sau anexa bucătăriei și că paturile și blocurile care existau nu erau așezate așa cum au fost atunci. Și atunci custodele care era, mi-a spus: „Nu vă supărați, vreți să scrieți în carte...” Am scris în cartea lor de vizitatori și după câțiva ani, când am fost din nou în Polonia, într-o delegație, și am vizitat, am constatat că de data asta scria: anexa bucătăriei, că paturile erau puse invers, iar în carte scria: „Mulțumim fostului deținut, domnul Otto Adler din România, pentru că am verificat și într-adevăr așa este, cum a spus domnia sa”.

Lagărul era mult mai scurt, decât credeam noi. Noi vedeam permanent ieșind fumul ăla de carne arsă, din crematoriu, care ni se părea că era într-o pădure, că se vedeau niște pomi la o distanță de ordinul a doi-trei kilometri, dar în realitate erau numai câteva sute de metri și crematoriile erau mai încoace de pădure, nu erau în pădure.

Atunci am înțeles eu cam cum arăta lagărul, când l-am văzut de data asta, „pe viu”.

Revin acum la întâmplările respective... Am ajuns deci în Franța, într-un sat mai mult decât târgușor, care se chema Thiel. Thiel se găsește la 17-18 km de Longville, undeva între Longville și Metz, unde era un lagăr care încă nu era gata, barăcile nu erau încă puse în picioare, era numai o singură baracă în care nu încăpeam toți și am stat câteva zile în condiții foarte proaste, dar era o diferență ca de la cer la pământ. În primul rând aici am căpătat număr și nu mai aparțineam de lagărul de la Auschwitz, aparțineam de lagărul de la Nazweila. Nu era lagărul de la Nazweila, dar aparțineam de lagărul asta. Era un lagăr de muncă în care condițiile de viață erau incomparabil mai bune decât în Auschwitz, de data asta căpătam și o bucată de pâine, mică, neagră, cu tărâțe, dar pâine. Seara, la masa de seară, se mai dădeau niște mâncăruri mai variate, în special pe bază de cartofi, nu mai era celebra sfeclă furajeră — de fapt acolo nici nu creștea — și cartoful era elementul de bază al mâncării. Foarte prost se mânca, foarte puțin, dar mult mai bine decât era dincolo. Nu mai țin minte cum am făcut rost fiecare de câte un fel de gamelă personală. Am mai avut un mare avantaj. În Franța am lucrat într-o mină de fier, de minereu de fier, la golirea minei de fier, unde ulterior s-a făcut o fabrică și veneam în contact cu oameni liberi, mineri francezi, care ne mai dădeau câte o cămașă, pe care o puteam pune sub cămașa noastră, sub formă de pulover, să nu se vadă, căci în minele de sare era foarte multă umezeală și frig, deși era vară. Ne mai dădeau câte o bucățică de pâine din aia franțuzească, niște franzele din alea lungi. Mai aflam niște știri... unde-i frontul, ce se mai aude, au mai avansat, n-au mai avansat. Am lucrat aici circa două luni, cred, în mină, după care tot în mină, dar de data asta ne-au trecut la strung. În mină s-a făcut o fabrică de avioane, bombe zburătoare, celebrele V1, pentru care făceam o piesă. Nu mai știu ce piesă era, că erau o mulțime de strunguri unul după altul, era o bandă și făceai două operații la un strung semiautomat și știu că grav era dacă greșeai și-atunci nu exista greșeală. Când la o piesă făceai o greșeală, o făceai șpan, până dispărea piesa. Aici a mers cum a mers și a fost într-adevăr partea cea mai frumoasă a lagărului, pentru că am stat în niște condiții mai bune decât înainte și după.

(V-a fost mai bine să munciți decât să stați degeaba, ca dincolo?)
Evident că da, dar munca era deosebit de grea, mai ales în mină, dar eu am reușit să fac față solicitărilor fizice, cu mâncarea. Când am intrat în lagăr aveam 60 de kilograme și tata avea 110 kilograme, iar

când am ieșit din lagăr eu avem 29 de kilograme și tata 36 kilograme, că ne-au cântărit americanii. Așa că vă dați seama...

Frontul se apropia, iar când s-a apropiat mai tare frontul, ne-au luat și ne-au băgat iar în vagoane, ne-au transportat și de data asta la fiecare transport erau de acum morți mulți în vagoane. Cu cât transportul era mai târziu cu atâta numărul de morți era mai mare.

(Cam cât ați stat acolo? Donă luni?) Nu. Am stat mai mult, am stat până toamna târziu, în anul 1944. Se auzeau tunurile... Dar între timp a venit ofensiva din Ardeni și până la urmă zona respectivă a fost ocupată, mult mai târziu. Deci ne-au scos degeaba de-acolo. Noi speram să nu ne mai scoată și să vină cu semnul de blindat.

Ne-au dus lângă Stuttgart, într-un lagăr care era într-o comună care se chema Kochendorf. Vreau să spun că am fost după război acolo și nimeni nu mai știa că acolo a fost lagăr, nici unde a fost, că nu se mai vedea nicio urmă. De data asta, din 300 de oameni au murit destul de mulți, însă am fost completați cu un mare transport de ruși, prizonieri de război. Metodologia a fost aproximativ aceeași, tot așa în mină, la început la golirea minei de steril și după aceea s-au băgat strunguri și am început să muncim la strunguri. Modificarea esențială era că mina nu mai era de fier, ci era de sare, erau ocne, românește vorbind. Aici am stat în niște condiții mult mai grele, deci undeva între Auschwitz și Thiel: perioadă presărată cu niște evenimente pe care nu aș vrea să le spun acum, pentru că ar dura cam mult, dar așa, ca să vă faceți o idee, pot să relatez două evenimente care mi s-au părut mie mai emoționante și mai grave. Primul a fost că rușii erau în general prizonieri de război care făceau ceva rău: încercau să evadeze, erau obraznici în lagărele de prizonieri și erau trecuți în lagărele de concentrare. La un moment dat, trei dintre ei au încercat să evadeze, dar au fost prinși și au fost spânzurați. Era prima oară când asistam la o spânzurare și a fost un mare șoc pentru mine.

(V-au scos pe toți afară să asistați la spânzurarea rușilor?) Pe toți, trebuia să stăm până în ultima clipă, bineînțeles și toată operația a durat vreo patru ore și s-a făcut duminică ca să nu trebuiască să mergem în mină. A doua chestiune a fost drumul, dus-întors, din lagăr până la mină, care dura cam o oră și jumătate. Cel puțin unul din cele două drumuri se petrecea noaptea, dacă nu chiar amândouă, că erau două schimburi, de 12 ore. Dacă mergeai în schimbul de dimineață, atuncea mergeai pe întuneric și aveai șansa ca o parte din întoarcere să mai prinzi lumină, dar dacă lucrai în schimbul de după-masă ambele drumuri erau pe întuneric.

(*Cum era mai bine?*) Tot pe întuneric era mai bine. Ce vreau să spun, tot legat de asta, dar foarte interesant. Mergeam, bineînțeles în celebrele rânduri de câte cinci, iar ca să nu avem probleme mergeam braț la braț toți. În afară de cei din primul rând, ultimul rând și rândul din margini, toți dormeau în timpul mersului,... mergeau dormind. N-am crezut că așa ceva e posibil.

Al treilea eveniment a fost când tatăl meu s-a îmbolnăvit de celebrul edem de lagăr de care se murea. Boala evolua printr-o umflare generală, se umfla omul și murea. Tata s-a îmbolnăvit de acest edem de lagăr. A fost internat la infirmerie, unde era un medic francez, tot deținut, bineînțeles, care mi-a dat o rețetă. Zicea că dacă am putea face rost de această rețetă, care era de trei lulele, care era un medicament și poate astfel îl vom putea scăpa. Și atunci m-am adresat printr-o serie de întâmplări foarte complicate la „Dumnezeu”, care era pentru noi deținutul șef al lagărului, un fost ofițer de carieră, un om extraordinar de dur, dar extraordinar de corect, care datorită vederilor lui antihitleriste a stat în lagăr din 1934 până în 1945. Era într-adevăr un om deosebit de serios. Acestuia i-am spus cinstit despre ce este vorba și m-a băgat într-un comando care făcea curățenie la Stuttgart, unde se bombardase. Comando înseamnă un grup de muncă. Orașul era complet distrus din cauza bombardamentelor, iar speranța mea era să găsesc un civil, dar n-am găsit niciun civil, nu era nimeni în jurul nostru, ci era o linie imaginară semnalată de câte o piatră, de câte o bucată de zid, pe care n-aveam voie s-o depășim, acolo stătea paza și dincolo a fost o stradă, căci se vedeau urmele străzii. Era prăpăd...

Am văzut un singur om care nu era nici paznic, nici deținut, ci era un tânăr de vârsta mea, în uniformă de Hitlerjüngend, adică „tineretul hitlerist”. Piatra de margine, până unde aveam voie să venim, era un bolovan mare, căzut probabil dintr-o clădire. Eu m-am dus acolo, m-am făcut că-mi leg șireturile, am pus rețeta pe piatră, am pus o piatră mai mică pe rețetă și i-am arătat tânărului. El nu a schițat nici un gest, ci a rămas acolo. Speranța mea era aproape nulă. Pentru un tânăr de 15-16 ani câți avea, care a crescut în hitlerism, căci el în 1933 avea 4-5 ani, deci toată viața lui practic a petrecut-o în hitlerism, noi care eram în uniformă vărgată cu triunghi roșu și triunghi galben, deci evreii, dușmanii cei mai mari ai germanilor, reprezentam ceva odios. Iată însă că a doua zi a adus medicamentul. Ridicarea medicamentului m-a costat un glonte în piatră, că piatra era puțin mai încolo de data asta, a doua zi, decât fusese linia imaginară. M-am dus

iară să-mi leg șireturile și un mare bandit, care era un african din Africa, a tras cu arma în piatră, iar din piatră mi-au intrat schijele în picior și astăzi le mai port urma. Dar nu asta are importanță, important e că am găsit medicamentul, iar tata într-adevăr a scăpat și a murit în 1959.

(Cum se numea șeful lagărului de care vorbești?) Nu mai țin minte, dar a avut un sfârșit absolut sinistru. Acest om extraordinar care fost în lagăr, pentru că era un dușman al regimului hitlerist, în ultima perioadă a lagărului, toți foștii ofițeri și soldați, toți nemții apti de arme din lagăr au fost trimiși în așa-zisele Strafbatallione, care înseamnă „batalioane de pedeapsă”. În aceste Strafbatallione, într-o zi ne-am trezit că șeful nostru de lagăr a apărut într-o uniformă militară, cu ac gros la gât, care seamăna oarecum cu uniforma SS și s-a dus pe front să lupte pentru Hitler. Mi s-a părut ceva îngrozitor. Nu știu dacă a mai scăpat cu viață sau nu, dar după ce a stat în lagăr zece ani de zile, a trebuit să lupte pentru Hitler, ceea ce era absolut sinistru. Frontul s-a apropiat și de aici ne-au băgat iarăși în vagoane și ne-a dus la Dachau.

La Dachau regimul a fost exact ca la Auschwitz, fără muncă, într-o baracă, tot așa în perioada asta, țin minte exact cum era cu baia, pentru că așteptam tot timpul să vină gazele. Între timp ne educase lagărul, știam ce-i aia, ce sunt selecțiile, ce e gazarea, că mama în lagăr a fost gazată în prima zi. Mama a fost selectată în prima zi și gazată. În acest lagăr am stat relativ puțin. Am ajuns aici parcă pe 17 martie, dacă nu mă înșel și am stat până prin 20 și ceva aprilie, când s-a făcut transportul de evrei, care urmau să fie executați într-o vale lângă Seefeld, care este aproape de frontiera cu Austria. Nu era frontieră pe vremea aia. Printr-un joc de întâmplări am ajuns prea târziu, că rușii ocupaseră alimentarea electrică a liniei ferate și nu mai aveau trenuri. La Seefeld, primarul și conducerea orașului au făcut urât, ca să nu-i omoare acolo pe evrei, ca atunci când vin eliberatorii să nu-i prindă cu cadavrele. Ne-au dus lângă Garmisch-Partenkirchen, într-o pădure, unde am stat încă o noapte. Dimineața când ne-am trezit erau trupele americane, care ne-au adunat și ne-au dus în oraș, în niște cazarme ale organizației Todt, care e un fel de armată de geniști. Erau niște barăci foarte civilizate, niște cazarme cu etaje, unde am fost în așa-zisele DPK „Displaced Personal Camp”. Aici erau persoanele strămutate și cu care nu se știa ce să se facă. La început, de fapt tot timpul, lagărul a fost sub comandă militară — era păzit de armată — nu puteai ieși

fără bilet de voie, dar la început cred că și conducerea lagărului era militară, dar după aceea a venit o grupă de la U.N.R.A, care era o organizație de caritate militară, a celor care au suferit de pe urma războiului. Eu am dus-o aici foarte bine, pentru că aveau nevoie de cineva care să știe bine cât mai multe limbi, în primul rând engleza și germana bineînțeles și eu eram interpretul lagărului. Lagărul la început a avut drept comandant pe maiorul Plumer, un maior american foarte isteț, foarte simpatic și după aceea, când comanda a trecut la acest U.N.R.A, a fost tot un american, Bruckner. Am dus-o foarte civilizată aici, ne-au făcut rost de îmbrăcăminte, aveam uniformă fără însemne. Ceilalți au căpătat îmbrăcăminte colectată de la populația germană, iar eu, ținând seama că eram cineva acolo aveam uniformă militară, dar fără însemne, fără nici un fel de însemne, ci pantaloni și o cămașă, cum sunt uniforme militare, bocanci din aceia cum poartă armata americană. Nu știu dacă mai poartă și acum cum purta pe vremea aceea.

Am stat aici până când am venit acasă. În 26 octombrie 1945 am venit acasă.

(Am înțeles din ce mi-ați spus înainte de interviu, că ați dat mâna și cu Eisenhower.) Da! Eu eram în anticamera comandantului lagărului și la un moment dat, s-a deschis ușa, și fără să întrebe, fără să bată, fără nimic, au intrat doi mușchi de oameni cu M.P., „Military Police”, adică Poliția Militară. M-au ridicat în picioare, a intrat după aceea un ofițer tânăr tot cu M.P., care m-a căutat să vadă dacă nu am arme și a spus că-s *clean*, adică curat, după care a intrat un general cu foarte multe stele și cu încă doi ofițeri. Au intrat fără să-mi ceară voie, fără să anunțe, au intrat în birou, era o vizită inopinată. În biroul maiorului Plumer au stat cinci minute cred, după care m-a chemat maiorul. Generalul a dat mâna cu mine, m-am prezentat, am spus cum mă cheamă, m-a întrebat cum a fost în lagăr și i-am spus că foarte greu. M-a întrebat dacă acum avem toate condițiile care ne trebuie, de unde sunt. I-am spus că avem toate condițiile, că trăim în niște condiții civilizate. Mi-a zis că a auzit pe-aici că sunt dificultăți. „Da”, zic, pentru unul care a trăit liber înainte de asta, dar pentru noi asta este raiul față de ce a fost. Mi-a dorit succes în viață și a plecat. *(Cum arăta?)* Era un tip mai înalt decât sunt eu acum, că eu avem aceeași înălțime și atunci; era bine făcut, zdravăn, nu avea cască în cap, era cu caschetă. Toți erau cu căști, dar el era cu caschetă, că era imediat după război. Nu am numărat eu stelele de pe umărul lui, dar știu că avea

foarte multe stele pe umăr și asta m-a impresionat. N-avea armă la el, nu purta pistol.

Acesta a plecat, eu n-am mai intrat înăuntru dacă nu m-a chemat, dar după câteva minute m-a chemat și mi-a spus unul dintre ei că acesta era marele Ike, asta era porecla lui. Zic „Cine-i Ike?”, că eu habar n-aveam, dar ei știau toți că-i Dwight Eisenhower, comandantul suprem al trupelor expediționare și așa am aflat. I-am spus tatei, iar tata a spus: „Gata, nu te speli pe mâini cel puțin o săptămână!” Dwight Eisenhower, viitorul președinte, care și atunci era o personalitate, poate chiar mai puternică decât un președinte.

Am mai făcut cunoștință cu încă un general, tot așa cu foarte multe stele, dar nu avea decât două sau trei, parcă. Era interesant că avea două pistoale, căci pe timpul războiului ofițerii americani purtau armele cum le venea, nu era o regulă cum era la noi, că trebuie să porți pe stânga, sau la nemți pe dreapta, ci puneă pistolul unde-i venea lui. Asta era cu două pistoale de cowboy, din alea cu mânerul de sidef. Unde eram noi, era armata a șaptea și am văzut că asta-i de la armata a treia și am întrebat cine-i acela. Păi asta-i marele John D. Patton, comandantul armatei a treia. După câteva săptămâni sau chiar luni, nu mai țin minte exact, a avut un accident de mașină și a murit. A fost unul dintre cei mai mari generali.

De data acesta de la distanță, că nu am apucat să dau mâna cu el, l-am văzut și pe Omar Bradley, care era comandantul trupelor americane. Eisenhower era pentru toate trupele aliate, dar acesta era doar pentru trupele americane. A murit recent, la o vârstă matusalemică. Era un tip foarte distins, dur, dar intelectual, așa, cu ochelari. Astea au fost personalitățile mai deosebite.

Să mai spun încă ceva... În lagăr la Dachau unde eram eu, cu două barăci dincolo de noi, mi-au arătat colegii care erau mai vechi aici, era un domn care era Leon Blum, fostul prim-ministru al Franței.

Am mai întâlnit încă o personalitate deosebită. La Garmisch-Partenkirchen, stând în birou, la un moment dat am primit un telefon, din oraș, de la comandamentul garnizoanei cum ar veni, adică a orașului militar, să vin imediat, să iau o mașină să vin acolo. M-am urcat într-un Jeep cu cei de la pază, m-am dus acolo și ce se întâmplase: niște foști deținuți l-au descoperit într-o vilă din Garmisch-Partenkirchen pe Sztójay Döme, prim ministru al Ungariei în perioada deportărilor. L-au prins, l-au arestat și m-au chemat pe mine, dacă era nevoie să interpretez acolo, dar probabil că s-au

descurcat cu ăia care erau acolo, eu n-am apucat să-l văd decât atunci când l-au scos de-acolo și l-au băgat în mașină.(...)

Am ajuns acasă pe 26 octombrie 1945, în Cluj. La Cluj am stat câteva săptămâni până cât de cât mi-am revenit. (*Dumneavoastră cu tatăl?*) Eu cu tata, da. Eu știam de fapt, dar nu i-am spus tatei, că mama a murit. Am găsit un unchi de-al meu acolo, o mătușă de-a mea, care fusese și ea în lagăr, căci de la ea am aflat de mama, că fusese cu mama împreună. Fusesem în același vagon când am mers la Auschwitz. Mătușa aceasta mi-a spus că mama a mers la stânga, stânga însemnând gazarea. Am văzut și camerele de gazare cu ocazia vizitelor mele la Birkenau, care acum se cheamă Bzezinka, pe nume polonez, că m-am uitat la tabla aia de intrare în oraș, în sat, un târgușor mai mult.

Mi-am dat examenele de clasa a șasea... examene foarte grele, adică erau niște examene din astea pentru cei care veneau din lagăre, din închisori. Am intrat în clasa a șaptea.

(*Cam un an și ceva ați stat în lagăr?*) Nu. Un an cu ghetou cu tot, un an fix. Am fost băgat în lagăr la 1 mai și am fost eliberat la 1 mai dimineța. Un an fix. Deci, am dat examenele de clasa a șasea și am intrat în clasa a șaptea la Seminarul Pedagogic Universitar. Spre sfârșitul anului au refăcut vechiul Liceu evreiesc, care nu mai avea aceeași valoare, că nu mai erau cadrele didactice astea extraordinare, căci muriseră, majoritatea lor și cei care mai trăiau nici nu mai erau în Cluj probabil, că dacă au scăpat, s-au dus acasă de unde erau. Am făcut acolo clasa a opta de liceu, am dat bacalaureatul, am avut serviciu un an și ceva, după care am venit la București unde era tatăl meu, care lucra aici și m-am înscris la Institutul Politehnic.

Am terminat Institutul Politehnic în 1954, am ieșit inginer, cu o mică întrerupere de un an de zile, în care printr-un joc de întâmplări n-am fost repartizat cum trebuia. De fapt ce se întâmplase... Era Festivalul tineretului și al studenților și am lucrat la acest festival al tineretului și al studenților, când eram în ultimul an de facultate, ca interpret la delegația engleză și nu am făcut armata. Nefăcând armata a trebuit să fac ulterior armata. Un an de zile am lucrat în altă parte, la o întreprindere, la un trust de construcții, după aceea am trecut la Politehnică și am lucrat cu funcția de bază în Politehnică, fiind cadru didactic, șef de lucrări, până în 1961. Când am plecat eram șef de lucrări, dar ulterior am ajuns conferențiar. Din 1961 am trecut la un Institut de Cercetări Metalurgice, astfel că între 1961 și 1992 am avut în paralel două servicii, și la Politehnică, și la acest Institut de

cercetări. Am ajuns la Politehnică conferențiar, iar la Institutul de cercetări am ajuns cercetător principal, de gradul I, care era echivalent cu profesor, șeful unui laborator ulterior, consilier și în 1991-1992 am ieșit la pensie, dar am continuat să lucrez, ca pensionar. La Politehnică am continuat să lucrez până în 1996. M-am ocupat toată viața de energetică și de protecția mediului și am făcut în general lucrări de cercetare și lucrări științifice. Am scris o grămadă de cărți, numai de specialitate, poate sute de lucrări.

M-am căsătorit în 1952, pe 18 mai. Soția mea se numea Lolita, fiind de meserie profesor de psihologie. Când ne-am căsătorit eram studenți. Anul trecut am împlinit 50 de ani de la căsătorie, iar după 50 de ani și opt zile a murit. A fost o femeie absolut excepțională și ca om, și ca mamă, și ca gospodină, și mai ales ca profesionistă. A fost autoarea a numeroase manuale și a avut o carieră foarte frumoasă. Un om absolut extraordinar a fost și am avut mare noroc, dar ghinion a fost numai că s-a dus. Am doi copii, cel mic se numește Alin și cea mare, Serena, e doctor inginer în energetică și este directoarea unei întreprinderi româno-americane care se ocupă tot de mediu. Viața la Politehnică i-a fost foarte grea, pentru că toți profesorii pe care-i avea, au fost foști studenți sau foști colegi de-ai mei și când ajungea la examen o întreba: „Adler Serena, tu ești rudă cu Otto Adler?” „Da”. „Ce rudă?” „E tatăl meu”. „O, de la tine avem alte pretenții...” și pretențiile erau mult mai mari decât la alții, dar s-a descurcat bine. Și mai am un nepoțel care are 22 de ani și termină anul acesta Facultatea de Drept. El se numește Victor Marcusohn.

Pe scurt asta a fost viața mea.

Câteva completări să aduc, mai ales privind viața postbelică... Am avut oroare de foarte multe lucruri, dar în primul rând de politică, dar asta nu înseamnă că nu am avut niște păreri. Am început prin a avea păreri de stânga, atât de stânga încât la un moment am fost și U.T.M.-ist, dar mai mult decât atâta, am fost și în comitetul de U.T.M. pe Facultatea de Mecanică, de unde mi se trage greața față de politică. Asta pentru că, la una dintre „devierile politice”, care erau periodice, am constatat cum sunt dați afară colegi de-ai mei, pentru care nu exista absolut nici un motiv să fie dați afară. Cel mai sărac coleg de-al meu din an, căruia i se zicea „chiaburul”, tocmai din cauza sărăciei lui, a fost dat afara din U.T.M. și din cămin și era cât pe-acți să piardă facultatea. A terminat până la urmă și a ajuns ministru. A fost dat afară din toate astea pentru că au spus, dacă poporul i-a dat

numele ăsta, se înțelege că a fost chiabur. Încercam să explic: „Măi tovarăși, omul ăsta e cel mai sărac de la noi din an. Tatăl său are două hectare de pământ și unsprezece copii”. „Tovarășe, știe poporul ce-a spus...”. Și-atunci mi s-a făcut greață și niciodată nu m-a mai interesat politica.

Am avut însă, fără să vreau, ocazia să cunosc foarte multe personalități, pentru că, la un moment dat, în carieră urci niște trepte, mai ales dacă ești legat de o specialitate destul de dificilă, ești pus să vii în contact cu miniștri. Am cunoscut foarte multe personalități interesante ale epocii postbelice, cum ar fi o grămadă de miniștri, în special toți miniștrii metalurgiei dintre anii 1960 și 1990 și ceva, prim — miniștri...

(Dați-mi niște nume.) La noi la minister a fost ministrul Marinescu, a fost Agathie, au fost personaje destul de interesante, despre care s-ar putea vorbi multe. A fost o epocă în care istoria orală ar fi avut o mare importanță. România a trecut, din punct de vedere economic și industrial, pentru că asta știu eu mai bine (din punct de vedere politic, mai puțin), prin diverse epoci. A fost o epocă în care sarcinile aberante care veneau de la conducerea de stat și de partid, chiar și înaintea lui Ceaușescu, ajungeau la niște miniștri și chiar miniștri, în unele cazuri, erau niște meseriași onești, care încercau să elimine ceea ce era foarte absurd și putea fi scurtcircuitat. De la ei ajungea la treapta a doua, care erau miniștri adjuncți și directorii generali, care erau toți meseriași. Unii dintre ei erau simpli ariviști, care spuneau „Da, să trăiți!”, de fapt toți spuneau așa, dar ăștia chiar și făceau ce scria acolo. Unii spuneau „Da, să trăiți!” și mai atenuau alte prostii care erau acolo, adică aplicau într-un mod care era mai aproape de necesitățile domeniului în care erau. Foarte mulți erau din ăștia, să știți de la mine. Într-un sens au făcut un bine, într-un sens au făcut mai rău. Au făcut bine pentru că oamenii au resimțit mai târziu sărăcia care a venit în ultimii ani de comunism. Au fost epoci în care se trăia mai bine. Rău au făcut că, dacă șandramaua cădea din cauza prostiei șefilor, dacă se dărâma economic mai repede țara, poate scăpam mai repede de ei. Deci e greu de spus, dar din punct de vedere uman, și-au făcut datoria cu cele mai frumoase sentimente și cu pricepere. Din punct de vedere istoric este greu de apreciat dacă a fost bine sau rău.

Treptat oamenii de partid, tovarășii ăia „de nădejde”, care veneau numai pe linie de partid, au căpătat o pondere din ce în ce mai mare. Au ocupat rândul doi, pe urmă au căpătat și rândul trei, pe urmă, ăia care din greșeală au rămas, nu mai aveau curaj să mai

contrazică și a apărut marele faliment economic al anilor '80. Dar chiar și printre ăștia mai erau oameni care nu erau chiar așa de negri. Să dau un exemplu: la Ministerul metalurgiei de care eu eram legat, pentru că am lucrat la Institutul de Cercetări Metalurgice atâția ani de zile, unde în problemele de energie eram un fel de consilier general al ministrului. Deci lucram în Institutul de Cercetări, dar pe vremea aia nu aveau voie să aibă consilieri, cum au acum. Acolo, cu problemele astea de energie se ocupa un inginer și un om de o mare inteligență, un om deosebit, pe numele de Iginio Pavone. A murit de câțiva ani buni, înainte de Revoluție. Acesta era un stâlp al ălor care mai îndreptau prostiile; era un ministru adjunct care se ocupa de această latură, mecanic șef, energie, probleme de acest fel. La un moment dat a fost înlocuit cu un activist de partid, sută la sută activist de partid, prototipul activistului de partid, Tulai. Tovarășul Tulai nu știu dacă avea opt clase primare, dar avea tot felul de școli de partid. Fusese secretar de partid, dacă nu mă înșel la Sălaj, prim-secretar. Când a venit ăsta, am zis „Fraților, s-a dus, nu mai avem nicio speranță! Toate prostiile se aplică exact”. Ei, însă acest om era deosebit. Făcea următorul lucru: când era o problemă pe care nu o pricepea, și majoritatea problemelor nu le pricepea, că el era un om exclusiv politic... Noi aveam trei domenii de activitate: partea mai teoretică, partea primară, deci sectorul furnale, oțelării, elaborarea metalului și a doua parte era o primă prelucrare a metalului, laminoare în special. Erau două institute de proiectări. Specialistul la sectorul primar era Covalski, la sectorul secundar era Stoian. În sfârșit era institutul nostru, iar cel care se ocupa de energie trebuia să știe de toate și ăsta eram eu. Omul ăsta ne chema separat pe fiecare, ne spunea care este problema și spunea ca până mâine să îi prezinți cum trebuie rezolvată problema asta. Ne chema separat pe toți trei, pune cap la cap ce am spus noi și alegea soluția. Chiar și între proștii ăștia se găseau oameni deștepți, cu intenții frumoase. Nu tot ce este negru este negru și mai ales, nu tot ce alb e alb. Oamenii sunt „gri”, au părți bune, au părți proaste, sigur că sunt unii la care predomină negrul și alții la care predomina albul. Sigur că partea strict politică a regimului trecut era odioasă, absolut odioasă. Exemplul pe care l-am dat cu manifestația de la Cluj arată acest lucru, iar sărăcia în care am trăit arată și mai mult, împilarea în care am trăit arată de asemenea mai mult, dar existau foarte mulți oameni capabili și de bine, care până la o anumită limită, de la care începeau să fie periculoși, făceau ce puteau ei să facă, pentru această țară. Din păcate, acum avem unii oameni foarte

capabili, care fac din contră, adică nu-i interesează decât persoana lor. Nu zic acuma că pe aceia nu-i interesa persoana lor. Sigur că una era să stai la coadă la brânză și alta era să iei de pe circuitul demnitarilor brânza adusă acasă. Dar câștigurile lor nu erau proporționale cu ale ăstora. Mă rog, așa se scrie istorie. Eu nu am fost niciodată membru de partid.

(Ați avut probleme cu securitatea?) Am avut! Sigur că am avut probleme! *(Din ce cauză?)* Ce se întâmpla... Accidentele importante erau anchetate de niște comisii, iar din comisiile astea făceau parte specialiști și securiști și atunci era destul de greu să lucrezi, că niciodată nu știai când te acuză. Am avut și niște reclamații, de exemplu am avut la un moment dat o invenție foarte bună, una dintre cele mai bune pe care le-am făcut, pe care am aplicat-o la o uzină. Am aflat la câțiva ani după aceea că am fost denunțat ca plătit de anglo-americieni, că vreau să distrug uzina respectivă cu propunerea pe care am făcut-o, care s-a și aplicat și care și astăzi funcționează și cu rezultate foarte bune. Această chestiune a ajuns la Drăghici, care era ministru de interne, care l-a chemat pe directorul meu de atunci și i-a spus: „Măi, tu ai niște criminali plătiți”. „Care tovarășe, care? Fii serios. E imposibil așa ceva, că e om serios, un meseriaș”. Am aflat după trei ani de zile că a fost anchetat, o bună perioadă de vreme pentru treaba asta. Dar din fericire nu am resimțit pe pielea mea, doar așa ca o curiozitate, oarecum mi-a trecut pe lângă ochi, pe lângă mine a trecut glonte.

Au fost multe chestii de genul asta, pe urmă le-am aflat, nu pe toate, dar am aflat tot felul de chestii. Așa a fost să fie și să dea Dumnezeu să nu mai fie, deși din păcate mai sunt încă foarte multe lucruri care nu sunt în regulă. Ceea ce mi se pare mie dureros e că cele care nu sunt în regulă vizează interese strict personale. Pe vremea aceea oamenii, unii dintre ei, credeau că fac bine. Sigur că erau tâmpiți și făceau numai rele, căci și drumul spre iad e pavat cu bune intenții, dar unii dintre ei mai credeau că fac și bine. Acuma însă nu mai e nici măcar așa.

(Să revenim la perioada când ați fost în lagăr... Copiii erau duși în lagăr? Ce se întâmpla cu ei?) E o întrebare foarte interesantă. Nu exista nici un fel de discriminare, ci absolut toată lumea care era evreiască a fost trimisă în lagăr. Au existat câteva excepții: unii care au apucat să fugă la Budapesta, pentru că în Budapesta nu erau cunoscuți și fiind oraș mare se mai strecurau; erau unii care au fost ascunși de către neevrei, români sau unguri, localnici, în special la țară; unii care au reușit să

treacă în România, să-și facă rost de acte și să ajungă undeva, dar ca principiu general, toată lumea intra în lagăr. Toate fetele și femeile, începând de la fetița de la sân și terminând cu o domnișoară, mergeau pe partea stânga a trenului. Asta nu însemna încă nimic, dar după ce treceau înainte, toți care aveau copii mai mici de 15-16 ani, la fetițe limita de vârstă parcă era 15 ani, mergeau la gazare, și mama și copilul. La băieți era aceeași regulă, dar la 17 ani. Asta am aflat după aceea, că nu știam atuncea. Vreau să spun că nu exista niciun fel de excepție, toți trebuiau să treacă acolo și nu exista o motivație că trimitem în lagăr pentru că... Toți care erau evrei plecau în lagăr. Că unii puteau să scape prin diverse tertipuri, asta-i o altă mîncare de pește, dar în principiu, pe toți ne imbarcau și plecam în lagăr, copil, bătrân... Bătrânii, care nu erau bătrâni, cum era de exemplu mama care nu era bătrână, căci avea 42 de ani, dar fusese bolnavă, căci ghetoul și transportul acela îngrozitor au adus-o într-o stare de slăbiciune, încât a fost catalogată din prima clipă ca incapabilă să muncească. Era și o femeie subțirică, frumușică și cu toate astea au prăpădit-o și n-au întrebat-o nici câți ani are. Mi-a povestit mătușă-mea, care era lângă ea, că n-au întrebat-o nimic, ci au trimis-o direct la stânga. Deci toți care păreau ca vârstă și ca stare fizică incapabili să muncească și toți cei tineri, erau executați. Ceilalți mai apucau să trăiască. Majoritatea mureau în lagăr, dar atuncea periodic, la lagărele mari, deci cum ar veni lagărul de la Auschwitz, nu de la Birkenau, ci la Auschwitz unde se muncea, erau periodic selecții, în care cei slabi, prăpădiți, cărora li se zicea „musulmani”, erau trimiși la gazare. Eu am fost la o singură selecție, în afară de prima, dar încă eram în stare bună. Dacă ar fi fost o selecție ca asta, de exemplu, când am ajuns la Dachau, categoric nu mai treceam peste ea.

(Deținuții cum se înțelegeau între ei? Erau informatori printre ei?) Cum să nu. Erau niște categorii și în covârșitoare majoritate erau egali și nu-și făceau rău unul altuia, din contră, uneori chiar se ajutau dacă era nevoie. Erau cărați, erau ajutați. Asta se referă la 85 la sută dintre noi. Mai erau încă vreo 5 la sută care ne ridicau probleme, dar nu din vina lor. De exemplu, paturile erau cu etaje și oamenii mai în vârstă, noaptea, nemâncați, mai urinau pe ei și curgea pe tine. Ei, ăștia erau oarecum maziliți. Existau, tot în categoria asta de 5 la sută, hoți. Puteți spune „Dar ce puteau să fure?” Păi când căpătau rația aia de pâine, care era o felie „groasă” cât o brichetă, o tăiau în bucățele și o mâncau. Eu o mâncau pe loc, așa că de la mine nu se putea fura pâine, dar ălalți o țineau, o tăiau și o păstrau. Furtul de pâine era cea

mai mare crimă, dar din păcate nu se putea pedepsi, nu aveam cum să pedepsim noi, deținuții. Poate că în altă parte se pedepsea, dar la noi nu se pedepsea. În sfârșit veneau ăia 10 la sută, care ajungeau în funcții de conducere. Funcțiile de conducere erau următoarele: funcția cea mai mică era *Vorarbeiter*, adică șef de echipă, după care urma *Capo*, care era un fel de supraveghetor, dar se referea numai la comandoul la care era el și avea ca sarcină ca toata lumea să respecte consemnele și să muncească pe rupte. Un comando putea să aibă și 20 de oameni, dar putea să aibă și 200. Toți ăștia aveau o bandă galbenă pe mâna stângă pe care scria funcția respectivă. Acești *Capo* erau numeric cei mai mulți, dar și cei mai răi. Ei, în afară de asta, mai aveau ca însemn o bâta. După aceea era *Obercapo*. Când aveai un comando să zicem de 200 de oameni, care mergeau undeva, avea patru *Capo* și un *Obercapo*. În lagăr, pe blocul tău, era așa-zisul *Stube Dienst*, de care am mai pomenit. Asta era serviciul de cameră, care nu aveau teoretic niciun drept, dar practic puteau să te bată și ăia, căci erau mai mulți decât noi, nu ca număr, ci mai mulți ca poziție. După aceea venea *Schreiber*, adică scribul, care făcea tabelele de câte porții trebuie, de nu știu ce, că nu am văzut niciodată ce face unul ca ăsta. După el venea *Blockälterster*-ul. Peste tot lagărul exista un *Schreiber*, care era contabilul cum ar veni, și *Lagerälterster*-ul. De obicei toți aceștia aveau drept de viață și de moarte asupra ta și tot ce era sub ei puteau să omoare fără să zică nimeni nimic. Funcțiile astea aveau, unele dintre ele, similarul lor și pe partea de pază, numai că în loc de *Ältester* se zicea *Führer*. Cel mai mare era *Lagerführer*, al doilea în grad era *Rapportführer*, cel care ținea contabilitatea și pe urmă celelalte grade, nu le știu. Dacă *Lagerälterster* era „Dumnezeu” pentru mine, mă întreb ce era *Lagerführerul*. Pot să spun însă că la Auschwitz n-am văzut *Lagerführer*, n-am văzut nici măcar unul mai mic de *Lagerführer*, dar la Thiel și Kochendorf, acolo vedeam des *Lagerführerul*, care era un plutonier major SS, deci nu era un ofițer. „Dumnezeu” era o mică glumă față de ei; ăla era pentru noi „Ober Dumnezeu”. Unii dintre ei erau oameni corecți, dar foarte puțini, iar unii dintre ei erau niște călăi. În privința pazei, cei din SS, în general erau foarte duri, poate că unii numai de frică ca să nu fie raportați că-s prea blânzi, poate, dar toți erau o apă și-un pământ. Cei de la Derma erau de două categorii, în primul rând că ăștia nu existau decât în lagărele de muncă. Erău foști răniți de război, la care medicul spunea că nu mai e cazul să fie trimiși pe front și atunci făceau acest servici, de pază a lagărului. La noi, în lagărele în care am fost eu, baza acestora era în special *Luftwaffe*, de la

aviație, și între ăștia erau oameni răi, dar și oameni cumsecade. Era însă unul, căruia noi îi ziceam *Bruta*, care avea o figură specifică, de criminal odios, dar prima oară când am ajuns cu el în comando și era *Kommandoführer*, că era caporal, ne dădea cioturile de la țigări și ne dădea și câte o bucată de pâine. Această brută ne spunea „Ia mai odihniți-vă!”, iar băieții simpatici, distinși, ne băteau până ne omorau. Țsta era cel mai cumsecade paznic pe care l-am avut noi în lagăr. Nu pot fi judecați oamenii numai după față și nu pot fi judecați numai după proveniența lor, căci de exemplu, tânărul hitlerist l-a salvat pe tata. De aceea spun, e foarte greu să pui niște verdicte. Nu se pot da, căci sunt foarte periculoase. Pot să spun însă că pentru mine a fost cea mai formidabilă școală a vieții.

(*V-ați făcut prieteni acolo?*) Da, sigur, și cu foarte mulți sunt și acum prieten. De exemplu, la liceul de care am povestit, care era absolut extraordinar, nu găsesc nici o comparație pentru nivelul la care era liceul evreiesc din Cluj... Am avut un grup de șase prieteni care se chema „grădinița”, și printr-un joc de întâmplări, mai trăiesc toți șase, deși toți șase au fost în lagăr. (*Au fost cu dumneavoastră în lagăr?*) Nu, în diverse lagăre, nu cu mine, depinde unde te-a prins repartiția. Interesant este că noi nu reprezentam niște cazuri cu totul particulare, deși unul dintre ei era „elevul minune”, dar aproape toți au fost profesori universitari. Didi este și acuma profesor universitar de psihologie și mare om de știință; Roby a fost profesor universitar la A.S.E.; Cryesler a fost conferențiar la Academia Militară, iar la 30 de ani era conferențiar în matematică. Practic toți au fost în învățământul superior.

(*Ați spus că reveniți, la curățatul cartofilor, la clădirea aceea...*) Aceea clădire nu se știa la ce servea. De fapt noi nu curățam cartofi, că nu erau cartofi, ci doar se chema *Kartoffeln-scherer-comando*, adică comando de curățat cartofi, dar nu curățam cartofi, că era numai sfeclă furajeră, dar așa se chema numai pe hârtie, că de fapt era sfeclă furajeră.

(*Există solidaritate între deținuți?*) În general, da, în afară de cei 10-15 la sută care se izolau singuri.

Acum încă ceva pot să mai spun, care erau categoriile ce erau în lagăr și care se cunoșteau după emblema pe care o aveau la piept. Fiecare categorie avea câte un însemn. Un triunghi cu baza mică în sus, deci un triunghi isoscel cum ar veni, însemna politic. În interior scria o literă care însemna proveniența. La nemți nu scria nimic, la polonezi era un „P”, la francezi era un „F”, iar la cei care erau din Ungaria era un „U”. Aceia care aveau un triunghi cu vârful în sus erau

foști militari de carieră. Aceia care aveau triunghiul cu vârful în jos erau criminali de drept comun, care la terminarea închisorii erau considerați periculoși pentru societate și trebuiau trimiși în lagăr de concentrare. Dacă aveau triunghiul cu vârful în sus erau criminali care aveau niște crime deosebit de grave. Cei care aveau triunghiul negru cu vârful în jos erau piața neagră, iar dacă vârful era în sus, atuncea erau cei care erau acuzați de sabotaj, iar aceia cu roz erau homosexuali, care și ei erau puși la index. La evrei, la început au existat două triunghiuri: un triunghi politic și un triunghi cu vârful în sus, galben, sub asta, care forma steaua lui David. Pe urmă, din economie de materiale, se punea deasupra bazei de sus numai o dungă galbenă. Cam asta erau categoriile.

Cei care erau din motive religioase, deci foarte mulți catolici, în special preoți, iehoviști, erau considerați politici simpli. Erau ca orice politic, adică nu aveau însemn special.

(Ați fost în Israel?) Cum să nu! *(Cum vi s-a părut?)* Israelul este o țară absolut excepțională și cine nu a fost acolo nu poate să înțeleagă ce este acolo. Sigur că eu am nimerit întâmplător, într-o perioadă în care (eu am stat acolo vreo două-trei luni de zile) nu prea au fost atentate, numai vreo două sau trei atentate au fost, deci era o atmosferă practic liniștită. Este o țară extrem de civilizată și nu poți să faci vreo cinci centimetri să nu „calci” pe istorie vizibilă, și istorie din toate punctele de vedere, demnă de interes, în care vezi originea tuturor celor trei mari religii (și nu vorbesc acuma de Asia Orientală), vorbesc de creștinism, iudaism și islamism, ceea ce este ceva absolut extraordinar, nici nu găsesc cuvinte să spun. Există o suprapunere, un fel de Turnul Babel invers. În Turnul Babel s-au amestecat limbile, dar aici există nenumărate limbi vorbite, dar oamenii sunt foarte uniți, cu toate astea, adică este invers Turnului Babel. Limba de bază este evident limba ebraică, dar oficial mai există și limba arabă, tot ca limbă oficială. De exemplu, la noi se discută să facem inscripții în limba română, maghiară în unele comune, dar acolo nu se discută așa ceva, căci peste tot e și-n arabă, și-n ebraică, în plus e și în engleză, iar de când au venit marile migrații din Rusia, și pe rusește scrie, să le fie mai ușor. E ceva absolut extraordinar. Eu am rămas foarte impresionat de ce este acolo, plus că țara poartă acest dualism, între vechi și extrem de vechi, și ultra modern, cu o linie de separație între ele, rareori sunt suprapuse. Evident, sunt cazuri de suprapunere, dar asta este iarăși extraordinar de impresionant. Prima oară când am fost emoționat, văzând un basorelief (căci hobby-ul vieții mele a fost

istoria) a fost în clasa întâi de liceu, la „Gheorghe Barițiu”. Îmi aduc aminte că în cartea de Istorie antică exista o poză a unui basorelief, care-l arăta pe Asurbanipal, un rege al Siriei, la vânătoare de lei, cu o mulțime de săgeți. În toate cărțile apare treaba asta.

Când am fost prima oară la Berlin — eram bărbat în toata firea — și am vizitat Muzeul Pergamon, am văzut originalul acestei poze și am început să plâng. Niciodată n-am crezut că am să văd originalul acestei poze.

Ei, în Israel am avut astfel de șocuri cu miile. Lucruri de care citeam, vedeam în cărți, auzeam... Să dau un exemplu... Există filme cu Biserica Sfântului Mormânt, în care se arată o construcție sub formă de biserică, relativ mică și o coadă mare, în care stă lumea la coadă. Eu îmi imaginam că asta e Biserica Sfântului Mormânt, dar când am fost la Ierusalim și am intrat la Biserica Sfântului Mormânt, care este cea mai mare biserică pe care am văzut-o în viața mea, am văzut că sunt nouă biserici, iar în centrul Sfântului Mormânt este o capelă despre care eu am crezut că este Biserica și când am văzut că săpăturile în această biserică mare mai continuă astăzi, am rămas blocat. Nu pot să spun, este o senzație aproape indescritibilă.

Apropo de război, să știți că Biserica Sfântului Mormânt se găsește într-un fel de piațetă, dar fiind formidabil de mare înghesuială în Ierusalimul vechi, piațeta asta este un fel de nimica toată. Nu știu ce dimensiuni are, dar e foarte mică. La 20 de metri vizavi este una dintre cele mai frumoase moschei. Religiile se împacă foarte bine acolo pe bucățica aia mică. Cel mai sfânt lucru pentru evrei este restul marelui Templu al lui Solomon, care se cheamă Zidul dinspre Apus. E gardul care desparte de marea Moschee în care Mahomed s-a ridicat la cer, călare, iar distanța trebuie să fie de 10-15 metri. E ceva nemaipomenit. Se îmbină toate istoriile și este ceva extraordinar. Celebrul Bazar oriental al Ierusalimului începe cu bazarul evreiesc, continuă cu bazarul arab, apoi continuă lateral, pe o latură, cu bazarul grecesc și pe partea cealaltă cu bazarul armenesc. Pe stradă auzi vorbindu-se douăzeci de limbi, nu ale turiștilor, ci ale locuitorilor, ale băștinașilor, care-s veniți din toată lumea. Acolo vezi foarte mulți militari, normal, că e în permanent război. Militari vezi de la negri, de culoare foarte închisă, care sunt evreii etiopieni, până la cei galbeni cu ochi mongoloizi, care vin din China. Este ceva extraordinar, absolut uluitor. Din păcate, eu am fost cu nevastă-mea de două ori, iar singur nu mai vreau să mă duc nicăieri, așa că nu știu dacă voi mai ajunge să mai văd o dată.

(Pe unde ați mai călătorit?) În foarte multe locuri! Ce s-a întâmplat?! La un moment dat, Ceaușescu a scos o hotărâre, că delegațiile oficiale nu au voie să aibă interpret, deoarece costă bani și trebuie să facem economie. „Dar atunci ce facem? Tovarășul ministru nu știe decât românește. Ce să facem?!” „Păi foarte simplu, căutați un tovarăș care cunoaște limba respectivă, cu o funcție mai importantă, ca pe cartea de vizită să scrie „doctor inginer sau academician”, ca să se cheme că face parte din delegație, și-l folosiți ca interpret”. Ei, eu eram minunat pentru așa ceva, că eu vorbesc curent șase limbi: franceza, rusa, ebraica, maghiara, engleza și germana. Și atunci era bine cu delegațiile astea, totul elegant, frumos, dar de fapt, eu eram un simplu interpret, iar cu ocazia aceasta am văzut multe. Cele mai multe delegații le-am făcut, evident în lagărul socialist, că nu eram suficient de bun pentru Occident, că nu eram membru de partid, dar am fost și în Occident. Cum am fost în Occident?! Ajungând prin niște comisii internaționale, expert O.N.U., am făcut câteva tururi de studii plătite de O.N.U. în Occident. Sunt expert O.N.U. în probleme de energie și protecția mediului. Așa am ajuns de exemplu, să mă duc practic în toate lagărele în care am fost, însă nu le-am mai găsit. Am fost în Germania de Vest, am trecut și în Franța, în delegații, printre picături. Nu le-am mai găsit urma la unele. Am găsit numai urma de la Dachau și de la Auschwitz, din celelalte nu mai există nicio urmă. Am umblat deci în toate țările socialiste practic, în special în Ungaria, unde am fost nu știu de câte ori, căci practic în fiecare an mergeam, chiar de două ori, începând din '70 și ceva, când a apărut hotărârea tovarășului, căci până atunci n-am ieșit din țară. Am fost în Germania de Est, Bulgaria, Uniunea Sovietică, Polonia. Am fost în R.F.G., am fost în Franța, iar după război am fost în Israel, de data asta fără delegație, pe contul meu personal. Am umblat destul de mult și am văzut destul de multe.

(Acolo în lagăr, din ce țări erau aduși oamenii?) Cel mai bun exemplu e să spun ce mi s-a întâmplat în Franța. În mina de fier de la Thiel era o linie ferată, din aia îngustă, ca la mină, cu vagonete din alea mici. În dreapta mergeau oamenii care intrau în schimb și în stânga erau cei care ieșeau din schimb. Mergeam cu tata care spunea: „Măi, există oare vreun popor în lumea asta care să nu fie reprezentat printre ăia care ies?”, că ăia care intrau eram noi, dar ăia care ieșeau îi vedeam. Zice: „Mă băiatule, dacă ai să ajungi să scăpam de-aicea, să scrii o carte despre Turnul lui Babel care exista în lagăr”, în care erau absolut toate națiunile lumii. Ce să spun, erau algerieni, din Africa, erau

sudanezi, englezi, americani nu prea am văzut, erau foști partizani suspectați, nu numai evrei, toate categoriile, sigur că da. Sigur că evreii erau peste tot, că ei reprezentau o majoritate importantă a lagărelor, dar erau și alții, sigur, erau de toate națiile. Eu americani n-am văzut de exemplu. Am văzut foarte mulți francezi, am văzut foarte mulți polonezi, extraordinar de mulți ruși, unguri erau foarte mulți. (*Români erau?*) Cum să nu. Erau și români, sigur că da, puțini însă, n-am văzut decât foarte puțini. Era o colecție nemaipomenită.

Iar așa, ca o curiozitate, unde suntem noi acum, aceste două camere reprezintă Asociația Evreilor din România, Victime ale Holocaustului, iar clădirea de care suntem lipiți este cea mai veche Sinagogă din România. Clădirea este construită în 1846, este monument istoric și este într-adevăr o clădire impresionantă. Iar această asociație este o asociație de bătrâni, care au avut diverse probleme, în special în timpul celui de-al doilea război mondial. O parte sunt cei care au avut soarta mea, o parte sunt cei care au avut soarta domnului Beris, deci în lagărele din Transnistria, și există foarte multe categorii speciale, care au avut cele mai diverse pățanii, în închisori, în țară, pentru că erau evrei și așa mai departe; trimiși la muncă pe front, dar în orice caz, oameni care au avut de suferit. Noi avem diverse categorii de membri: categoria de bază o reprezintă cei care au fost în lagăre, iar din categoriile secundare, tot aparținând acesteia, sunt cei care au avut diverse întâmplări. În afară de asta mai avem urmașii legali, conform legislației românești, deci care pot prezenta acte că au pensii ca urmaș, și simpatizanți, care pot să fie de oriunde, însă scrie pe legitimație că e simpatizant. Asociația are două obiective: un obiectiv este ajutorarea membrilor, însă noi prin bani nu putem ajuta că nu avem. Vreau să spun de exemplu, că eu ca președinte nu am un salariu foarte mare și mă costă aproape două milioane de lei pe lună această chestiune, că eu de obicei merg cu mașina și trebuie benzină, că oamenii sunt neplătiți, că sunt niște funcții onorifice ce facem noi aici. Dar îi ajutăm pe oameni să întocmească dosare pentru cereri de mărit pensie, pentru diverse chestii. Îi îndrumăm mai mult, căci altă posibilitate, din păcate, n-avem. Și al doilea obiectiv este memoria holocaustului, prin care vrem să nu se uite ce s-a întâmplat, pentru a preveni să nu se mai întâmple. Noi avem și alte mijloace: scriem cărți, facem niște filme documentare, în special în perioada asta în care (și asta nu este o realizare a noastră, ci e o realizare a țării) s-au introdus două ore de istorie a holocaustului în programele analitice ale orelor de istorie din

licee. Acuma ne chinuim să facem material documentar, să ajutăm în primul rând profesorii, care habar n-au de toată treaba asta, și-n al doilea rând elevii, dacă sunt interesați să citească. Acesta este în momentul de față obiectivul nostru numărul unu. Cam astea sunt problemele.

(Frați sau surori ați avut?) Nu, am fost singur la părinți. *(I-ați mai prins în viață pe bunicii dumneavoastră?)* I-am prins. *(Unde? Tot în Cluj erau?)* Pe bunicul meu dinspre tată l-am cunoscut foarte puțin, căci a murit în '36 când eu aveam șapte ani. A murit la Tihelu de Jos, o comună undeva în zona Bistrița, Reghin, pe acolo pe undeva. Acolo e originea familiei mele dinspre tată. L-am cunoscut pe acel bunic, căci am fost și-acolo câte-o vacanță și-mi aduc aminte bine de el. Bunica mea a murit înainte de deportări. După moartea bunicului a venit la Cluj și a stat la noi și am cunoscut-o bine de tot. Bunica din partea mamei a murit imediat după primul război mondial, deci eu n-am apucat-o, iar pe bunicul meu din partea mamei l-am cunoscut foarte bine, căci a trăit împreună cu noi de când îmi aduc eu aminte și până prin '40 și ceva, când a murit, înainte de lagăr.

(Îmi puteți spune și numele lor?) Cum să nu. Bunicul meu din partea tatălui era Adler Nuhă, iar bunica era Kohn Ida. Bunicul din partea mamei se chema Fell Mathias, iar pe bunica o chema Kraus Sali.

(Ați mai avut prieteni deportați care nu s-au mai întors?) Cum să nu. Clasa noastră a avut — deși eram sub vârsta de gazare — 33 sau 34 de băieți, din care s-au întors optsprezece. Din ăștia optsprezece mai trăiesc vreo unsprezece. Dar în general, tot liceul nostru, în momentul deportării număra 1200 de elevi, de la clasa întâi până la clasa a opta, căci fiecare avea câte două clase. Am avut întâlnirea de nu știu câți ani la Cluj, dar nu am putut să mă duc că eram în doliu, că murise nevasta-mea și mai erau o sută rămași. Sigur că mulți au murit de moarte bună, din cauza vârstei, dar în general, noi suntem categoria cea mai favorizată, că eram tineri cei care au mai supraviețuit, dar bătrânii au murit.

Aș mai putea da încă un indicator. Am spus că la Cluj erau circa 20.000 de evrei. Din Cluj s-au deportat 17.000 de evrei, oficial. Nu știu dacă ăsta e numărul real, dar atâta s-a comunicat. Când am venit eu acasă, în 26 octombrie 1945, eram printre ultimii care s-au întors acasă și eram înregistrat al 2.450-lea, dintre cei întorși, din 17.000. Hai să zicem că mai erau unii care nu s-au mai întors pentru că n-au vrut să se mai întoarcă. Unii au plecat în Israel, unii au plecat în America,

unii au rămas în Germania, unii aveau rude nu știu unde și s-au dus acolo. Hai să zicem că 5.000 în totalul de 20.000, deci cam un sfert.

Maghiarii reprezentau în momentul deportării cam jumătate din populație, poate chiar ceva mai mult, pentru că toate funcțiile de stat (să le zicem așa) au fost ocupate de ungurii din țara mamă. Ungurii făceau gură ca să vină maghiarii noștri acasă, frații noștri, să ne întoarcem la patria mamă. Deci proporția maghiarilor a crescut. Al doilea motiv a fost că foarte mulți români — în special intelectualitatea orașului Cluj — care nu era un oraș industrial, căci intelectualitatea era baza temeliei, a fundamentului — s-au retras, în special la Sibiu. Și Universitatea s-a dus la Sibiu și Facultatea de Teologie, ceea ce înseamnă că românii au mai scăzut față de ce au fost înainte. Așa că imediat după cedarea Ardealului, proporția era aproximativ, să zicem 60-70 la sută unguri și restul români. Înainte de cedarea Ardealului, populația românească era majoritară, adică ungurii reprezentau să zicem în jur de 25-30 la sută și românii reprezentau restul. Sigur că aici e foarte greu să fac o asemenea statistică, deoarece Clujul avea circa 80.000 de locuitori la ora aceea, dar dinăștia cel puțin 10.000 nu erau locuitori permanenți. Clujul era unul din puținele orașe universitare ale țării și colecta populația universitară de pe o suprafață enormă.

Băștinașii orașului, deci nu ăia trecători, practic se compuneau din cinci etnii. Erau românii, care erau atunci majoritari, urmau oarecum la paritate evreii cu ungurii, țiganii care erau asimilați după limbă, fie la români, fie la unguri. Există o etnie țigănească mai numeroasă ungurească și mai puțin numeroasă, românească. Și nemții reprezentau o pondere destul de însemnată. În privința limbilor care se vorbeau... Până la cedarea Ardealului, limba care se vorbea majoritar era evident limba română, dar foarte mulți români, mai bătrâni, care au apucat Austro-Ungaria, vorbeau în ungurește ca și în românește. Foarte multă intelectualitate românească vorbea foarte bine nemțește; ungurii mai puțin. Evreii aveau câteva limbi pe care le vorbeau. În general, categoria care vorbea mai mult ungurește decât românește era mai mare, căci se vorbea mai mult ungurește decât românește, că erau mulți evrei care veneau dinspre Austro-Ungaria. Aproape toți însă vorbeau și românește și erau mai puțini aceia care vorbeau numai românește. Familiile mai bigote, mai religioase, vorbeau idiș. Să zicem 60-70 de procente din populația evreiască a orașului vorbeau idiș în casă. Iar clasele astea de mijloc, cu părinți ceva mai „spălați” la cunoștințe, vorbeau curent toate patru limbile, adică

vorbeau românește, ungurește, idiș și nemțește. La noi în casă idiș nu se vorbea mult, decât atunci când am fost învățat să vorbesc idiș, deși toți știau, în afară de mine, pentru că asta era limba în care vorbeau să nu înțeleagă copilul. Dar pentru că știam destul de bine nemțește, iar limba idiș se aseamănă cu limba germană, foarte repede am început să înțeleg și nu era nici un fel de problemă, dar m-am făcut că nu înțeleg ca să aflu toate secretele casei. Mama nu știa bine românește, ea fiind originară de undeva de lângă Oradea, dintr-o zonă ungurească, unde nu se prea vorbea românește. Ea nu știa decât foarte prost românește, dar tata vorbea foarte bine românește, el fiind dintr-un sat în care erau numai români și un singur evreu, deci el vorbea foarte bine românește. Bunicul meu a trăit majoritatea vieții la Viena și ca atare a lucrat pe vremea aceea până în 1934, când l-au dat afară, la o societate germană importantă, de navigație. El și toți prietenii lui vorbeau deci numai în nemțește.

Magdalena Stroe¹

„Aș dori să nu existe nici un fel de discriminări etnice, rasiale, iar omul să fie judecat strict prin ceea ce este el ca valoare uman”.

(Povestiți-mi despre dumneavoastră, despre locul nașterii...) Mă numesc Stroe Magdalena Maria Ana. M-am născut la Cluj, în 1925. *(Aveți 80 de ani. Nu-i arătați...)* Mulțumesc. Provin dintr-o căsătorie mixtă: mama unguroaică și tatăl român. Mama descindea dintr-o familie de nobili unguri sărăciți, declasați, din zona Târgu Mureșului, iar tata era regățean, din zona Buzăului, din Pogoanele. Tata a venit cu administrația română în Ardeal, a cunoscut-o pe mama, s-au plăcut și s-au căsătorit. *(Cum se numeau părinții dumneavoastră?)* Tata se numea Stroe Dache și mama, pe nume de fată, Szakács Paula. Părinții mei erau oameni cu vederi democratice. Simplul fapt că s-au căsătorit, unul fiind român — celălalt maghiar, denotă acest lucru. *(Imediat după primul război mondial?)* Nu imediat, la vreo patru ani după război, prin '22 s-au căsătorit. Mama a încercat să învețe românește, tata a făcut eforturi să învețe limba maghiară — pe care — deși e o limbă foarte

¹ Magdalena Stroe este „Drept între popoare”. A fost intervievată de **Adrian Onică** la **București** în **20 și 21 iulie 2005**. E născută în 1925, într-o familie mixtă, româno — maghiară, din Cluj și a urmat studiile în orașul natal. În primăvara lui 1944 i-a dat actele personale prietenei sale evreice, Hanna Hamburg, ajutând-o în acest fel să plece din oraș, de unde urma să fie deportată. I-a salvat astfel, viața. După război a urmat Universitatea Bolyai din Cluj, iar după absolvirea acesteia, a plecat la București, încadrându-se ca profesoară la Universitate. Din 1955 a trecut la Institutul de Arte Plastice, unde a predat filozofie până în 1988, când s-a pensionat. A supraviețuit cutremurului din martie 1977, cu toate că blocul în care locuia a fost distrus în totalitate. În anul 2003 Institutul Yad Vashem din Ierusalim i-a acordat titlul de „Drept al poporului român”, pentru că a salvat viața prietenei sale Hanna, care a fost prezentă la festivitate. În mai 2005 Congregația Adas Izrael, condusă de rabinul Wohlberg, a invitat-o pe Magdalena Stroe, la Washington, SUA, pentru a o sărbători și a-i grava numele pe o piatră comemorativă aflată în curtea sinagogii.

grea, a vorbit-o, la un nivel, să zicem — cu bunăvoință — satisfăcător. Dar vreau să subliniez următorul lucru: Tatăl meu în viața lui nu s-a adresat unui maghiar în limba română. Folosea limba maghiară, chiar dacă el, nu vorbea corect această limbă și chiar dacă persoana respectivă cunoștea foarte bine româna. Din politețe.

(Ați copilărit în Cluj?) Da, acolo m-am născut, acolo am copilărit, acolo am terminat liceul și facultatea. Posibilitățile materiale ale părinților nu erau deosebite, tata fiind bugetar, dar ei au făcut eforturi foarte mari ca să primesc „o educație aleasă”, cum se spunea la vremea respectivă. De mic copil am învățat limba germană, apoi am făcut balet, am înotat. De la vârsta de șapte ani am cântat la pian. După ce am devenit elevă de liceu am luat ore particulare de franceză, ca să mă perfecționez în această limbă. Așadar, părinții mei au făcut eforturi, zic eu, chiar peste puterile lor, pentru că salariile nu erau prea mari, dar au făcut aceste eforturi.

(Sunteți singura lor fiică?) Da. Am mai avut un frate, care însă a murit la câteva luni după naștere. Am fost copil singur la părinți, un copil deschis la minte și cu o adevărată pasiune pentru citit. După ce am parcurs literatura pentru copii, de la o vârstă fragedă, chiar de la 12-13 ani, am început să citesc literatură de cea mai bună calitate pentru adulți. Thomas Mann, Romain Rolland, Stefan Zweig, Martin Andersen Nexö, Roger Martin Du Gard, Tolstoi, Dostoievski etc. Această literatură profund umanistă mi-a permis să vin în contact cu valori morale înalte. În 1940 aveam 14 ani, mergeam spre 15. Clujul împreună cu Ardealul de Nord a fost anexat Ungariei. Părinții mei au decis să rămână pe loc, decizie care avea să-i coste. Mama a fost cea care a hotărât în ultimă instanță să nu ne refugiem, dar spre amărăciunea ei a venit în contact cu o altă Ungarie decât cea pe care ea o cunoscuse înainte. Era o Ungarie șovină, radicalizată. Pensia lui tata fiind foarte mică, am ajuns într-o situație materială precară, am suportat mari privațiuni. La toate acestea s-au adăugat și unele umilințe la care au fost supuși tata ca român și mama ca soție de român. Mama, în această evoluție a lucrurilor, s-a îmbolnăvit, a făcut tensiune oscilantă și în '42 a murit, la vârsta de doar 47 de ani.

Revin la anul 1940. Până atunci am învățat la liceul Principesa Ileana, un liceu foarte bun. După Dictatul de la Viena, normal, liceele românești au părăsit Ardealul de Nord. Era în formare un liceu românesc, la Cluj, dar într-o fază incipientă. Mama era protestantă, calvinistă. Episcopul reformat al Ardealului, un reputat teolog și filozof, Tavaszy Sándor era o rudă de-a mamei și în acest context,

părinții m-au înscris la liceul reformat de fete, un liceu de elită, la care au avut acces și câteva fete evreice. Au avut acces, deoarece tații lor au primit în primul război mondial înalte decorații pentru acte de eroism, ceea ce a adus familiilor lor anumite privilegii. Fetele lor puteau de exemplu să învețe în licee mai deosebite, cum ar fi *Marianum*-ul — liceul de fete catolic — și liceul reformat de fete, ambele licee confesionale.

A fi „un corp străin”

Printre fetele evreice care au avut acces la liceul reformat era și Hanna Hamburg. Părinții ei erau divorțați — tatăl, un celebru oftamolog din Cluj, fost membru în Consiliul Național de conducere al minorității evreiești din România, iar mama, tot medic, prima femeie medic psihiatru care a absolvit medicina la Viena. (*Cum se numea mama?*) Pe nume de fată Becski Irén. Domnul Anavi² pe care l-am cunoscut la mama Hannei, ar putea să vă povestească multe despre Becski Irén. Era o femeie ieșită din comun, o deschizătoare de drumuri. Hanna, prietena mea, și acum, când publică o carte de psihologie — ea fiind un cunoscut psiholog — semnează cu numele mamei sale, Becski, în semn de omagiu.

De Hanna m-a legat o prietenie profundă, aveam un nivel de cultură asemănător, citeam aceleași cărți, iubeam aceeași muzică, frecventam aceleași concerte și audiții muzicale. Liantul care a cimentat această prietenie a fost cultura, peste care s-a suprapus însă un altul cu conotații politice, rasiste, deoarece noi am pătruns într-un mediu de mică burghezie maghiară, naționalistă, xenofobă în care amândouă eram corp străin. Profesorii, s-au purtat extraordinar și cu fetele evreice, și cu mine, nu ne-au făcut nicio secundă să ne simțim alteritatea, cu excepția profesoarei de germană și a profesoarei de istorie, care amândouă erau naționaliste și nu pierdeau ocazia ca să își facă cunoscute convingerile; în rest, jos pălăria!

(*Profesorii erau reformați?*) Reformați. Era o condiție ca să poată profesa la acest liceu.

² E vorba de scriitorul Anavi Adam, decedat în 2009 la Timișoara, a cărui povestire de viață a fost publicată în Smaranda Vultur (coord.) *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*, (prefață de Smaranda Vultur, postfață Victor Neumann), Editura Polirom, Iași, 2002.

(*În ce limbă se predă?*) Maghiară. Era liceul reformat de fete, era Ungaria... normal, în limba maghiară. (*Știați maghiara și dumneavoastră?*) Cum de nu, era limba mea maternă, limba mamei mele. Aici pot chiar să vă dau un amănunt. Tata a fost de acord ca prima limbă pe care o învăț să fie limba maghiară, considerând că e firesc ca un copil să cunoască în primul rând limba mamei sale. Mai arătați-mi pe cineva, la ora actuală, care să judece așa³. Și era român sadea cu ascendențe muntenești și oltenești. Bunicul matern al tatălui meu, era oltean, din familia Țițeica, familie care l-a dat pe marele matematician Gheorghe Țițeica. Deși oltean, străbunicul meu Constantin Țițeica s-a stabilit lângă Buzău, la Pogoanele. Bunica a crescut acolo și tot acolo s-a măritat. Se numea Ioana Țițeica, pe numele ei de fată.

Și acum pentru că suntem la capitolul rude vă relatez că senatorul Frunda mi-e nepot. (*György Frunda?*) Mama lui mi-a fost vară primară.

Mama s-a măritat cu un român, fratele ei — bunicul lui György Frunda — s-a căsătorit cu o româncă, iar nepoții unui alt frate, Dénes, trei la număr, s-au căsătorit tot cu românce. Era și a rămas o familie deschisă, cu vederi democratice familia mamei mele.

(*Să revenim la atmosfera liceului reformat...*) Da, imediat ajung acolo. Vroiam să vă spun — de aceea am făcut paranteza — că Frunda nu are sânge maghiar decât în proporție de cincizeci la sută, el având o bunică româncă și un bunic slovac. Dar este un exemplu pentru ceea ce numesc eu liber arbitru în stabilirea naționalității. Cunoscut mulți oameni care provin din căsătorii mixte și care se identifică sută la sută cu una din părțile componente, care se simt deci, sută-n sută maghiari, ori români. Nepotul meu s-a identificat cu partea maghiară, păstrând însă o mare deschidere pentru alteritate.

Îmi aduc aminte de un episod: cu ocazia căsătoriei sale, la Târgu Mureș mi-a spus că are de gând să candideze, să intre în viața politică. I-am spus: „Gândește-te bine ce faci” și el mi-a răspuns: „Magda fii liniștită. Eu, dacă voi face politică voi lupta pentru înțelegerea dintre români și unguri”. Asta a fost pe 11 martie 1990 — atunci s-a căsătorit — și pe 18 martie au izbucnit evenimentele de la Târgu Mureș. Și într-adevăr pot să spun, că deși militează pentru drepturile

³ Mi-am adus aminte de un caz mai „recent”. Filozoful Alexandru Boboc fiind căsătorit cu o maghiară a învățat limba soției, iar copiii vorbesc maghiara și poartă nume (Magda, Mihai) care sună la fel în ambele limbi.

maghiarilor, implicit luptă pentru înțelegerea dintre români și unguri. Ca de altfel U.D.M.R.-ul.

(Dumneavoastră ce vă considerați?) Ei, acum trecem la cealaltă categorie. Eu mă consider și ungueroaică și româncă. Jean Paul Sartre, analizând condiția intelectualului în societatea modernă, evidențiază „bastarditatea” acestuia, fiind vorba de o categorie socială care nu e integrată în nici- una din clasele sociale, care viețuiește la punctul lor de interferență, dar care, tocmai datorită „bastardității” sale, datorită faptului că nu se identifică cu niciuna din clasele sociale, are acces la obiectivitate. Așa mă consider eu, un fel de „bastard” din punctul de vedere al naționalității, un fel de „dublu agent” din naștere. Mă doare dacă sunt atacați ungerii, mă doare dacă sunt atacați românii. Visul meu e ca aceste două etnii să se înțeleagă între ele și nimeni niciodată să nu trăiască momente în care să i se reproșeze că este maghiar sau că este român. Am trăit până la vârsta de 14 ani într-o societate, ca să zic așa, „românească”, apoi am trăit patru ani într-o societate „maghiară”, asistând la lucruri dureroase și, tocmai din cauza aceasta, aș dori să nu existe nici un fel de discriminări etnice, rasiale, iar omul să fie judecat strict prin ceea ce este el ca valoare umană. Se pare însă că este vorba de o utopie. Oricum, punctul meu ahileic, punctul meu vulnerabil este tocmai problema națională.

Îmi aduc aminte că fiind elevă de liceu mergeam pe stradă cu mama și vorbeam ungrește. Întâlnindu-ne cu profesoara de biologie am salutat-o. A doua sau a treia zi când am avut oră de biologie m-a apostrofat pentru că am vorbit ungrește pe stradă. Vorbeam cu mama mea în limba maternă a mamei mele și a mea. *(Erați la liceu atunci?)* Eram la liceu și aveam vreo 11-12 ani. Era sub români, prin 1936-37. La 14 ani în urma Dictatului de la Viena am trecut la maghiari. La maghiari am avut de tras ca jumătate româncă, purtând un nume românesc care imediat atrăgea atenția. *(Ce s-a întâmplat?)* De exemplu, profesoara de germană, deși eu vorbeam germana încă de acasă, nu mi-a dat nota maximă. În rest, timp de patru ani am avut la toate materiile nota maximă. Pe stradă puteai să fii apostrofat dacă vorbeai românește și calificat de „valah împușit”. Exact ce se putea întâmpla înainte, dacă vorbeai ungrește, doar că atunci erai trimis la Budapesta în calitate de „boanghin împușit”. Acesta era dictonul obișnuit atunci: dacă nu-ți place, du-te la Budapesta”. Am înregistrat și am interiorizat toate aceste forme de discriminare și agresare. Era vorba de sufletul unui copil foarte sensibil, educat în spirit umanist, și impactul a fost cu atât mai puternic.

Apropo, o altă paranteză... Să știți că nu toate colegele maghiare din clasă aveau un comportament discriminatoriu, distant. Erau printre colegele de liceu și niște fete admirabile, cu care am rămas toată viața prietenă, care luau atitudine împotriva colegelor xenofobe, care le făceau de două parale și care ostentativ erau alături de mine, în absolut orice situație. Deci erau și asemenea excepții, dar eu mă refer acum la cota medie, care fără manifestări violente, te făcea să-ți simți alteritatea. În acest context, în mod firesc, m-am apropiat de colegele mele evreice, pentru că eram supuse, într-o formă mai fină, mai delicată — repet, nu era vorba de înjurături, de nimic de genul acesta — aceluiași discriminări. Eu m-am solidarizat cu ele, iar de Hanna — după cum am arătat — m-a legat o prietenie profundă. Sigur, au existat afară, în viața de toate zilele, manifestări vulgare, grosolane, chiar criminale, dar eu mă refer la atmosfera din liceu, care în mare era civilizată, pentru că profesorii erau civilizați.

Au murit la deportare

(Cum se numeau prietenele care erau alături de dumneavoastră?) Marcella Edith și Nagy Eva. Edith săraca a murit și Eva nu știu dacă mai trăiește sau nu. *(Iar celelalte evreice de care ați spus că v-ați apropiat, în afara de Hanna?)* Da, se numeau Farkas Ági, Meisel Ági și Ritók Márta. Au murit la deportare. Dar să revenim la Edith și la Eva, prietenele „militante”. Tatăl lui Edith era de origine italiană. Nu Marcella se numea inițial, ci Margiollo, ceva în genul ăsta. Străbunicul lui Edith venise ca și constructor în Ungaria și deși de atunci s-au succedat câteva generații, tatăl lui Edith și însăși Edith mai păstrau în înfățișarea lor ceva din zestrea genetică siciliană. Mama ei era unguroaică, dar și tatăl ei se considera ungur, pentru că era deja a treia sau a patra generație trăită în Ardeal. Bunica lui Nagy Éva era o aristocrată, baroană din familia Henter. Tatăl ei era inginer agronom și în perioada interbelică administra o mare moșie a unui prinț din Muntenia. Nu-mi mai aduc aminte, era ori Mavrocordat ori Știrbei, în orice caz, un nume de răsunet. Vacanțele, Eva le petrecea la moșie, la părinți. În sezonul de școală venea la Cluj ca să poată studia în limba maghiară. De altfel, vorbea perfect românește. Astea erau cele două prietene. Aș aminti cu emoție și recunoștință și numele altor colege imune la xenofobie: Csáky Ida, Székely Ildikó, Madar Lenke, Nagy Márta. *(Vă vizitați cu Edith și Eva în afara școlii?)* Eram tot timpul împreună. Locuiam în aceeași zonă și eram împreună nu numai la

școală, ci și după ore. Pe Edith am meditat-o chiar la matematică. (*În ce zonă locuiați în Cluj?*) Pe strada Andrei Mureșan, apoi pe strada Anatole France. (*Și părinții se vizitau?*) Nu se vizitau, dar se cunoșteau.

Acum să vorbim despre situația politică de atunci a Ungariei. Ungaria era un stat care a încheiat, ca și România, un pact cu Germania. (*Pactul tripartit cu Germania...*) Pactul cu Germania, nu știu exact care, aveam doar 14 ani și copiii nu erau atât de politizați atunci, ca acum. Din acest punct de vedere, Ungaria avea o situație similară cu România. Când a izbucnit războiul, în '41, împotriva Uniunii Sovietice, au participat și ei cu trupe, exact cum a participat și România. Din punctul de vedere al atitudinii față de populația evreiască, care era numeroasă în Ardealul de Nord, peste 100 de mii, poate chiar 150 de mii... erau mari diferențe între Ungaria și România. Ce s-a întâmplat...? Holocaustul în România a avut loc în '40-'41. Mă refer la crimele legionarilor, la masacrele din București, la pogromul din Iași și la masacrele și deportările din Bucovina și Basarabia. După care, situația oarecum s-a mai normalizat. Inițial, Antonescu avea în vedere și el „Endlösung-ul”, „soluția finală”, dar fiind un militar inteligent, în iarna lui '42-'43 el a înțeles că nemții pierd războiul. Drept care, în România n-a mai avut loc deportarea populației evreiești așa cum era prevăzut în proiectul inițial. Sigur, erau fel de fel de legi rasiale, evreii erau supuși la fel de fel de privațiuni, asupriri și umilințe, inclusiv deportări parțiale dar n-a mai avut loc o deportare în masă a lor. În Ungaria situația între '40 și '44 era aproximativ asemănătoare cu situația României anilor 1942-44. (*Vă referiți la Ungaria, cu tot cu Ardealul de Nord...*) Cu Ardealul de Nord, evident. V-am spus că ce spun despre perioada '40-'44 respectă situația istorică și geografică a acestor două țări. Erau restricții, se aplicau legi rasiale, care urmăreau maghiarizarea industriei și a comerțului prin excluderea proprietarilor evrei. Aceștia nu mai puteau păstra fabricile, magazinele și prăvăliile lor, dar se găseau soluții. Apărea cineva, evident un „arian” care prelua prăvălia sau fabrica și care la înțelegere cu fostul proprietar, îi asigura și acestuia o parte din câștig. În școli era „numerus clausus”. În unele școli era chiar „numerus nullus”, dar în general era numerus clausus și foarte puțini, aproximativ 1-2 la sută din tinerii evrei reușeau să pătrundă în facultăți. Situația însă s-a schimbat radical începând din martie '44. Ce s-a întâmplat? Se pare că Horthy, care era anglofil, a avut niște tentative de rupere de Axă care n-au fost pe placul nemților și, drept răspuns, aceștia au ocupat Ungaria. În martie 1944 a venit la putere

un guvern fascist și au intrat în vigoare și pe teritoriul Ungariei legile rasiale de la Nürnberg. Imediat, populația evreiască a fost obligată să poarte steaua galbenă, ceea ce cu anumite excepții, nu s-a întâmplat în România și nici în Ungaria, până în martie '44. A urmat apoi, la vreo lună-două, ghetizarea evreilor. Aceștia au fost somați să-și părăsească locuințele și cu câte-un geamantan în mână să se ducă în ghetourile înființate ad hoc. Ghetoul din Cluj a fost amenajat pe teritoriul fabricii de cărămidă și adăpostea între 8.000-10.000 de oameni. (*Cei din Cluj...*) Evreii din Cluj și din împrejurimi cărora li s-a spus că ulterior vor fi trimiși în lagăre de muncă.

Asistând la aceste evenimente, chiar fără să cunosc ororile din lagărele de exterminare, simțeam că se va produce ceva cumplit. Simplul fapt de a alunga niște oameni din casele lor, de a-i obliga să meargă într-un ghetou, să doarmă sub cerul liber și de-acolo să fie încărcăți în niște vagoane de vite spre o destinație necunoscută, prefigura un destin amenințător. Au mai apărut și niște afișe, în care populația era avertizată că cine va îndrăzni să ajute populația evreiască să se sustragă de la ghetizare sau deportare va plăti cu propria viață.

Noua situație politică s-a răsfrânt și asupra procesului de învățământ: după martie 1944, în câteva săptămâni, școlile s-au închis. Eu eram în ultima clasă de liceu. În mod normal în iulie trebuia să avem bacalaureat. Am dat acest bacalaureat în luna aprilie. Era război, era ocupație nemțească, orașul era ticsit de soldați — frontul se apropia — era mai bine pentru copii să stea acasă lângă părinți. În acest context a venit prietena mea Hanna, ca să își ia rămas bun de la mine înainte de a se prezenta la ghetou. Simțeam că pe prietena mea o așteaptă o mare suferință. A face ceva pentru ea, devenise pentru mine măsura propriei mele omenii. Și așa a început acest război al meu împotriva imensei mașini represive naziste.

În filmul „Războiul lui Murphy”, Peter O’Toole într-o creație actoricească de neuitat, întruchipează un soldat american care se luptă singur împotriva unui submarin german. E vorba de un individ care se ia la trântă cu un sistem. Asta am făcut și eu. N-am lăsat-o pe Hanna să se ducă la ghetou. I-am dat actele mele: certificatul de naștere și de botez; de buletin de identitate nu dispuneam neavând încă vârsta majoratului. Hanna a folosit aceste acte reușind cu ajutorul lor să părăsească Clujul, să treacă peste nenumăratele baraje de control, înființate special pentru a vâna evreii ce ar fi îndrăznit să se sustragă deportării. În cele din urmă ea s-a alăturat mamei sale care trăia și ea sub falsă identitate, undeva în vestul Ungariei. După aceasta

a urmat un alt capitol în viața ei, destul de complicat și foarte dramatic.

Acuma discutăm însă altceva. Discutăm ce s-a întâmplat în primăvara lui '44. Deci i-am dat actele și am rămas fără ele. Ulterior am obținut certificatul de bacalaureat, dar am ales să stau în casă, să nu risc, pentru că în felul acesta, numai atunci m-ar fi strivit tăvălugul punitiv al sistemului, dacă Hanna ar fi fost prinsă cu actele mele. Stăteam într-un cartier de vile într-o casă cu grădină. Cele două prietene bune ale mele erau în apropiere... Am evitat să merg în centrul orașului unde aveau loc dese legitimări. De altfel, nici nu era recomandabil ca o adolescentă să circule printr-un oraș ticsit de soldați. În octombrie, Clujul a fost eliberat de trupele sovietice și românești după o lună de zile de lupte grele la Turda. Atunci am putut și eu să respir în sfârșit liber. Până atunci, trebuie să vă spun că, dacă zăream o uniformă pe stradă, indiferent că era maghiară sau germană, începeam să tremur. Tata nu știa nimic din cele întâmplate. Nu avea niciun sens să îl neliniștesc și oricum n-avea cum să mă ajute. (*Așadar numai dumneavoastră știți.*) Eu singură știam. Era secretul meu. (*Lupta dumneavoastră...*) Nici măcar celor două prietene nu le-am spus, că ar fi început și ele să se agite. Am închis în mine acest secret.

(*A reușit Hanna să se întâlnească cu mama ei?*) S-a întâlnit cu mama ei. Mama ei lucra, sub o identitate falsă la o familie de moșieri, ca guvernantă și a prezentat-o pe Hanna nu ca pe fiica ei, ci ca pe o nepoată din Ardeal. Dorind s-o știe într-un loc mai ferit, mama a renunțat la post recomandând-o în locul ei pe Hanna. Astfel, Hanna, a lucrat câțva timp la această familie. Dar se pare că ei au început să între la bănuieli sau poate erau doar curioși, pentru că Hanna a observat că îi desfăceau corespondența. Speriată, Hanna și-a dat demisia, ducându-se la mama ei la Budapesta, trăind cu spaima în suflet. Numai cine a suportat o presiune asemănătoare poate să înțeleagă cât de terifiantă și de epuizantă este viața de fugar, teama permanentă de a fi recunoscut de cineva.

Și acum pentru a înțelege meandrele ulterioare ale vieții lui Hanna, trebuie să ne întoarcem la ghetoul din Cluj. Acolo au început deportările pentru Auschwitz. Dar tot acolo au avut loc negocieri între un avocat evreu Kasztner Rezső și autoritățile germane. Ca urmare s-a format un grup destul de eterogen, din care au făcut parte oameni foarte bogați, alături de intelectuali marcanți, dar și de oameni săraci. (*Au putut să negocieze cu germanii?*) Au negociat. În acest grup a fost inclusă și familia Hannei, tatăl, mama vitregă și fratele cu trei ani

mai mic decât ea. Ei nu erau oameni bogați. Trăiau bine, fără să aibă avere. De exemplu, n-aveau o locuință proprietate personală. Locuiau cu chirie într-un apartament civilizat, din centrul orașului. Dar Iosif Hamburg era un medic eminent care în trecut a făcut parte din Consiliul de conducere al evreilor din România, fiind un membru cu greutate al comunității evreiești, nu numai clujene.

Am o prietenă foarte bună, care trăiește în Israel, al cărei tată era contabil. Mama nu lucra, creștea doi copii, familia descurcându-se greu dintr-un salariu. Au fost incluși și ei în acest grup, care s-a bucurat de un tratament special. Au fost duși la Budapesta, unde au staționat câțva timp, de-acolo au fost transferați în lagărul de la Bergenbelsen, iar apoi — într-un târziu — trecuți în Elveția. Acest grup s-a salvat. A fost un grup controversat. Unii i-au considerat trădători pe cei care au organizat acțiunea. Hanna fiind la Budapesta, a aflat de existența acestui grup din care făcea parte tatăl și fratele ei. Punând în balanță plusurile și minusurile, a luat decizia să se alăture grupului deoarece situația ei era foarte precară. În fiecare zi bandele extremiste mergeau la vânătoare de evrei. Alungau evreii din casele pe care scria cu litere mari „casă cu evrei”, îi mânau spre Dunăre, unde îi mitraliau. Fiind evreu, erai în afara oricăror legi: dacă erai omorât, cu atât mai bine, legea nu condamna ucigașul, pentru atâta lucru. Presiunea a fost foarte mare și Hanna a considerat că oricum, față de viața de fugar cu acte false, cu posibilitatea de a fi recunoscută oricând de cineva din Cluj, era mai sigur să se alăture acestui grup, deși deznodământul pozitiv, nici în acest caz, nu era garantat sută la sută.

Despre destin și procese ticluite

Soarta de după război a Hannei te face să te gândești la destin, la acel anankê, prin care vechii greci desemnau destinul implacabil, care te urmărește și te strivește, care nu poate fi deturnat orice ai face. Hanna a avut și ea un „anankê” al ei, care a fost distorsionat de două ori. Prima oară, când eu i-am dat actele mele, ca să poată părăsi Clujul. Și a doua oară, când s-a alăturat benevol acelui grup, crezând că face ceva salutar pentru ea.

După război Hanna s-a înscris la Facultatea de Psihologie a Universității din Budapesta. Era studentă când — în '49 sau '50, nu mai știu exact anul — a fost arestată. În Ungaria se desfășura la vremea respectivă procesul lui Rajk. Era perioada când în fiecare țară

de „democrație populară” se căutau cu lumânarea agenți străini inventați, care s-ar fi infiltrat în mișcarea comunistă. La noi era Pătrășcanu, în Ungaria era Rajk, în Cehoslovacia era Arthur London și-așa mai departe. Deci Rajk a fost condamnat și executat ca spion anglo-american; iar Hanna a fost arestată și încarcerată ca spionul lui Rajk. Ea în viața ei nu l-a văzut pe Rajk, dar faptul că a ajuns în Elveția a fost folosit ca un argument împotriva ei. A fost unul din procesele acelea ticluite, în care oameni nevinovați erau acuzați de fel de fel de aberații. Hanna a stat la pușcărie câțiva ani. În '56, cum era și firesc, a fugit din Ungaria, stabilindu-se la Paris. Acolo l-a cunoscut pe soțul ei, pe Pierre Kende, renumit politolog și sociolog, profesor la Școala Națională de Sociologie din Franța, cu cărți traduse în numeroase limbi. Hanna și-a făcut și ea un nume în domeniul psihologiei. *(Deci, prietena dumneavoastră se numește Hanna Kende acum?)* Hanna Kende, evident.

(De ce s-a întors din Elveția tocmai la Budapesta? Să se înscrie la școală?)

Da, să facă o școală bună. Școala din Budapesta era foarte bună. La Cluj vechea universitate românească încă nu se întorsese din refugiu, iar universitatea maghiară s-a retras de pe teritoriul Ardealului de Nord în vechea Ungarie. Era perioada în care se înfiripa Universitatea Bolyai, dar totul era în fază incipientă. Acesta a fost considerentul pentru care ea a ales Budapesta; de-acolo a plecat în Franța unde și-a cunoscut soțul. Acum amândoi sunt pensionari. Jumătate de an stau în Franța, la Paris, într-o suburbie a Parisului, unde au o vilă frumoasă, cu grădină mare și jumătate de an stau la Budapesta, pentru că și-au păstrat tot timpul legăturile, inclusiv relațiile de muncă cu Budapesta.

Dar să revin și să vă explic de ce vorbesc de un destin implacabil în cazul Hannei. Eu cred că destinul ei era ca să cunoască detenția, condițiile de lagăr și de închisoare. Ea a crezut că se sustrage și pe moment s-a sustras, dar până la urmă tot acolo a ajuns. De ce vă spun acest lucru...? Pentru că — deschidem o altă paranteză — eu sunt o supraviețuitoare a cutremurului din 4 martie '77. Am stat într-un bloc care s-a prăbușit atunci. Existau toate condițiile create ca eu să fiu acasă și să mor, dar nu a fost să fie, pentru că în fișa mea personală nu era trecut că trebuie să dispar în acel cutremur.

Ascultați-mă cu atenție. Cu două săptămâni înainte de cutremur m-a sunat o prietenă, Apor Ili de la Cluj, care mi-a relatat că, împreună cu soțul ei s-au înscris la o excursie în Uniunea Sovietică și

că la începutul lui martie, nu știa exact, pe data de 3 sau pe data de 4, sosesc la București; aici staționează câteva ore — între 19 și 24 — și să-i aștept în gară ca să petrecem împreună seara respectivă. M-am bucurat, rugând-o să-mi comunice telefonic data exactă. Cum am aflat ulterior, data exactă era 4 martie. Ili mi-a telefonat de la Cluj în fiecare seară în săptămâna respectivă, deci luni, marți, miercuri, joi — vineri au sosit — și nu se făcea legătura. Pur și simplu nu se făcea legătura telefonică. „Nu-i nimic, și-au spus, sosim la ora 7 și o căutăm la telefon până dăm de ea”. Cutremurul i-a prins în Gara de nord, încercând, pentru a nu știu câta oară, să intre în legătură telefonică cu mine. În cursul aceleiași săptămâni o fostă studentă de-a mea — Ludmila Grăjdean — cu care am rămas în relații de prietenie, m-a chemat la telefon exprimându-și dorința de a mă vizita împreună cu soțul ei. Am stabilit seara de vineri, seara cutremurului. În dimineața respectivă îmi dă telefon Ludmila: „Doamna Magda, nu putem să venim, pentru că Mihai s-a văzut cu colegii lui sculptori, a băut peste măsură și acum e mahmur”. Dacă Mihai nu se îmbăta, ei veneau la mine și muream cu toții. Dacă telefonul făcea legătura cu Clujul, atunci veneau și prietenii din Cluj și iarăși muream cu toții. Telefonul n-a făcut legătura, Mihai s-a îmbătat... Iar în seara respectivă... Eu am avut după-masa program la institut; la ora șase am terminat seminarul și am pornit spre casă. Pe drum am întâlnit un coleg cu care am stat de vorbă o oră. S-a făcut ora șapte și eu vroiam să mă duc acasă, ca să pot lucra pe textul cursului de luni, un curs despre filozofia structuralismului. Dar am trecut prin fața Consignației și fiind mare amatoare de antichități am intrat și am stat acolo până la ora opt, apoi am pornit spre casă. Locuiam pe strada Apollodor, dincolo de Splaiul Independenței. Eu eram dincoace și coboram pe una din străzi, spre Splai. Și deodată m-am întors din drum. M-am întrebat și eu dacă am înnebunit cumva pentru că și la a doua încercare de a avansa m-am oprit. Parcă n-aș mai fi avut liber arbitru, parcă aș fi devenit o marionetă. Simțeam că nu pot continua drumul spre casă. M-am decis să fac niște cumpărături, apoi am luat-o spre Victoriei, zicându-mi din nou „acum hai acasă !” Trebuia să cobor pe Calea Victoriei și s-ajung în Apollodor, care era oarecum continuarea Căii Victoriei. Același nu. Simțeam parcă ar fi fost o barieră în fața mea. Nimic, nici o justificare, doar atât „Nu — înapoi!” M-am gândit să mă duc la un film eu, care niciodată nu mă duceam singură seara la cinema. Ziua mai mergeam, dar seara, nu. Pe Bulevard, rula „Africa Express”, dar nu mai erau bilete. Am încercat la cinematograful Eforie — tot în

zonă. Acolo erau bilete, dar titlul „Un sărut, o palmă, un surâs” nu-mi inspira încredere. Eram gata să renunț când brusc mi-am adus aminte că am citit în „Contemporanul” că filmul este un film de antologie, cu cele mai bune secvențe din cele mai bune filme italienești — „Mondo cane”, „Hoți de bicicletă” etc. și am intrat. Încă era lumină în sală, fiind cu puțin înainte de opt și jumătate, ora începerii filmului. Erau multe locuri libere și m-am așezat la mijloc, cum e și normal, nu? Un loc bun e la mijloc. Și deodată m-am sculat și m-am mutat la margine, plătind tribut aceluiași automatism. În fața mea s-a așezat o tânără pereche. Filmul a pornit ; la un moment dat, imaginea a început să vibreze și vibrațiile deveneau din ce în ce mai puternice, dar noi încă nu le simțeam, doar le vedeam pe ecran. Probabil că aparatul era mai sensibil decât noi. Tânărul din fața mea a interpretat în felul lui vibrațiile zicând: „Evacuați sala, că face explozie aparatul de filmat”. Eu nu mă pricep deloc la tehnică și am luat drept bun ce-a zis el. Lumea nu prea s-a sinchisit, dar ei s-au sculat și împreună cu ei am ieșit și eu. Iarăși comportamentul de automat... Am ieșit în hol și în clipa aceea s-a dezlănțuit cu toată forța cutremurul. Am căzut, ochelarii mi-au sărit, s-au spart... Înăuntru în sală a fost o panică de nedescris, o parte din balcon s-a desprins, urlete, țipete, oamenii se călcau în picioare. Am părăsit incinta și afară ne-am dat seama că de fapt a fost un cutremur. Deci așa am scăpat eu, neducându-mă acasă după ora opt și salvând indirect și viața prietenilor mei clujeni. Blocul în care locuiam s-a prăbușit la cutremur. Ce pot să spun? Destinul, nu? Trebuia să supraviețuiesc și împreună cu mine toți acești oameni.

Alții însă nu trebuiau să supraviețuiască... am să vă explic prin două cazuri cunoscute de mine. Probabil că există multe altele, dar eu pe-astea le cunosc. La mine, în blocul care s-a prăbușit la cutremur, la etajul patru stătea o pereche, domnul și doamna Burchi. El era inginer, ea casnică. Cu vreo patru luni înainte de cutremur, doamna Burchi, profund tulburată, mi-a povestit că a trecut printr-un moment cumplit. Avea deasupra patului un tablou mare, care s-a desprins și căzând, a trecut razant pe lângă ea; dacă era culcată cu câțiva centimetri mai încolo, tabloul ar fi strivit-o. După două luni moare soțul ei, în următoarele condiții: blocul nostru neavând garaj, el își ținea mașina în curtea unei vile de vizavi, într-un fel de coșmelie. Mergând să meșterească ceva la mașină, coșmelia s-a prăbușit peste el, omorându-l. Doamna Burchi a murit apoi la cutremur. Deci acești oameni trebuiau să moară de moarte violentă, aproximativ în acest interval de timp. Doamna Burchi a scăpat de impactul tabloului, dar

n-a mai scăpat de cutremur. Dacă domnul Burchi rămânea în viață când s-a prăbușit coșmelia peste el, e clar că murea și el la cutremur. O cunoștință de-a mea, Varga Kati, artist plastic, locuia împreună cu soțul ei istoricul Dankanits Adam și fiul lor, pe strada Popa Rusu. Blocul lor s-a prăbușit și a ars parțial la cutremur, iar soțul și fiul ei au murit. Kati a scăpat cu viață, nefiind în București. A murit la un an după cutremur, într-un accident de mașină în care a ars. Trebuia să moară și ea. Nu a murit la cutremur, a murit după un an. Aceste lucruri m-au făcut efectiv să cred în acel anankè al vechilor greci. Sigur, nu e vorba de faptul că fiecare mic amănunt din viața cuiva i-ar purta amprenta, dar momentele cruciale se pare că sunt marcate de acest destin implacabil care — chiar dacă există mici porțițe temporare de scăpare — până la urmă se împlinește.

Marea scriitoare franceză Margueritte Yourcenar în „L'oeuvre au noir” compară aceste momente în care Kronos, timpul obișnuit, se transformă în Kairos, timp concentrat, crucial, revelator de destin, în care evenimente aparent insignifiante își dezvăluie sensul lor profund, ca o cortină care se dă puțin la o parte, permițându-ne să intuim ceva din scenă.

Chiaburi, spioni, artiști

(Ce-ați făcut dumneavoastră după ce-ați rămas fără acte?) Am stat în casă și am așteptat tot timpul... să apară autoritățile, să sune la poartă și să mă-nhațe. Am trăit cu spaima în sân, până în octombrie, când m-am eliberat și eu, ca să zic așa. *(Și-atunci v-ați făcut alte acte? Ați spus că le-ați pierdut?)* Nu. De-acum puteam să spun adevărul, era alt regim, care condamna holocaustul și care dimpotrivă, putea să mă privească ca pe-o eroină. Nu mai era niciun impediment să-mi fac acte noi. Dacă mă duceam înainte, dădeam de bănuț: ce-am făcut cu ele, cum le-am pierdut... Apoi m-am înscris la Universitate, am terminat facultatea și am venit la București. *(Ce facultate ați terminat?)* Disciplinele psihologie, filozofie și franceză. Aici am lucrat la catedra de filozofie de la Universitatea Parhon și când s-a introdus predarea filozofiei și în institutele de artă, deci în '55-'56, am cerut transferul meu la Institutul de Arte Plastice. De ce? Pentru că presiunea politică la Universitate era foarte puternică. Am renunțat la calitatea foarte invidiată de cadru didactic la Universitatea Parhon — așa se numea atunci — preferând un institut de artă, institut de importanță mai mică, unde însă această presiune era incomparabil mai redusă. Aici erau niște artiști, niște

boemi. Viața politică de-aici...ce să mai vorbim. Sigur că erau și-aici securiști, informatori, carieriști, erau de toate, dar puteai să trăiești mult mai liniștit decât la Universitate. Acolo erai în focarul atenției. Aici erai marginal.

(Presiunile de la Universitate în ce constau?) Organizațiile de bază erau foarte puternice, cu mulți oameni ancorați în politică. Erau mulți tovarăși cu dosare bune care vâneau greșelile altora, sperând să facă astfel carieră politică. Îmi aduc aminte de următorul episod... Era în '52, când s-au luat măsuri foarte severe împotriva studenților cu origine socială nesănătoasă. Aveam un student, un băiat maghiar din Arad — nu mai știu cum se numea — un băiat inteligent, conștiincios, serios, care a fost declarat de origine chiabură, pe considerentul că bunicul lui avusese o moară. Părinții lui erau funcționari la Arad. Murind bunicul, ei au moștenit moara. Au fost declarați chiaburi, deși erau orășeni, get-beget amândoi și bietul băiat a trebuit să suporte consecințele. N-a mai putut să urmeze Facultatea de Filozofie. Eu, printre colegii de catedră, mi-am exprimat nedumerirea în legătură cu considerarea lui drept fiu de chiabur și cu faptul că, un băiat care era făcut pentru facultatea de Filozofie, nu-și mai poate urma visul.

Aveam un coleg de catedră, P.W. fost muncitor forestier, trecut printr-o școală specială și pe urmă ajuns cadru didactic, asistent. În felul lui era un om de treabă, dar limitat ca intelect. Cu ocazia unei mari ședințe pe Universitate a cerut cuvântul ca să vorbească despre marele pericol reprezentat de chiaburi: „Ei sunt atât de periculoși pentru că pot să inducă în eroare oameni cinstiți”. George Macovescu, care conducea ședința l-a întrebat la cine se referă. W. m-a nominalizat, zicând: „Magda Stroe, care este un om cinstit, uitați-vă că a comentat, i-a părut rău că acest fiu de chiabur trebuie să părăsească Facultatea de Filozofie”. Deci cam asta era atmosfera. Era în perioada lichidării devierilor de dreapta și de stânga din '52. Atunci au fost dislocați și sancționați conducătorii de partid Ana Pauker, Teohari Georgescu, Vasile Luca. Se căutau cu lumânarea deviatori de stânga și de dreapta în rândurile membrilor de partid. Categoriile întregi au fost ostracizate. De exemplu cei care în anii de ilegalitate — la ordinul partidului comunist — au luptat riscându-și viața în războiul civil din Spania și apoi în mișcarea de rezistență din Franța, erau scoși din funcții, dați afară din locurile lor de muncă, ca posibili spioni. Oricine care fusese o dată în Occident, putea fi suspectat ca spion, de preferință anglo-american. Erau niște vremuri tulburi și periculoase

când revoluția precum Cronos — își înghițea proprii copii. Simțind toată această presiune, am vrut să mă retrag într-un loc mai puțin politizat, unde spiritele nu sunt așa de îndârjite, unde nu prin muncă politică vor să-și construiască o carieră, unde oamenii își văd de creația lor, se încuie în atelierul lor... Și într-adevăr, a fost o opțiune pentru care niciodată nu mi-a părut rău. A fost una din cele mai bune opțiuni ale vieții mele. Am trăit într-un univers frumos, cu niște oameni pentru care arta era însuși adevărul existenței lor, care intrau în atelier ca într-un sanctuar, cu studenți pasionați de studiu, capabili de orice sacrificiu pentru a se realiza ca artiști. Din păcate, atmosfera s-a schimbat după '89. Acum toți studenții — știți, acest „toți” niciodată nu înseamnă chiar toți — încearcă să facă bani. Atunci trăiau pentru artă. Seara la ora 10, portarii îi scoteau cu forța din ateliere. Asta era atmosfera. Acuma stau două ore, trei ore. Dacă stau patru ore e foarte bine. Altă lume.

(Cât timp ați stat acolo?) Până m-am pensionat. M-am pensionat în '88, deci am stat acolo vreo 32 de ani.

(Ați cunoscut personalități?) Da, am cunoscut aproape toate marile personalități din domeniul artelor plastice, cu unii dintre ei legând prietenii foarte strânse. Mă gândesc la Octav Grigorescu, grafician, cum unul se naște într-un secol, la pictorii Constanțiu Mara și Liviu Lăzărescu, la marea noastră pictoriță Lucia Ioan, răpusă de moarte atât de prematur. Am făcut parte din anturajul unor măștri ai artei românești ca Mae Constantinescu, Gheorghe Labin, Ștefan Constantinescu. Maestrul Baba mă invita în atelierul său din Pangrati unde ascultam Bach și discutam despre viață și moarte, una din obsesiile maestrului.

(Relațiile profesor–student cum erau atunci?) Depindea de profesor și de student. Cu studenții mei sper că am avut relații bune. Am rămas prietenă cu mulți dintre ei. Mie tot timpul mi s-a spus „Doamna Magda”, ceea ce înseamnă ceva. Îmi aduc aminte de un an în care ziua de curs a coincis cu a doua zi de Paști. Când am intrat în sala de curs studenții m-au întâmpinat cu „Hristos a înviat!” și m-au sărutat. A fost emoționant.

Acum însă aș dori să trec la altceva, legat tot de studenți, dar o poveste cu alte conotații. La sfârșitul primului an petrecut în institut m-a chemat șeful de cadre și mi-a spus: „Tovarășă Magda Stroe, uitați-vă, avem un caz, un student de-al dumneavoastră din anul întâi, Făcăianu Vintilă, al cărui tată e deținut politic, a ascuns acest lucru... Vă rog foarte mult să-l lăsați corigent și la toamnă repetent, că trebuie

să scăpăm de el”. I-am replicat că fiind profesoară am o etică a mea profesională, care îmi cere ca atunci când dau unui student o notă, singurul criteriu — în afară de caietul de frecvență — să fie nivelul său de cunoștințe. Dacă nu știe ia 4, dar dacă știe îi dau nota pe care o merită”. I-am dat 6 lui Făcăianu. Atâta merita, atâta a luat, dar a putut astfel să continue institutul. Pentru că în anul I, dacă rămâneai repetent, erai exmatriculat. Cel puțin la noi, la Institutul de Arte, anul I nu se repeta. Nu știu acum care sunt regulile, dar până în ’89 așa era la noi. Deci, Vintilă Făcăianu a putut absolvi Institutul și datorită mie, dar niciodată nu i-am spus acest lucru. A terminat scenografia, a lucrat la teatrul din Ploiești și a murit de tânăr.

Cenzuri, teroare, cosmopolitism

(Ați avut probleme din cauză că nu ați îndeplinit ordinul?) Da, cred că a atârnat greu în balanță pentru faptul că am fost ținută lector 22 de ani, dacă vă puteți imagina așa ceva. La Universitate, după numai patru ani de activitate, am fost avansată din asistent lector. Am venit în acest institut lector și 22 de ani am rămas lector. Tot timpul acesta am lucrat pe post de conferențiar, dar cu încadrare de lector. Rectorul spunea că nu pot fi avansată, deoarece n-am doctorat... Mi-am dat doctoratul cu brio. Am prezentat o teză, „Estetica lui Sartre”, care a fost considerată un eveniment cultural de către comisie. Cu ocazia morții lui Sartre unul din membrii comisiei a scris în „România literară” despre această lucrare, prezentată ca excepțională, dar pe care nu am putut-o publica sub formă de carte, pentru că nu am bătut la ușă. M-am mulțumit să public unele capitole în Revista de filozofie. Mi-am susținut lucrarea în ’75. Era după ’71, după reîntoarcerea „ilustrei perechi” din China și știți ce a urmat apoi pe plan ideologic. O carte despre estetica lui Jean-Paul Sartre nu era de bun augur în 1975. Când am contactat „Revista de filozofie” — care publicase primele două capitole ale tezei — pentru al treilea capitol, cel mai important, consacrat cărții lui Sartre despre Flaubert „L’idiot de la famille”, o lucrare de mii de pagini, pe care am prelucrat-o în teza mea, Ciurdariu, directorul revistei mi-a zis: „Doamna Magda, în momentul de față nu putem să publicăm așa ceva. Am fost chemați la Comitetul Central și am fost admonestați în ultimul hal, că am îndrăznit să publicăm un studiu despre cartea celebrului antropolog Claude Lévi-Strauss, „Crudul și coptul”...”. *(Cum se numea revista de filozofie?)* „Revista de filozofie”, revista noastră oficială editată de

Academice. Menționez că noi, care am lucrat în domeniul filozofiei, am apucat perioade foarte diferite. Am apucat și perioade faste în care am putut să facem filozofie adevărată, perioade în care, Mircea Flonta, Vasile Tonoiu, Sorel Vieru și alții au putut să publice lucrări de referință. O perioadă în care Mircea Florian — unul din cei mai mari filozofi români ai secolului XX — a publicat lucrarea sa de bază, „Recesivitatea, ca structură a lumii”*. Îmi pare foarte rău și țin să subliniez acest lucru, că un filozof ca Mircea Florian, un creator de sistem original, care și ca om a trecut prin multe suferințe, e ținut sub obroc, în timp ce sunt declarați mari filozofi oameni care fac doar eseistică filozofică. Cu cele două tomuri lăsate în urmă de Mircea Florian s-ar putea lăuda orice filozof important de oriunde; la noi acest mare filozof este aproape uitat. Parcă nici nu ar fi existat. Un alt important filozof român cu un destin asemănător, la fel de nemeritat uitat, este Anton Dumitriu.

(Deci ați prins și perioade când se putea scrie, și perioade când exista cenzură...) Da, deși cenzura exista și în perioadele mai liberale. *(Care a fost perioada mai dificilă?)* Perioada cea mai neagră a filozofiei...? Anii 50. Trebuia să respectăm o programă analitică primitivă, care nu permitea nici o mișcare liberă, deși, printre profesorii de la Catedra de Filozofie a Universității au fost și oameni excepționali, ca profesorul Ion Banu, de la Istoria Filozofiei, ca Athanasie Joja și Radu Stoichiță, de la Logică. Pe urmă a venit la catedră Tudor Bugnariu. Era ginerele lui Lucian Blaga, fiind căsătorit cu Dorli Blaga. Om de o verticalitate rară — după evenimentele din Ungaria din 1956 a luat apărarea studenților incriminați și ulterior băgați în pușcării. Și-a riscat funcția, a riscat tot. După aceea a fost tolerat ca profesor, dar n-a mai fost decan, n-a mai avut nicio funcție. Bine, a rămas membru corespondent al Academiei. Nu puteau să-i ia titlul fără să nu se facă un scandal prea mare și el fiind comunist ilegalist avea o anumită platformă, ceea ce îi conferea și o anumită siguranță. Marja acestei siguranțe fluctua însă. Erau situații în care nu mai reprezenta absolut nimic. Dar ca să încheiem capitolul acesta, anii 50 au fost ani în care într-adevăr nu puteam să facem filozofie.

(Până în '64 a fost cea mai tulburătoare perioadă din punctul acesta de vedere...) A fost cea mai neagră perioadă. Pentru niște oameni obișnuiți să gândească, dornici să-și facă cu adevărat meseria de profesor de filozofie, au fost ani grei. După '64 a urmat o perioadă de liberalizare,

* Lucrarea a apărut postum, la Ed. Eminescu, vol.I 1983, vol.II 1987 (n.a.).

în care cursul nu se mai numea Curs de filozofie marxistă, ci, pur și simplu, Curs de filozofie. Și în care noi am avut libertatea, pe baza unei programe analitice schimbate, mai generoase, să ținem cursuri de factură europeană, făcând incursiuni în științele moderne, prezentând punctele de vedere al celor mai importanți filozofi occidentali. Am început să ne profesionalizăm noi, filozofii; cine a vrut, desigur. Cine n-a vrut, a rămas la nivelul respectiv. Eu m-am axat pe probleme de estetică și filozofia artei. Tot ce am publicat e legat de această tematică. De exemplu „Idei existențialiste în avangarda plastică a secolului XX” apărută în Analele de estetică ale Universității București, ediție în limbi străine, din 1970 sau „Tehnic și ideologic în plastica secolului XX”, din volumul colectiv „Artă și ideologie” Editura Junimea etc. Subiectul tezei mele de doctorat — după cum am arătat — era tot din domeniul esteticii. Dacă voiai, exista posibilitatea să faci filozofie și să scrii lucrări cinstite, de care să nu-ți fie rușine. Dacă voiai carieră cu orice preț, alegeai subiecte legate de partid, de statul socialist, de cultura socialistă. Noi, cei de la catedre, aveam obligația ca în fiecare an să prezentăm o lucrare științifică de proporții mai mici; ni se pune la dispoziție o tematică în care erau incluse subiecte cu conotație politică, cu mențiunea că dacă alegi o asemenea temă, lucrării respective i se asigură publicarea. Unii au ales asemenea subiecte, alții nu.

Între timp, pe planul vieții social politice am mai refuzat anumite lucruri. De exemplu, spre sfârșitul anilor cincizeci s-a organizat o mare ședință cu institutele de artă, condusă de Florian Dănălache, atunci prim secretarul organizației București, menită să bage spaima în noi prin „executarea” publică a studenților care s-au făcut vinovați de „crime” capitale cum ar fi „cosmopolitismul” și „formalismul” în artă. La noi, la institut, au găsit câțiva studenți printre care doi de la pictură monumentală, Constanțiu Mara și Ludovic Krijanovski și doi de la pictură: Voichița Munteanu și Eugen Mihăiescu. Acuza era că lucrările lor sunt influențate de ideologia burgheză, dovedind cosmopolitism și formalism. Spre deosebire de arta islamului, care interzicea categoric reprezentarea figurii umane, realismul socialist al acelor ani impunea prezența omului în mod obligatoriu în orice creație plastică. „Formalismul”, „Cosmopolitismul” lui Mara și a lui Krijanovski s-a manifestat în faptul că au elaborat un proiect de bazin, placat cu mozaicuri în care nu au inclus figuri omenești susținând și nemaipomenita erezie că un bazin de înot trebuie să aibă motive florale, motive animaliere, motive geometrice, dar nicidecum

motive figurative omenеști. „Cum să calci în fundul bazinului pe niște figuri omenеști?” se întrebau ei, având perfectă dreptate. Șeful meu de catedră, Marcel Breazu, care era profesor de estetică, împreună cu șeful de cadre de la institut, în pauză au venit să mă roage să iau cuvântul și să-i înfierez pe acești studenți. Am refuzat; nu am luat cuvântul și nu am vorbit împotriva lor. Dar de toate astea s-a ținut cont în faptul că 22 de ani am fost ținută lector, deși eram considerată un cadru didactic foarte bun. Lucram pe post de conferențiar, dar după ce am susținut teza de doctorat, postul a fost transformat din post de conferențiar în post de lector, numai ca să nu fiu avansată. Abia după trei ani de la susținerea tezei de doctorat, în 1978, postul meu a fost retransformat în post de conferențiar și am devenit în sfârșit conferențiar. Între timp am făcut o nouă „boacănă”. Am avut doi studenți, unul din Moldova și unul din Ardeal, care după eforturi foarte mari au reușit să intre la institut. Dumneavoastră știți câți candidați erau în fiecare an la institut? Câte 20-30 pe un loc, uneori chiar mai mulți. Se intra foarte greu, locurile fiind limitate. Și dacă erai din provincie trebuia să muncești și mai mult ca să ajungi la performanța cerută. Cei doi studenți foarte talentați erau căminiști. Într-o dimineață s-au trezit târziu, n-au mai trecut pe la cantină ca să ia micul dejun și, când au ajuns la atelier, au nimerit în mijlocul unei aniversări. O studentă, colegă de atelier își sărbătorea ziua de naștere și a adus o sticlă cu ceva tărie, deși așa ceva era strict interzis; bând pe stomacul gol cei doi s-au cherschelit. Au început să cânte, au făcut gălăgie. Spre ghinionul lor, decanul a trecut pe acolo i-a auzit și văzând și sticla goală și-a dat seama de dezastru. Dar în loc să facă singurul lucru normal, adică să roage un coleg student să-i ducă la cămin și să-i pună să se culce ca să-și revină, i-a luat de guler și i-a dus la rector, care atunci era Gheorghe Achiței. Fiind băuți și pierzând controlul au fost obraznici cu rectorul, iar acesta i-a exmatriculat. Viitorul acestor tineri a fost distrus. Chiar dacă s-ar mai fi prezentat vreodată la admitere, nu ar mai fi avut nici o șansă. În schimb, în aceeași perioadă, băiatul ministrului învățământului, Serghei Niculescu Mizil — un băiat de treabă altminteri, iubit de colegii lui — își permitea să vină băut la școală și nu pătea nimic, absolut nimic. Eu aveam o regulă — nu permiteam nimănui să intre în sala de curs după începerea predării. Cu o ocazie, la 20 de minute după începerea cursului intră Serghei, zâmbind și îndreptându-se spre o bancă din rândul întâi. A avut loc următorul dialog: „Dar ce-i cu dumneata aici?” „Păi am venit la curs”. „Știi bine că nu se intră după mine. Te

rog să părăsești sala”. N-a ieșit și zâmbind în continuare s-a așezat în bancă, sfidându-mă. Văzând că degeaba insist, i-am zis: „Foarte bine, dacă nu pleci, părăsesc eu sala de curs. Nu mai țin cursul și voi avea grijă să se știe ce s-a întâmplat”. La care, Serghei s-a sculat și a ieșit. Nu l-am primit în sesiunea din iunie la examen, pentru că avea prea multe absențe și l-am declarat din oficiu corigent. L-am primit în toamnă și i-am dat 5. După examen am stat de vorbă cu el, întrebându-l cum de își permite să vină băut la școală și să sfideze profesorii. Serghei mi-a răspuns: „Doamnă, să știți că de la școala medie mi se trage. Pentru că observând servilismul profesorilor am devenit curios să văd până unde pot să merg și mi-am dat seama că nu există limite. Dar aici, la Institut mi-a fost frică de doi profesori: de domnul Ghițescu, (celebrul profesor de anatomie artistică) și de dumneavoastră”.

Într-o ședință de partid, după ce cei doi studenți au fost exmatriculați, am criticat dur conducerea institutului, zicând că pentru unii e mumă iar pentru alții, ciumă. Întrebată la ce mă refer am zis: „Vă spun exact la ce mă refer... Doi studenți, „copii ai nimănu”, care o singură dată s-au îmbătat în Institut, într-o situație cu totul specială, au fost exmatriculați, în timp ce băiatul ministrului își permite frecvent să vină cu câteva atmosfere în el. De ce nu se iau măsuri și împotriva lui? Ori sunt exmatriculați cu toții, ori niciunul, dar nu așa, că unii da și alții nu.” Iată o altă situație care explică de ce am stat pe tușe 22 de ani.

Intervale

(Perioada în care libertatea de a scrie a fost puțin mai mare, până când a durat?) Noi, filozofii am luptat pentru dreptul nostru de a face filozofie. În intervalul 1964-1989 au fost publicate multe lucrări valoroase de filozofie. Ne-am văzut de treaba noastră în ciuda presiunilor din partea unor autorități. Au fost situații când sprijinul a venit chiar din partea unor persoane oficiale cum a fost filozoful Dumitru Ghișe, care avea o funcție în cadrul Comitetului Central. Conducerea de partid era însă profund nemulțumită de noi. Dacă sunteți curios uitați-vă la documentele de partid, uitați-vă la rapoartele prezentate de Ceaușescu la Congresele de partid și veți vedea că nu există raport în care filozofii să nu fie criticați de cosmopolitism, intelectualism, negativism, de tot ce vreți. Această atitudine ostilă a

culminat cu desființarea facultății de filozofie și înființarea facultății comprimate de istorie și filozofie.

(N-ați reușit să vă publicați întreaga lucrare?) Sunt un om mândru și nu îmi place să bat la uși. Nu m-am dus să bat nici la ușile editurilor. Lucrarea există și pot să spun că — citită acum după treizeci de ani — rămâne o lucrare cinstită și actuală, dar nu, nu m-am luptat. Este vina mea că teza nu a apărut sub formă de carte. Dar, ironia sorții, pentru publicarea unei cărți despre Sartre nici actualul moment nu este fast. În condițiile ascensiunii ideologiei de dreapta Sartre, care a fost un om de stânga, este tratat deseori ca un „câine mort”.

Revederea

(Când v-ați revăzut cu Hanna?) Hanna a venit de mai multe ori după 1945 în România să-și vadă mama; m-a căutat și pe mine și pe verișoara ei Alice care între timp mi-a devenit prietenă. *(Cum a fost întâlnirea?)* Emoționantă, evident. După plecarea ei în Franța, sigur, ne-am întâlnit cu mult mai greu, dar de vreo 2-3 ori am reușit să ne vedem. Iar după '90... mai des. Când Yad Vashem-ul mi-a acordat titlul de Drept al poporului român, Hanna a venit să participe la festivitate. În mod normal aceasta se ține la Ierusalim. Dar în 2003 când am primit eu titlul, era deja foarte incertă situația în Israel. Mereu aveau loc atentate sângeroase și atunci Yad Vashem-ul a luat decizia ca înmânarea acestei înalte distincții să se facă în țara respectivă, în cazul meu în București, iar Hanna a ținut să fie prezentă. În cuvântul ei a vorbit despre prietenie, despre prietenia adevărată. Eu, m-am referit la timpuri normale, în care gesturile de prietenie sunt considerate firești, și la timpuri anormale, ticăloase, în care materializarea, obiectivarea sentimentului de prietenie îți poate pune viața în pericol. L-am citat pe Camus, care spune undeva că este cel mai firesc lucru ca învățătorul, dascălul, să spună elevilor săi că doi ori doi fac patru, dar pot veni vremuri când devine un act de eroism să susții acest lucru. La fel cu vremurile în care am trăit eu, atunci, în primăvara lui '44. Tot atunci am arătat că cea mai mare parte a vieții mele am petrecut-o în regimuri totalitare, din '38 până în '89, și că viața m-a pus de câteva ori în fața unor alegeri dificile. Sigur, după '44, termenii alegerii nu erau atât de dramatici, nu alegeam între viață și moarte, dar puteam alege între viața profesională și excluderea din ea. Am avut șovăieli, am resimțit uneori teamă, dar amintirea acelei

adolescente din primăvara lui '44 mi-a dat curajul să fac alegerea cea bună.

(Vă referiți la perioada comunistă.) Da, sigur că da. Mă refer printre altele la un caz concret, foarte grăitor. Unul din prietenii mei apropiați era Iosif Molnár, șeful Catedrei de grafică. Eu eram nouă la Institut. Ceea ce vă povestesc s-a petrecut prin '57, nu știu exact anul, oricum spre sfârșitul anilor 50. Într-o zi am văzut că Molnár este foarte abătut și l-am întrebat ce-i cu el. Mi-a povestit următorul lucru incredibil. Cu ocazia traducerii în limba română a jurnalului Anei Franck, el a făcut coperta volumului. Coperta era bleumarin și pe ea scria cu litere galbene „Jurnalul Anei Franck”, iar într-un colț era steaua galbenă, semnul de discriminare al evreilor, semnul disprețului față de ei, semnul excluderii lor din viața socială, pentru că cine purta, în orice societate acest semn, era în afara legii.

Într-o bună zi a fost chemat la Comitetul Central, la tovarășul Leonte Răutu, care l-a învinuit că a făcut propagandă sionistă plasând pe copertă steaua galbenă. Or, Leonte Răutu fiind și el evreu știa foarte bine că acest semn — steaua galbenă — nu poate fi propagandă sionistă, dimpotrivă, este semnul suferinței de veacuri a populației evreiești în societăți vitrege, intolerante față de ea, începând din Evul Mediu. Cu toate acestea a cerut ca Molnár să fie sever sancționat pe linie de partid. A venit ziua când s-a pus în discuție în organizația de bază de la Institutul de Arte Plastice cazul lui Molnár. Fiind vorba de o ședință importantă inițiată de Leonte Răutu ea a fost condusă de un reprezentant al Centrului Universitar de partid, tovarășul P. — băiatul unui preot care a ajutat comuniști în perioada de ilegalitate și care avea, datorită acestui fapt, o anumită greutate. Eu am venit cu întârziere la ședință; a trebuit să înlocuiesc pe cineva la un alt institut. Când am intrat în sală, ședința se apropia de faza finală, Molnár tocmai își făcea autocritica spunând că el nu a vrut să facă propagandă sionistă, dar vina lui este că nu s-a gândit că steaua galbenă poate fi interpretată ca atare. În realitate era o aberație să susții așa ceva. Nu știu ce l-a determinat pe Leonte Răutu să declanșeze această procedură și să ceară sancționarea exemplară a lui Molnár. Am luat cuvântul. Și știam că-mi risc meseria. Am spus că probabil, cei de față nu știu ce însemna să porți, sub ocupație germană, steaua galbenă, pentru că în România evreii nu au fost supuși la o asemenea discriminare dar în Ungaria, la fel ca în toate țările ocupate de germani au fost obligați să poarte acest semn infamant care a marcat începutul exterminării lor. Pasul următor era

ghetoizarea și deportarea în lagărele morții. Le-am ilustrat cu exemple, ce însemna să porți sub ocupație germană steaua galbenă, semnul victimei, al țapului ispășitor, care putea fi batjocorit — chiar omorât — de oricine, fără ca să suporte vreo consecință. Cu ceea ce am spus, am întors firul ședinței, pentru că, atunci când s-a trecut la votarea sancțiunii nu s-a votat pentru excludere, nici pentru vot de blam cu avertisment, sau vot de blam, ci doar pentru muștrare. (*Mustrarea era mai ușoară?*) Era cea mai ușoară. Muștrarea era ca și cum n-ar fi fost. Unul din membrii biroului, Paul Constantin, un arhitect cunoscut mi-a povestit că după ședință P. a intrat isterizat în încăperea unde erau membrii biroului, zicând „Ce-i asta, de unde a venit jidoavca asta cu tot ce-a povestit?” La care Paul Constantin i-a replicat: „Pardon tovarășe, jidan sunt eu, Magda Stroe este româncă!” A doua zi am așteptat să fiu chemată și să mi se spună că nu mai pot lucra la catedră, dar nu s-a întâmplat nimic. N-am fost chemată nici măcar să fiu muștruluită. Ulterior am aflat care a fost cauza. Imediat după această ședință — o coincidență în timp — a izbucnit un scandal imens.

Membrii marcanți ai organizației municipale de București și ai Centrului Universitar, au fost surprinși cu niște încălcări grave ale moralei proletare. Mai exact, aveau o locuință secretă, un fel de cuibușor de nebunii, unde se îmbătau, se întâlneau cu femeii etc. Făcând — se pare — parte din acest grup P. probabil n-a mai apucat să dea raport despre cele întâmplate la Institut sau poate, de-acum nu mai era interesant cazul Molnár. Așa cum vedem și acum în viața politică: noul scandal acoperă și neutralizează vechiul scandal. Deci am scăpat. (*Ați avut curaj*) Am avut curaj și am scăpat încă o dată.

Jaf la Banca Națională sau de partea celor marginalizați

Eu am fost prietenă toată viața cu oameni marginalizați, inclusiv cu foști condamnați politic. Ați auzit de grupul celor care au comis jaful de la Banca Națională, în '59? S-a turnat recent și un film, care a făcut înconjurul întregii lumi. (*Povestii-mi ce s-a întâmplat...*) În iulie '59 s-a comis un mare, mare jaf. A fost furată suma de peste 1.000.000 de lei, o sumă imensă pentru acele vremuri. (*De la Banca Națională?*) Da, de la o unitate a Băncii Naționale. În fața băncii s-a oprit o mașină din care a coborât un grup de mascați, susținând că sunt actori și că se filmează un jaf. Au intrat în bancă și au jefuit banca. A fost consternare generală. Era ceva care mirosea a Occident... În orice caz,

Gheorghiu Dej a ordonat ca în maximum două luni să fie găsiți vinovații și vinovații au fost găsiți. Era un grup de șase: toți evrei și toți foști uteciști ilegaliști. Unii dintre ei marginalizați, alții ocupând posturi importante: Paul Ioanid șeful Catedrei de Balistică de la Academia Militară, Lică Ioanid maior de miliție, fost cumnat al lui Alexandru Drăghici ministrul de interne și H.Obedeanu profesor la Facultatea de Jurnalistică. Cei doi marginalizați la data respectivă erau Igor Sevianu, inginer de avioane și pilot de încercare, în acel moment șomer — și celebrul Sașa Mușat. În timpul războiului au participat la acțiuni de partizani, dinamitând trenuri cu muniție germane, iar după război au făcut spionaj în fosta Iugoslavie — pentru România. În 1948 Sașa a fugit în Franța tot ca spion.

În '50 și nu știu cât a fost descoperit, dar a reușit să se întoarcă, via Berlin, în țară. A fost numit profesor la Facultatea de istorie, unde a deținut și funcția de decan, a lucrat și la Universitatea de partid Ștefan Gheorghiu. La un moment dat a înaintat — cel puțin așa susținea el — un memoriu către Comitetul Central, în care a criticat anumite aspecte ale vieții de partid și ale orientării ideologice a PMR. În urma acestui memoriu Sașa a fost dat afară de pretutindeni, devenind un marginal, un muritor de foame. (*Aceste cinci persoane au dat spargerea?*) De fapt erau șase, deoarece a participat și soția lui Igor Sevianu — Monica. Scopul jafului — spuneau — a fost ajutorarea evreilor înscriși pentru plecare în Israel; aceștia erau ținuți ani de zile fără să primească pașaportul de plecare, în schimb erau dați afară din posturi, ducând o existență de paria. Cei din grup au fost condamnați la moarte și executați, cu excepția Monicăi.

Am fost prietenă cu Sașa Mușat, și în perioada în care era profesor, și în perioada în care era marginalizat. Am fost prietenă cu Edgar Reichmann un alt „proscris”, victimă a dosariadei declanșate în 1952. Exmatricularea din Universitate și excluderea din UTC din cauza originii burgheze și a părinților plecați în Franța, l-au proiectat pe Edi într-un imens vid social. Cinci ani a trăit de azi pe mâine, fără viitor „en marge de la vie” cum obișnuia să spună. După emigrarea în Franța, în 1957, a recuperat rapid anii pierduți. A devenit scriitor premiat, ziarist și diplomat UNESCO. Decenii întregi a prezentat în pagina literară a ziarului „Le Monde” literatura română, contribuind esențial la cunoașterea acesteia în lume.

Am fost prietenă apropiată cu Ștefan Pisoschi, fost deținut politic. La vârsta de 16-17 ani a vrut să treacă în Iugoslavia, înotând

prin Dunăre, dar a fost prins și așa, adolescent cum era, a făcut ani de pușcărie și domiciliu forțat. A ieșit în '64. Descendent al unei vechi familii boierești de sorginte poloneză, de fapt, conți polonezi, unul din strămoșii lui a fost colonelul Nicolae Pisoschi, vărul și aghiotantul lui Cuza, cel mai apropiat colaborator al acestuia. După eliberarea din pușcărie, Ștefan a reușit să termine facultatea de actorie, devenind actor al teatrului din Ploiești. În 1987 a părăsit țara, a locuit mulți ani în Germania, lucrând și la postul Europa Liberă. Acum trăiește în Canada. Am petrecut nenumărate dumineci și sărbători împreună cu el și cu soția lui, Cristina. În casa lor l-am cunoscut pe Camil Demetrescu, directorul cifrului și negociatorul lui Antonescu la Stockholm în 1944, pentru ieșirea României din război. Îl legau sentimente părintești de Ștefan și Cristina la care ei au răspuns ca niște copii adevărați, încercând să-i ușureze și să-i însenineze viața și să-i ofere un cămin după cei 17 ani de suferință. Camil lua masa la ei aproape în fiecare zi, iar duminicile și sărbătorile nici nu puteau fi concepute fără prezența lui. Când starea sănătății lui Camil s-a deteriorat și Bălăceanu Stolnici l-a internat la Geriatrie — unde a și murit — Cristina îl vizita zilnic, deși avea și serviciu și copil de crescut. Tot în casa lor i-am cunoscut pe Nicolae Carandino — fugitiv — și, pe Ion (Oni) Brătianu, cel care i-a adresat scrisori critice lui Ceaușescu cu privire la starea agriculturii. Ion Brătianu era un om puternic, inteligent, cult, senin, îndatoritor, sincer, era o plăcere să fii în preajma lui. Aș menționa în mod special politețea lui, o politețe caldă, izvorâtă din respect pentru om, ca o invitație pentru comunicare, atât de deosebită de politețea rece, disprețuitoare, menită să te țină la distanță. Ceea ce m-a impresionat la Camil Demetrescu și în special la Ion Brătianu a fost lipsa de încrâncenare, detașarea cu care se puteau referi la anii de detenție și la chinurile suportate. Amândoi au fost domni adevărați, specie din păcate pe cale de dispariție în această lume, căzută pradă vulgarității, imposturii, minciunii, o lume a aparențelor, în care nu contează cine ești cu adevărat, ci ce imagine reușești să-ți confecționezi.

Nu pot să închei aceste rânduri consacrate prietenilor mei Ștefan și Cristina fără să-l amintesc pe bunicul matern al lui Ștefan, generalul Corneliu Sergheievici. În timpul celui de-al doilea război mondial generalul a refuzat executarea unui ordin militar prin care ar fi dus la moarte sigură soldații lui de care era foarte atașat și împreună cu care a înfruntat iadul asediului Stalingradului. După acest refuz s-a sinucis, sinuciderea fiind singura alternativă la degradare și execuție. A

preferat să-și ia viața, decât să-și sacrifice oamenii. L-am dat de multe ori ca exemplu când discutam cu studenții mei despre probleme de etică, despre alegere ca nucleu constitutiv al actului moral. Înainte de a se sinucide, generalul Sergheievici i-a scris o scrisoare de adio lui Ștefan, care atunci avea vreo doi ani; în acele ceasuri cumplite gândul la unicul său nepot i-a fost o sursă de alinare.

Cazul Sergheievici îmi aduce aminte de un alt caz care a făcut vâlvă în toată lumea și care s-a petrecut tot în anii celui de-al doilea război mondial. În liceu, dar în special în anii de facultate, am legat o strânsă prietenie cu baroana Banffy Katalin, Kati pentru cei apropiați. Era hiperinteligentă și cu o cultură pe măsură. Deși aristocrată pur sânge, descendentă vechilor principii ai Transilvaniei, cu un arbore genealogic urcând până în secolul unsprezece, Kati era modestă și foarte timidă. Fragilitatea ei aparentă ascundea însă o tărie de caracter și o putere spirituală ieșite din comun. Era iubită de toată lumea. După terminarea facultății, i s-a interzis să lucreze ca profesoară din considerente de dosar. A fost un timp dactilografă la Universitatea Bolyai, iar când nici acest lucru nu i s-a mai permis, s-a calificat ca strungar, ajungând în scurt timp muncitoare fruntașă, respectată, iubită și de noii săi colegi. După câțiva ani a plecat în Ungaria, căsătorindu-se cu un prinț Eszterhazy, cetățean ungar — șofer la vremea respectivă. Kati era nepoată de soră a contelui Teleki, primul ministru al Ungariei în anii 1940-41. Contele Teleki a girat cu iscălitura lui un tratat de neagresiune încheiat între Ungaria și Iugoslavia. În 1941 Ungaria a atacat Iugoslavia încălcând tratatul respectiv. Contele Teleki s-a sinucis, considerând că numele său a fost dezonorat. Dar să revenim la anii 60.

Ștefan nu a fost singurul prieten care a făcut pușcărie. Brașoveanul Karl Denndorfer a fost condamnat în legătură cu grupul preoților evanghelici din Brașov. Charlie, așa îi spuneam noi, când venea la București cu treburi, locuia la mine. Am fost prietenă apropiată și cu un alt fost condamnat, care a făcut 11 ani de pușcărie și Canal, Adrian Hamzea. Din păcate, am aflat recent, că după eliberarea din închisoare ar fi colaborat cu securitatea.

Încerc să înțeleg ce s-a putut întâmpla. Ștefan Pisoschi mi-a relatat că în anii de detenție numele lui Adrian Hamzea circula printre deținuți ca un simbol al dârzeniei, al neîncovoierii. Hamzea însuși mi-a destăinuit că a dat ce era mai bun în el în anii de detenție, iar epitaful pe care și-l dorea pe mormânt era: „nu mă judecați după ce am făcut, ci după ce am refuzat să fac”. Întors la Brașov, după punerea în

libertate a trebuit să se confrunte cu o situație devastatoare. Și-a găsit ambii părinți morți de inimă rea și tristețe. Familia a refuzat să-l primească, învinuindu-l de decesul părinților. Era fără adăpost, dezbrăcat, flămând. Poate atunci s-a rupt ceva în el. Poate n-a mai avut forța necesară ca să înfrunte noile încercări, ajungând la limita capacității de a îndura, după anii de supremă încordare pentru a corespunde etalonului moral autoimpus. Și poate așa se explică și dependența lui de alcool din anii de după detenție. Avea în spate o condamnare la muncă silnică pe viață și unsprezece ani de detenție.

A colabora

Apropo de colaborarea cu securitatea. Vedeți există și aici un ... dar. Oamenii nu sunt structurați la fel; unii sunt bătaioși, încăpățânați, alții, mai slabi de înger, cedează ușor, de teamă. Aflăm despre noi înșine cine suntem cu adevărat în situații limită — profund relevante. Există apoi o categorie, cea a șantajabililor. O persoană cu un dosar prost în socialism, era șantajabil; un fost deținut politic era, de asemenea, șantajabil. O femeie cu un soț deținut politic, tolerată într-un post mizer și amenințată mereu cu restructurarea, mai având și copii de crescut, era profund șantajabilă. Cum să pui pe același plan colaborarea unui om șantajabil, cu cea a cuiva care a acceptat să fie informator ca să se bucure de avantaje — uneori substanțiale — care poate singur și-a oferit serviciile. Deosebirea e ca de la cer la pământ.

În ceea ce mă privește am refuzat colaborarea cu Securitatea. (*Vi s-a propus acest lucru?*) Da, în 1983. Spuneau că le sunt datoare pentru că am făcut declarații dușmănoase la adresa conducerii de partid și de stat; ceea ce era perfect adevărat. Din câte am putut ghici, nu era vorba de o banală muncă de informare. Miza era cu mult mai mare. Au încercat să însceneze anumite lucruri. Luni de zile m-au hărțuit, dar am rezistat. Le-am spus că dacă consideră că sunt vinovată, n-au decât să mă aresteze, dar informatoare nu mă fac. În cele din urmă m-au lăsat în pace.

După cum vedeți aveam mulți prieteni marginalizați. Dar n-am renunțat la niciuna din prietenii mele. Când am fost la

Washington...⁴ (*Voiam să vă întreb despre asta...*) Asta separat, numai să terminăm deocamdată acest capitol. O prietenă de-a mea, evreică, Sanda Vero, născută Blasian, care trăiește la New York, a ținut în mod special să vină și să le spună celor de la Washington, că și în socialism am rămas același om curajos, care am fost ca adolescentă. Pentru că, într-o perioadă în care cei care s-au înscris pentru plecare în Israel erau ostracizați și oamenilor le era frică chiar să stea de vorbă cu ei, eu am continuat prietenia cu aceștia... și a povestit următorul caz. Tatăl ei era un mare inginer, profesor la Institutul de Construcții, într-un timp și rectorul Politehnicii din Galați. Era inginerul care, după ce-a plecat în Israel a făcut celebrul sistem de irigații de acolo, o performanță tehnică fantastică. După ce el s-a înscris pentru plecare, cel mai bun prieten al său, tot inginer și profesor la Construcții, l-a rugat să nu-l mai caute, să nu-i mai dea telefon și dacă-l vede pe stradă să treacă pe trotuarul de vizavi, pentru că el nu vrea să-și pericliteze cariera. O asemenea atmosferă de teroare a fost în anii aceia, '50 și atât de lași au devenit oamenii. Sanda a venit să spună că și în acest context eu am rămas prietenă cu ea, că nu-mi păsa de ce mi s-ar putea întâmpla, deși munca mea avea conotații politice mai puternice, decât munca unui profesor într-un institut de profil tehnic. (*Asta a spus când ați fost la Washington?*) Da. Sigur, riscam, dar uitați-vă, cu toate riscurile am reușit să rămân în învățământul superior și am reușit să trăiesc cinstit, pentru că este o minciună că n-aveai de ales. Întotdeauna aveai posibilitatea să alegi, dar unele soluții puteau să fie foarte incomode pentru tine în timp ce altele — profitabile. Nu știu ce să spun. Cred că am avut noroc sau cineva acolo sus m-a iubit și m-a apărut.

După prăpăd

(*Ce s-a întâmplat cu tatăl dumneavoastră?*) Tata a murit în 1966. Mama — după cum am arătat — a murit în '42, la vârsta de 47 de ani din cauza unei tensiuni oscilante. (*A rămas la Cluj?*) Da, el a rămas la Cluj. În fiecare an mergeam la el, de două ori — în vacanța de iarnă, și în vacanța de vară. După plecarea mea la București s-a recăsătorit

⁴ Este vorba de festivitatea organizată la Washington de către Adas Izrael Congregation în onoarea mea ca Drept al popoarelor reprezentând România, în mai 2005.

cu o femeie de treabă — tot ungueroaică. Din păcate și Lia a murit după trei ani de căsnicie, în urma unei operații.

(Cu cele două prietene pe care le aveți, în afară de Hanna, ce s-a întâmplat?) Una dintre ele Edith Marczella a murit în 1990. Suferea de reumatism deformant și în ultimii ani se mișca foarte greu, dar a rămas cu un moral extraordinar. Nu s-a lăsat doborâtă de boală, și-a păstrat umorul, și-a păstrat vitalitatea, în contextul în care cea mai mică mișcare îi provoca dureri insuportabile. După moartea lui tata în vacanțe locuiam la ea la Cluj și încercam să o ajut, să-i ușurez cumva viața. Eva sper să mai trăiască încă. Într-o perioadă ne telefonam, pe urmă ea s-a mutat în Ungaria. *(Eva, nu?)* Éva Nagy. Nagy, în ungrește înseamnă „mare”. Ei, imaginați-vă ironia sorții, că s-a măritat cu un avocat, fost deținut politic, care se numea Micu. Deci numele ei actual e Eva Micu. Din Eva Mare a ajuns Eva Mică.

(Cu verișoara prietenei dumneavoastră Hanna, ce s-a întâmplat? A fost deportată la Auschwitz?) Da, a fost deportată la Auschwitz când avea 17 ani și a supraviețuit. *(V-a povestit despre perioada din lagăr?)* Da, și ea, și Edith Balas, cealaltă foarte bună prietenă a mea. Alice a scris chiar o carte cutremurătoare despre viața ei în lagăr intitulată „Planeta Auschwitz”. Cartea a apărut la Craiova într-un tiraj foarte mic, pe cheltuiala Hannei și a fratelui ei Peter din Germania.

(Deci ea a fost la Auschwitz...) A supraviețuit deportării la Auschwitz și după întoarcere a lucrat la Radio la redacția de știri externe până la pensionare. S-a măritat cu Tudor Nisipeanu, român oltean, fost deținut politic. Toni, cum îi spuneam noi, era student la Medicină, în anul IV, când a fost arestat pentru omisiune de denunț, împreună cu cel mai bun prieten al lui, Tibi Orheianu, din familia Orheienilor, mari boieri moldoveni. Amândoi au stat cinci ani la Canal și la închisoare pentru că nu au denunțat o organizație de tineret pro regalistă. Asta se întâmpla, cred, în '48. Toni, după ce s-a întors de la Canal, n-a mai terminat facultatea, dar Tibi Orheianu a reușit să devină medic stomatolog. A trăit un timp în București. Un om încântător, plin de umor. La un moment dat s-a retras la Câmpulung Moldovenesc și a murit foarte tânăr, cred că în urma unui accident vascular. Iar Toni a lucrat ca tehnician la Institutul de cercetări agricole, unde a avut o serie întreagă de inovații, deși nu era inginer agronom.

Și acum urmează un capitol foarte trist din viața lor, a lui Toni și a lui Alice... Alice, când avea 42 de ani a născut la șapte luni doi gemeni, un băiat și o fată. Băiatul avea un kilogram și a murit imediat

după naștere. Fetița, Diana, care avea 900 de grame, a supraviețuit, dar s-a născut cu o malformație, redepistată cu o hidrocefalie ascunsă. La vârsta de 14 ani, Dandi — cum era alintată — s-a îmbolnăvit grav, diagnosticul fiind incert. Am luat legătura cu profesorul Cajal, fiind în relații mai apropiate cu familia Cajal și datorită lui s-a pus diagnosticul corect, de encefalită. În urma acestei encefalite, hidrocefalia nedepistată și până atunci compensată, s-a decompensat, căile de scurgere ale lichidului cefalo-rahidian s-au obturat, lichidul care nu s-a mai putut scurge a început să apese asupra centrilor nervoși; până i s-a făcut operația, până a sosit o valvă de scurgere din Germania, care să-i fie implantată, Dandi a făcut o hemiplegie și a rămas cu partea dreaptă paralizată. A fost o lovitură cumplită, din care biata Alice nu și-a mai revenit. După ani de suferință și durere a murit în 1994 în urma unui stop cardiac; Dandi locuiește împreună cu Toni, tatăl ei, care are probleme grave de vedere; nervul optic i se atrofiază din ce în ce mai mult și nu prea părăsește casa.

Intervenții salvatoare

(Povestii-mi și despre prietena dumneavoastră Edith Balas) Da, Edith Balas... Povestea ei este strâns legată de cea a soțului ei Egon Balas. Egon și-a relatat viața într-o carte, care se numește „Voința de libertate” („Will to Freedom”) apărută și în traducere românească. Dar mai întâi să vă spun cine este în momentul de față Egon Balas... Egon Balas este unul din cei mai mari matematicieni din lume. Conduce departamentul de cercetări operaționale de la Carnegie Mellon University-Pittsburgh, declarat recent cel mai bun din Statele Unite. Deține premiul Von Neumann. Nobel, din considerente numai de el știute — se spune că în adolescență ar fi fost persecutat de profesorul de matematică sau că logodnica l-ar fi părăsit pentru un profesor de matematică — în orice caz, i-a ignorat pe matematicieni. Pentru matematică nu există premiu Nobel. Această lipsă a fost însă compensată în Statele Unite, prin instituirea premiului Von Neuman, considerat echivalentul premiului Nobel. Egon, în '95 sau '96 a primit acest premiu și ulterior, de două ori medalia de aur a matematicienilor fiind selectat dintre 2000 de candidați, o dată la Rotterdam și a doua oară acum recent, dar nu mai știu unde. Sunt în relații foarte apropiate cu ei. Am și fost la ei în Statele Unite. N-au venit la sărbătorirea de la Washington pentru că Edith, care e un reputat istoric de artă, a fost programată să țină un ciclu de conferințe la Universitatea din Florența

și după aceea urma să meargă la Budapesta, la lansarea cărții sale despre Brâncuși, în traducere maghiară. Ea s-a făcut cunoscută în lumea istoricilor de artă cu teza ei de doctorat despre Brâncuși, susținută în Statele Unite, în care a demonstrat — împotriva teoriilor ce susțin sorgintea africană sau extrem orientală ale creației brâncușiene — că substratul adevărat al artei lui Brâncuși este unul profund românesc, și anume arta populară românească. Conștientizând acest fapt în Occident Edith a făcut un mare serviciu artei românești. Academia Română o invită la toate manifestările legate de Brâncuși și vine des în România. E un prieten al României, a rămas un prieten al României, la fel ca soțul ei.

(Cum ați cunoscut-o pe Edith?) Prin niște prieteni clujeni. O scurtă perioadă am fost chiar colege la catedra de filozofie de la Universitate. *(Edith este tot evreică sau e ungheroaică?)* Evreică deportată la Auschwitz la vârsta de paisprezece ani. A supraviețuit pentru că ea — ca și Alice — a rămas împreună cu mama ei.

Și acum iarăși vreau să vă vorbesc — și în cazul lui Alice, și în cazul lui Edith — despre destin. Edith era o fetiță foarte frumoasă și bine dezvoltată fizic pentru vârsta ei. La coborârea din tren la Auschwitz, un deținut care lucra ceva la șine a întrebat-o pe Edith câți ani are, iar ea a răspuns: 14 ani. Omul a atenționat-o: „Nu cumva să spui că ai 14 ani. Spune că ai 16 ani.” Pentru că dacă ziceai că ai 14 ani, chiar dacă erai mai dezvoltată, erai automat trimisă la gazare, fiind considerat încă un copil. Acest om a schimbat destinul lui Edith, i-a salvat viața.

În cazul lui Alice și a mamei sale destinul a luat înfățișarea unui soldat german. Ele vorbeau bine limba germană și, în ciuda faptului că au călătorit câteva zile în condiții infernale, încă mai aveau un aspect omenesc la sosirea în lagăr. Soldatul german le-a întrebat: „Mamă și fiică?” Auzind răspunsul afirmativ, soldatul le-a împreunat mâinile atenționându-le: „Nu mamă și fiică, spuneți că sunteți surori”. Care era rațiunea? Dacă spuneai „mamă și fiică” și spuneai că fiica are 17 ani, poate se uitau cu ochi mai critici la mamă și puteau să gândească: „Mama, dacă are o fată de 17 ani, poate să fie și o femeie mai în vârstă, deci să plece la stânga”. *(Deci soldatul german a schimbat soarta lor.)* Poate. Acest soldat german și-a pus problema cum să ajute cele două ființe, așa cum putea el, cu posibilitățile lui. *(Chiar și printr-un sfat)* Sfatul acesta poate le-a salvat viața. Vedeți ce periculos este să judeci categorii întregi nenuanțat, obicei care din păcate e răspândit la

noi. O gândire calitativă, nuanțată, sensibilă la excepții, opusă celei cantitative „la grămadă” judecă omul, ce anume a făcut el acolo unde l-a așezat destinul său. Nu suntem prizonierii absoluți ai determinărilor noastre. Marja noastră de libertate se exprimă prin ce anume facem noi din ce au făcut condițiile din noi. Străvechea înțelepciune din proverbul „Omul sfințește locul” ar trebui să ne dea mai des de gândit. Binele poate țâșni oricând și oriunde și cu cât este mai întunecat decorul cu atât mai luminos, mai prețios este acest bine.

Aș dori să consolidez această mică pledoarie în favoarea excepției cu câteva exemple mai aproape de noi. Istoria holocaustului din România aduce în vizor demnitari și militari care refuzând ordinele primite, riscând totul — funcție, libertate, viață — și-au folosit puterea pentru salvarea vieții evreilor din raza lor de acțiune. Înalta conștiință civică și marele curaj al lui Traian Popovici, primarul orașului Cernăuți în anii 1941-42 au salvat 20.000 de evrei de la deportarea în Transnistria. Colonelul de jandarmi Sabin Matora, ofițer de carieră, comandant în 1944 al lagărelor transnistrene Grosulovo și Vapniarca a refuzat executarea ordinului de transferare al deținuților antifasciști evrei spre est pentru a fi predați autorităților germane și i-a trimis pe aceștia în marș forțat, sub escorta protectoare a jandarmilor, spre vest, spre Basarabia. Când ultimul deținut a trecut podul de pe Nistru călcând pe pământ basarabean au și apărut la celălalt capăt al podului trupele germane cu intenția de a-i executa pe prizonieri. Era însă prea târziu. Gestul curajos al colonelului Matora a zădărnicit proiectul criminal salvând 600 de oameni de la moarte.

Ultimul exemplu ne duce într-o închisoare din România socialistă unde între deținutul politic Camil Demetrescu și unul din gardienii săi s-a înfiripat o prietenie. Gardianul l-a ajutat pe Camil Demetrescu să supraviețuiască strecurându-i în celulă hrană, medicamente, îmbrăcăminte. Prietenia a continuat și după anii de pușcărie, până la moartea lui Camil Demetrescu.

(Pe Alice o știți din Cluj? Ați copilărit cu ea sau ați fost împreună la școală?) Nu. Alice era verișoara lui Hanna — după cum am mai spus-o — și o știam prin intermediul ei. După deportare Alice m-a căutat și am devenit cele mai bune prietene.

Destine paralele

Dar să revenim la Edith și Egon. Povestea lui Alice o cunoașteți deja. Egon era fiu de bancher și visul lui era să devină matematician,

vis irealizabil deoarece la universitățile din Ungaria era *numerus clausus*. Și, pentru că între timp tatăl lui și-a pierdut averea s-a angajat ca muncitor la cea mai mare fabrică de încălțăminte din Cluj, la Dermata, ca să existe cineva care să aducă bani în casă. Acolo, în fabrică, a venit în contact cu mișcarea comunistă de rezistență și a devenit — povestește cum, în ce context, în cartea sa autobiografică — comunist. După ce a organizat o grevă a intrat în ilegalitate, a fost prins, a făcut o pușcărie cumplită și la un moment dat a reușit să fugă dintr-un lot care după toate aparențele era dus la execuție. După război s-a întors la Cluj. A devenit activist și apoi a lucrat la Ministerul de Externe. În 1948 a fost numit secretar la Ambasada din Londra. Între timp s-a căsătorit cu Edith care era elevă de liceu și pe care a cunoscut-o la Cluj după deportare. Au stat un anume timp la Londra, dar pe urmă au trebuit să se întoarcă în țară; în '49 rușii au expulzat din țară diplomați americani și englezi; americanii și englezii au ripostat simetric expulzând diplomați sovietici și din țările estice. După întoarcere Egon a continuat să lucreze la secția economică a Ministerului de Externe. În '52, cu ocazia lichidării devierii de dreapta, a fost arestat. A stat la pușcărie aproape trei ani, în sistem de carceră, fără proces și fără dreptul de a vedea pe cineva. Singurii oameni cu care a avut contacte în acești ani au fost temnicerii și anchetatorii. Au vrut să-l determine să recunoască că a fost spion anglo-american, dar încercările lor s-au lovit de rezistența lui de fier. Egon descrie amănunțit această perioadă neagră din viața lui în cartea biografică amintită. Tot acolo relatează situația disperată a lui Edith după arestarea lui : a fost aruncată în stradă cu un copil de doi ani în brațe și însărcinată cu un al doilea copil. A trebuit să părăsească și locuința și postul de preparator de la catedră. Din fericire părinții ei care trăiau la Cluj, au luat-o la ei și au ajutat-o să supraviețuiască acestei perioade negre. După detenție Egon a fost reabilitat și numit profesor la A.S.E. În această calitate a scris o carte despre doctrina lordului Keynes, cel mai important economist din secolul XX, cel mai bun specialist în probleme de economie capitalistă. Cartea n-a fost pe placul Comitetului Central, fiind considerată cosmopolită, obiectivistă și mă rog, toate etichetele care erau la modă. Drept care, Egon a fost dat afară de la A.S.E. Au apărut două pagini întregi în „Scânteia”, în care a fost înfierat și desființat. Ulterior, cu chiu și vai și-a găsit un post modest într-un institut de cercetări silvice. După cele opt ore de servici, venea acasă și făcea matematică până noaptea târziu. Cu ajutorul lui Grigore Moisil — profund impresionat de inteligența și

rezultatele sale — a început să publice lucrări care au avut un mare ecou în străinătate. În schimb, aici, în România, Moșil n-a reușit să-i obțină un loc de cercetător la Institutul de matematică al Academiei. A încercat, a insistat, s-a zbatut și n-a mers. În cele din urmă, văzând că în România nu este loc pentru el Egon s-a decis pentru plecare. S-a înscris pentru Israel, dar s-a dus în Italia, trambulina pentru Statele Unite. După câțva timp a obținut permisul de intrare în Statele Unite. Aici i s-a propus să profeseze la una din cele mai importante universități, la Standford. A lucrat un timp acolo și pe urmă a venit la Carnegie Melon University din Pittsburg.

Egon e un om deosebit: cu o voință de fier, tenace, loial, sincer și prieten foarte devotat.

(Unde a cunoscut-o pe soție?) Pe Edith a cunoscut-o la Cluj după război. Edith avea 18 ani când s-a măritat cu Egon. Ulterior au devenit oameni foarte importanți, așa cum am arătat.

Congregația Adas Izrael

(Anul acesta ați fost în America?) Da, am fost la Washington, la invitația Congregației Adas Izrael. *(V-au invitat cei de-acolo?)* Această congregație, condusă de un rabin excepțional, rabinul Wohlberg, e o congregație importantă, veche de 140 de ani și foarte bogată. Membrii congregației sunt majoritar marii avocați și medici evrei din Washington. Deci oameni cu dare de mână. Acum 13 ani, membrii congregației au luat decizia ca în fiecare an să invite un „Drept al popoarelor” dintr-o anumită țară, sărbătorindu-l, și gravându-i numele pe o piatră comemorativă din grădina sinagogii. Anul acesta Congregația a decis să invite pe cineva din România și alegerea a căzut pe mine. *(Cât timp ați stat acolo?)* O săptămână. Am sosit într-o zi de joi fiind cazată în cel mai elegant hotel din Washington. A doua zi, vineri, am participat la o recepție organizată în cinstea mea de către o membră foarte bogată a Congregației. Această doamnă, care are o vilă imensă, invită în fiecare an aproximativ 80 de persoane pentru sărbătorirea dreptului din anul respectiv. Și acum — surpriză: cine credeți că a venit la recepția de vineri și după aceea la întâlnirea de sâmbătă cu rabinul și la festivitatea de duminică? John Rosapepe, fostul ambasador al Statelor Unite în România. Domnul Rosapepe nu este evreu și nu mai lucrează în cadrul ministerului de externe american, dar pentru că a fost cândva ambasador în România a

considerat o datorie de onoare a lui să participe la toate acțiunile de sărbătorire ale unei românce, care acolo reprezenta țara ei.

La festivitatea de duminică a participat un reprezentant al establishmentului, al statului american, locțiitoarea ambasadorului României (ambasadorul fiind plecat în Florida), reprezentanți ai mass-media și membrii congregației.

Festivitatea a început cu intonarea imnurilor naționale ale României, Statelor Unite și Israelului, după care a urmat discursul rabinului, cuvântul meu și un program artistic susținut de elevele liceului confesional. Aceste fete mi-au oferit o carte scrisă și ilustrată de ele, o carte în care copile de 14-15 ani mi-au împărtășit gândurile lor în legătură cu Holocaustul și cu gestul meu.

Eu m-am simțit copleșită... Mă consider un om obișnuit și mi s-a părut ireal ca în onoarea mea să răsune imnurile naționale a trei țări. Mi s-a părut de necrezut ca numele meu — a unei necunoscute — să figureze pe piatra memorială din Washington, alături de nume de faimă mondială ca numele lui Jan Karski, Preben Munch Nielsen și Raul Wallenberg. Jan Karski un cunoscut diplomat polonez a fost primul care a informat și avertizat Occidentul cu privire la adevărata natură a așa ziselor „lagăre de muncă” germane, în frunte cu Auschwitz-ul. Danezul Preben Munch Nielsen împreună cu un grup de prieteni studenți au salvat 90 la sută din evreii din Danemarca, trecându-i treptat — deghizați în pescari — cu niște bărci pescărești în Suedia. Și asta în condițiile în care circulau mereu vase nemțești în strâmtoare. Gândiți-vă câte drumuri au trebuit să facă, de câte ori au trebuit să-și învingă teama de moarte. Raul Wallenberg, un aristocrat suedez, lucra ca secretar la Ambasada Suediei de la Budapesta în timpul războiului. În această calitate a eliberat certificate de cetățenie suedeză la mii de evrei. Comparându-mă cu ei, gestul meu mi s-a părut insignifiant. Dar m-am gândit la acel minunat dicton din Talmud: „cine salvează o viață, salvează întreaga omenire” și la faptul că indiferent câte vieți salvezi, una sau zeci de mii, nu poți plăti decât o singură dată, dacă trebuie să plătești: cu propria-ți viață.

La sfârșitul ceremoniei mi-au înmănat o splendidă menoră de argint și un plic cu bani pe care însă eu l-am refuzat, deși trăiesc greu dintr-o pensie mică. Gesturile morale, cred, trebuie să rămână cu toate implicațiile lor, în sfera spirituală. Pentru mine cea mai frumoasă recompensă este faptul că prin cele două pietre comemorative pe care este gravat și numele meu — una la Ierusalim și cealaltă la

Washington — am intrat cu un nume bun în memoria colectivă a unui popor.

(Dumneavoastră ați ajuns deci în America într-o zi de joi și duminică a fost festivitatea oficială?) Da. *(Și acolo, în afară de ceremonie, ce-ați mai făcut? Aveați un program zilnic?)* Zilnic, de la ora 9 până seara la 10-11. Zilnic luam masa cu cineva, cinam cu alții, numai cu oameni care vorbeau franceza. Cunoscând prea puțin engleza, am cerut un translator de limba franceză. *(V-ați întâlnit cu români în Statele Unite?)* Desigur. M-am văzut cu Radu Ioanid de la Muzeul Holocaustului, am cunoscut o tânără româncă măritată cu unul din avocații de acolo, o fată foarte simpatcă. Am mai întâlnit o profesoară originară din Arad, soția unuia din membrii Congregației care trebuia să-mi servească drept translator la un for oficial și care în loc să traducă a vorbit tot timpul despre ea și familia ei.

(Cum vi s-a părut în Statele Unite?) Eu am mai fost în Statele Unite, în '91 la Edith și Egon. N-am fost deci acum pentru prima oară. Washington-ul e un oraș relativ vechi și foarte interesant. *(Ați văzut Casa Albă?)* De la distanță. De Casa Albă nu te poți apropia prea mult. Washington-ul este construit pe o suprafață foarte mare, în mijlocul unei păduri. La hotelul în care am stat, sus la etajul 10, când mă uitam în jos nu vedeam decât copaci. Este foarte multă verdeață... Nu există zgârie-nori în Washington pentru că e interzis ca o clădire să fie mai înaltă decât monumentul lui Washington. Ori înălțimea monumentului permite doar o construcție de 10 etaje. Străzile sunt foarte largi... Lumea nu locuiește propriu-zis în Washington. Există o mulțime de orașele satelit în jurul centrului Washington-ului și acolo stă majoritatea, în vile tipic americănești, construite din lemn.

(Dar v-a plăcut cum ați fost sărbătorită...) A fost emoționant. Eu nu prea am întâlnit oameni asemenea lor: de o bună creștere perfectă, discreți, generoși... Lor li s-a părut aproape de neînțeles că o adolescentă, care avea toată viața în fața ei, singură, fără să fie într-o asociație, fără să aibă un suport a luat această decizie prin care risca condamnarea la moarte. *(Este ceva ieșit din comun pentru că nu v-ați consultat nici cu părinții...Tatăl dumneavoastră a aflat până la urmă ce-ați făcut?)* Nu. *(Niciodată n-a știut?)* Nu. Nici măcar ulterior, n-avea sens să-i spun. După război când s-au întors supraviețuitorii din lagărele de exterminare — foarte puțini — s-a aflat.

(Egon v-a amintit și pe dumneavoastră în cartea lui?) Da. M-a enumerat printre cei mai apropiați prieteni și și-a exprimat admirația pentru gestul meu.

Educație interbelică

(Mi-a plăcut mult cum ați povestit despre atmosfera de dinaintea războiului la Cluj, perioada aceea...) Era o perioadă pe care dumneavoastră, ca timișorean...niște ecouri ale acestei perioade cred că ați apucat. Vorbim despre orașe care mai păstrau ceva din aura imperiului austro-ungar, în care trăiau mai multe naționalități, unde străzile purtau inscripții în trei limbi: în română, în maghiară și în germană și se vorbeau trei limbi în mod curent. Era o atmosferă degajată, civilizată. Dar din câte îmi aduc aminte — repet, eram copil — uneori auzeam comentându-se că în oraș studenții iar au făcut manifestații șovine. Probabil erau studenții cu simpatii legionare. Pentru că lumea comenta negativ — eu n-am văzut, eu vă spun ce-am auzit — adică cu oarecare teamă și cu dezaprobare, faptul că iar au ieșit în stradă studenții.

(În afară de germani, români și maghiari ce mai erau?) Erau evrei care vorbeau ori maghiara, ori româna, ori germana. (Mai erau și alte etnii în afară de acestea?) Rromi, care vorbeau și ei una din aceste limbi.

(Din punct de vedere cultural cum era orașul?) Există operă și două teatre: de limbă română și maghiară. În fiecare săptămână — nu-mi aduc bine aminte — ori sâmbătă, ori duminică, se organizau spectacole de operă pentru școlari. Și de la vârsta de zece ani, în fiecare săptămână, mergeam la aceste spectacole. Nu știu dacă accesul era gratuit sau dacă trebuia să plătești o sumă minimală, dar știu că era un lucru accesibil pentru toți copiii de școală. Mergeam și la concerte, tot așa, de la o vârstă foarte fragedă. Se organizau concerte speciale pentru tineret, pentru copii; era o viață culturală în care se manifesta grija pentru accesul celor mici la cultură.

(Povestii-mi de perioada când ați făcut balet) Eu eram foarte slăbuță de felul meu și de la vârsta de șapte ani mama m-a trimis să învăț să înot, pentru că înotul dezvoltă armonios corpul, dar m-a dat și la balet în același scop. Deci, paralel cu orele de pian, de germană și de înot am luat și ore de balet. Maestrul de balet al Operei se numea Roman Moravski. Era polonez și venise în Cluj împreună cu familia, din Polonia. Era un om sever, distant, dar avea o soție drăguță și apropiată. Moravski organiza grupuri de copii dornici să facă balet din

care — dacă era cazul — selecta viitori profesioniști. Noi copiii, uneori făceam și figurație, eu de exemplu, în Princesesa Turandot. Din acest grup făceau parte și nepoatele lui Iuliu Maniu, Clarisa și Domiția, fetele lui Cassiu Maniu, profesor de drept la Universitatea din Cluj. Domiția era brunetă cu ochi albaștri, Clarisa avea niște superbe bucle blonde și tot ochi albaștri.

(La înot mergeați?) Mergeam la înot doar vara, la un ștrand mare și frumos, pe malul Someșului. Era și bazin, un bazin în care apa se schimba mereu pentru că era în legătură cu Someșul. Acolo am învățat să înot. Îmi aduc și acum aminte că la început îmi era teamă. După câteva exerciții, profesorul m-a aruncat în bazin, iar eu, dând din mâini, din picioare și rămânând la suprafața apei, era clar că am învățat să înot. Acei părinți pentru care era important să dea educație corespunzătoare copiilor, nu se mulțumeau numai cu ce primeau copiii la școală, deși trebuie să spun că școlile erau foarte bune, foarte serioase. Eu am făcut primele patru clase de liceu la liceul „Princesesa Ileana”, care după '40 s-a refugiat din Cluj. Îmi aduc aminte de directoarea liceului, doamna Florica Zugravu. Locuia într-o vilă care era la hotar cu grădina mare și frumoasă a școlii. Clădirea liceului era o clădire nouă, curată, îngrijită. Aveam ca pedagog o franțuzoaică, madame Frossart, dar noi îi spuneam Frossy între noi. Doamna Florica Zugravu în fiecare zi ne supraveghea dacă suntem destul de curat și de îngrijit îmbrăcate, se informa cum a decurs în ziua respectivă programul în clase, cine s-a evidențiat. Ținea o contabilitate fantastică asupra acestor copii. Am rămas cu amintiri foarte bune și în ceea ce privește liceul românesc, și în ceea ce privește liceul maghiar; profesorii erau profesori adevărați, cu chemare de dascăl. Moralitatea lor părea intangibilă. Nu dădeau meditații. Își desfășurau activitatea în școală, în sălile de curs, la vedere. Notele erau date pe drept. Eu întotdeauna am fost prima premiantă. Nu știu cum să vă spun... Tatăl meu nu era nici bogat, nici important... nimic de genul acesta. Aveam colege, copii de medici vestiți, de profesori universitari, de procurori șef, de ofițeri superiori, dar nu conta, conta în primul rând ce și cât știi.

Este important să se înțeleagă cum erau educați copiii, și nu copiii de oameni bogați, ci de condiție medie și uneori chiar modestă, ca venit material, dar dispuși să facă sacrificii pentru copiii lor. Vreau să fac o mică paranteză. De exemplu, într-o perioadă am locuit într-o vilășoară cu etaj. La etaj mama a închiriat o cameră și din această chirie se suportau cheltuielile legate de educația mea — pian, limbi,

sport. (*La ce vârstă ați început să învățați germana?*) De la vârsta de patru sau cinci ani. (*Profesoara de germană cum se numea?*) Această profesoară locuia aproape de noi și era prietenă cu mama. Se numea doamna Györffi Irma. Elementele de bază ale limbii franceze le-am însușit la liceu dar în perfecționarea cunoștințelor de franceză un rol deosebit a revenit orelor particulare făcute cu doamna Kory Ella. (*Povestii-mi câte ceva despre această profesoară de franceză, doamna Kory.*) Doamna Kory, care făcea parte din familia Farkaș, proprietara fabricii de piele Dermata, și-a făcut studiile la Paris. Spre deosebire de sora ei, Hedvig, — care a devenit soția unui mare profesor de la Sorbona, ea s-a întors la Cluj și s-a măritat cu un tânăr sculptor maghiar. Era o femeie foarte frumoasă, deosebit de amabilă, de civilizată, cu care făceam istoria literaturii franceze. Mergeam la lecțiile de limbă franceză împreună cu Hanna și paralel la lecțiile de istoria literaturii franceze Ella ne puneam în mână și cele mai noi, cele mai moderne romane, pe care trebuia să le citim și să le recenzăm. Am profitat foarte mult de pe urma ei. (*Era evreică?*) Era evreică. Și faptul că acum vorbesc franceza — mă rog, se consideră că vorbesc bine franceza — i se datorează ei în primul rând.

(*Mai țineți minte cum se numea profesorul de înot?*) Nu mai știu. (*Povestii-mi despre orele de pian.*) Orele de pian le-am făcut cu un tânăr, care era tot evreu. Era un tânăr romantic. Purta un soi de lavalieră și avea părul mai lung semănând cu Edward Grieg la prima tinerețe. Se numea Adolf Stark. A fost și el deportat în 1944 și a murit la douăzeci și ceva de ani într-un lagăr al morții.

(*Lecțiile de pian erau în paralel cu înotul, franceza și baletul?*) Da, sigur că da. Toate mergeau împreună și școala pe lângă ele. De altfel, îmi făceam doar lecțiile scrise, în rest eram foarte atentă în școală și prindeam ideile. Dar să revenim la orele de pian. La început consideram aceste lecții de pian un soi de inchiziție, pentru că mă chinuiau. Nu primeai nimic din frumusețea muzicii. Învățați tehnică, game dar era prima treaptă, obligatorie, fără de care nu ajungeai să cânti bine. Și, după nu știu cât timp, într-o bună zi, domnul Stark mi-a zis așa: „Acuma stai să-ți cânt ceva” și mi-a cântat o mică invenție de Bach; în clipa aceea am avut revelația muzicii, iar mica invenție a fost începutul unui proces de adevărată divinizare care s-a instalat în sufletul meu pentru muzică și în primul rând pentru Bach. Dacă regret ceva, regret că atunci când aveam posibilitatea, nu m-am dus în Leipzig, la Thomas Kirche, la mormântul lui Bach, să îngenunchiez lângă piatra lui de mormânt, și să-i mulțumesc pentru ce a dat

umanității. Dacă ar trebui să aleg între marii filozofi, scriitori, artiști plastici și muzicieni având în vedere gradul de universalitate la care s-a ridicat creația lor — l-aș privilegia pe Bach. Sigur, această alegere este foarte subiectivă, foarte personală. Pentru mine, el a însemnat și continuă să însemne cel mai mult.

(Cât timp ați făcut pian?) Cinci ani. Pe urmă, după anexarea Clujului Ungariei, am întrerupt orele de pian. Situația noastră materială s-a deteriorat, pensia tatei era mică, iar viața din ce în ce mai grea. Era război, tata era român și simțea presiunea unei societăți în care se simțea corp străin. Întreaga atmosferă din Cluj se schimbase. Nu mai era acea atmosferă pe care am trăit-o eu înainte, sigur, când erau și excepții — v-am povestit cazul cu profesoara de biologie. *(Deci după Dictatul de la Viena s-a schimbat atmosfera?)* Da. Pentru unguri, această revenire a Ardealului de Nord Ungariei — pentru cei cu educație naționalistă — a fost un lucru nemaipomenit. Au trăit din plin acest moment — momentul revanșei mult așteptate — și, cum e inevitabil în asemenea situații, au fost multe manifestări de șovinism din partea unor oameni care până atunci nu s-au comportat așa. A fost un soi de delir, de beție. *(Ce se întâmpla?)* Nu uitați că aveam 14 ani, că eram un copil. Eu simțeam presiunea la școală, nu umblam hai-hui în târg să văd ce se întâmplă aici sau acolo. V-am povestit despre colegile mele mic burgheze, care și ele trăiau într-un fel acest delir, adică simțeau foarte mult că sunt maghiare într-o societate maghiară și acest lucru era foarte important pentru ele.

Dar dincolo de această lume închisă în care trăiam eu s-au petrecut adevărate orori. Ajunge să ne referim la martiriul țăranilor români din comunele Ip și Trăznea care au fost exterminați până la ultimul sugăr de către armata hortistă. Sau la detașamentele de muncă obligatorie formate din tineri români și evrei folosiți la neutralizarea terenurilor minate.

(Și în afara școlii, în societate nu prea ați avut tangențe...) Aveam tangențe, însă foarte limitate, eu venind în contact cu prietenii părinților mei, cu prietenii mele. *(Relațiile părinților cu prietenii s-au menținut?)* Relațiile bune au continuat să rămână bune. Au fost și decepții, dar prietenii adevărați au rămas prieteni până în ultima clipă. Familia Kolozi, de care noi eram foarte apropiați, au fost prieteni de neclintit în toată această perioadă. Când a murit mama, în '42, m-au luat la ei o săptămână-două, ca să mă obișnuiesc cumva cu noua situație. M-au înconjurat toată viața lor cu o mare dragoste. Doamna

Kolozsi Yolanka a fost una din cele mai apropiate suflete pe care le-am avut în viața mea. A fost ca o a doua mamă pentru mine. Într-o anumită perioadă locuiam chiar în aceeași casă. Pe urmă ei s-au mutat într-un alt capăt de oraș, dar asta n-a schimbat cu nimic relațiile noastre de prietenie. Niciodată, nici o secundă, în acești patru ani nu l-au făcut pe tata să simtă că e român.

(Mi-ați spus că ați făcut și tenis.) Da. Am început să fac tenis la 11 ani. Era un sport oarecum costisitor, dar existau și variante ieftine. Persoane mai întreprinzătoare amenajau terenuri de tenis în diferite zone ale orașului, în cartierele mai bune care se extindeau și unde era de presupus că sunt copii cu părinți care ar dori ca aceștia să joace tenis. Un asemenea întreprinzător a achiziționat un teren viran în apropiere (erau multe în împrejurimi) și l-a transformat în teren de tenis. Plăteai o anumită sumă — modică — și aveai dreptul să joci oricând în sezon. Veneau la tenis copiii din zonă. Erau și tineri de 19-20 de ani, care jucau bine tenis și care se ocupau amical de noi,ăștia mai mici. Ideea era să ne mișcăm în aer liber, nu să devenim profesioniști. Totul decurgea într-o atmosferă civilizată. Eram de toate națiile, ne respectam reciproc și asta într-o perioadă în care șovinismul începuse deja să prindă rădăcini. Deci am făcut tenis de la vârsta de 11 ani până la vârsta de 15 ani. Știți, dacă stau și mă gândesc ce se-ntâmplă acum și ce se-ntâmpla atunci... Era o cu totul altă mentalitate. Proprietarul desigur dorea să câștige bani dar nu voia să se îmbogățească neapărat de pe urma terenului de tenis. *(Nu era ceva de lux...)* Nu, era pentru copiii unor oameni de condiție medie, nu pentru cei cu bani mulți, cum e acum. Acum, un copil de condiție mai modestă poate visa la tenis doar dacă face sport de performanță, într-un club, ceea ce e cu totul altceva. Noi eram amatori, jucam pentru plăcerea noastră.

(Dumneavoastră n-ați avut antrenor care să vă învețe?) Existau și antrenori, dar eu personal am învățat tenis de la băieții mai mari. Eram prieteni, eram apropiați. Nu știu din punct de vedere tehnic cum arăta tenisul nostru, dar era tenis. *(Făceați mișcare...)* Era mișcare, țineam racheta în mână, fugeam, încercam să prindem mingea, încercam să servim cum trebuie, să nu intre mingea în plasă, să nu dăm out-uri. *(V-ați făcut mulți prieteni la sport, pian?)* Da, sigur că da. Și erau foarte mulți evrei printre acești prieteni, pentru că trebuie să vă spun — familiile de evrei, cel puțin cei din Cluj, aveau acest ideal în cap, pe care îl aveau și părinții mei, de a da o educație armonioasă, multilaterală copiilor lor. Și pentru asta și ei făceau eforturi. *(La pian*

erați singură sau cu încă o colegă?) Singură, iar profesorul venea acasă. *(Aveați pian acasă?)* Da, sigur, altfel nici nu poți să faci pian, trebuie să ai pian acasă pentru exersat. *(Deci era o preocupare a părinților, dacă și-au luat pian...)* Dar, v-am mai spus că pentru ei, a-mi da o educație „elevată” — hai să-i spunem așa — era un scop al vieții lor. Făceau sacrificii mari pentru acest lucru. *(Mi-ați spus că nu și-au permis guvernanta)* Nu, n-aveau cum.

(Biblioteca ați avut?) Da, am avut și vă voi relata un lucru, care zic că este important. Nu știu câți ani aveam, oricum eram foarte mică și odată, de Sfântul Nicolae, tata mi-a adus o carte. Erau poveștile lui Hans Christian Andersen. Părinții au început să-mi citească din aceste povești. Fiecare poveste mi-a pătruns adânc în suflet și m-a făcut receptivă la suferințele altora, pentru că în povestirile lui Andersen eroii suferă. Și mica sirenă, și soldățelul de plumb, și fetița cu chibrituri, toți suferă... A fost un mijloc ca să mă identific cu suferința altora. Probabil eram un copil foarte sensibil, dacă toate acestea au avut un ecou atât de profund în sufletul meu. Mai târziu, când am parcurs literatură pentru copii, îmi aduc aminte ce impact a avut asupra mea ciclul „Cei trei mușchetari” de Dumas și ce disperată am fost când, după moartea eroilor s-a încheiat ciclul. Aș fi vrut ca cei trei mușchetari să fie nemuritori, iar eu să mă desfăț toată viața cu aventurile lor. În ceea ce privește romanele pentru adulți, în biblioteca mamei, așa cum am arătat, existau cărți de Thomas Mann printre care și „Casa Buddenbrook”. Aveam 12 sau 13 ani când am citit cu nesaț acest roman și m-am identificat cu eroii lui. Iar declinul ineluctabil al familiei Buddenbrook, mi-a provocat o adevărată suferință. Apoi, când aveam 14 ani, am citit „Muntele vrăjit” și „Iosif și frații săi” tot de Thomas Mann. Dar, cea care m-a marcat a fost „Familia Buddenbrook”. Și așa după cum primul contact cu muzica lui Bach m-a făcut să am un sentiment de adorație — și, cu toate rezervele pe care le am, rostesc acest cuvânt — pentru Bach — tot așa, „Casa Buddenbrook” a făcut ca pentru mine, Thomas Mann să devină o culme în domeniul literaturii. Tot în adolescență, am citit și nuvelele lui Thomas Mann, care și acum, după atâtea și-atâtea cărți citite, fac parte din scrierile cele mai apropiate sufletului meu. Sunt superbe aceste nuvele.

(Ați avut materii preferate la școală?) Îmi plăcea tot. La toate materiile eram cea mai bună. Îmi plăcea să-nvăț, dar toate eforturile mele se îndreptau în afara școlii, spre cultura generală. Citeam pe

nerăsuflăte... Eram o maniacă a cititului. (*În afară de biblioteca părinților de unde vă mai procurați cărți ca să citiți?*) Aveam acces la diferite biblioteci. Personal privilegiam Biblioteca universitară din Cluj, o bibliotecă foarte mare unde găseam toate cărțile care mă interesau.

Vecinătăți

(*Cum erau vecinii? Vă înțelegeați bine cu ei?*) Da, întotdeauna. Era vorba de oameni civilizați. Chiar dacă erau disensiuni, aceste lucruri se discutau. (*Ați avut vecini de o anumită condiție socială?*) Da, sigur că da. V-am spus, era un cartier de mici vile, pentru clasa de mijloc. Erau și vile mai mari, dar acolo stăteau oamenii bogați. Majoritatea erau vilișoare cu trei camere. Se numeau vile numai pentru că arătau îngrijit și aveau și grădini frumos întreținute. (*Vecinii erau de diverse etnii?*) De exemplu, printre vecinii de pe strada Andrei Mureșan se număra familia Capdebo. Domnul Capdebo era de origine armeană. Soția, tanti Eva, era jumătate româncă, jumătate nemțoaică, însă ei, acasă vorbeau ungurește. Aveau doi copii: pe Ofelia, căreia i se spunea Tutu și pe Francisc căruia i se spunea Ferko sau Firi. Domnul Capdebo era contabil șef sau casier șef la Societatea de Ape și câștigând bine, colecționa mobilă de artă și tablouri. Aveau o vilișoară cu trei camere, dar acolo reușiseră să adune lucruri foarte valoroase. După terminarea liceului, Tutu a studiat franceza și a lucrat la Catedra de franceză de la Universitatea din Cluj. Firi, în 1944, când Ungaria a fost ocupată de nemți, s-a înrolat în armata germană și după război a rămas în Germania.

(*Și erați prietenă, bănuiesc, cu acești copii*) Da, sigur că da, eram prieteni foarte apropiați.

(*Și cu alte familii?*) Era familia Goldstein, evrei. Prin prietenia care s-a legat, între mine și Kéti, la școala primară, s-au împrietenit și părinții noștri și se vizitau. Apoi, în primele patru clase de liceu, din '36 până în '40, la liceul Principesa Ileana, eram foarte legată de două colege evreice, care locuiau și ele în zona noastră. Mergeam împreună la școală și veneam împreună acasă. Erau Iudith Nobel, care trăiește și acum la Budapesta — și pe care am revăzut-o anul trecut — și Ágnes Friedmann, care a fost deportată la Auschwitz, a supraviețuit, dar a murit tânără de cancer. Ele erau cele mai bune prietene ale mele în liceul Principesa Ileana. Mergeam împreună la școală, în felul următor: eu locuiam cel mai departe, porneam prima, iar când ajungeam la casa unde locuia Ági, sunam — ea era gata, mă aștepta — și mergeam

împreună la Iudith, sunam și la ea, ne aștepta și ea și pe urmă mergeam toate trei la liceu. (*În ce limbă vorbeați cu ele? În maghiară?*) Da, vorbeam în limba maghiară, pentru că familiile evreiești din Cluj vorbeau ungurește. Erau familii ai căror strămoși s-au stabilit în Transilvania încă de pe vremea când aceasta ținea de imperiul austro-ungar. Evreii din Ungaria erau evrei asimilați. Foarte mulți dintre bărbații evrei primiseră decorații de eroism în primul război mondial. V-am spus că colegile mele evreice au putut să învețe în liceul reformat de fete, pentru că tații lor dețineau decorații de război, care le acordau o serie de drepturi, de privilegii. Așadar vorbeam împreună ungurește. Pe urmă, după ce-am avansat în lecțiile de franceză din liceu, mai vorbeam și franțuzește, uneori și nemțește.

(*Alți vecini?*) Vizavi de noi, într-o vilă mare cu etaj locuia inginerul Ciortea, inginerul șef al municipiului, împreună cu soția sa poloneză și cei doi băieți. Băieții erau așa de răi, încât deveniseră „nefrecventabili”. Puțin mai departe, într-o străduță paralelă cu a noastră, locuia senatorul Nemeș cu soția ungueroaică din Budapesta și cei doi băieți arătoși, politicoși, pe numele lor de alint Bébi și Öcsi. Bébi a devenit arhitect, iar Öcsi a emigrat în Ungaria la rudele materne. Puțin mai jos de noi, tot pe strada Andrei Mureșan, într-o vilă cubistă cu etaj, locuia prefectul Adam Popa. Fiul lui, Dan, un brunet seducător cu ochii verzi, a fost primul băiat care a încercat să-mi facă — foarte timid — curte. Diminețile stătea la pândă; când ajungeam în dreptul casei lor țâșnea în stradă și făceam împreună o porțiune de drum, după care el se îndrepta spre Seminarul Pedagogic iar eu, împreună cu Ági și Iudith spre liceul Principesa Ileana. Dictatul de la Viena a pus capăt acestei idile nevinovate în curs de înfiripare între doi adolescenți de 14 ani. Familia Popa a părăsit Clujul.

Mai era și colonelul Botez care după ce s-a pensionat a intrat în politică și a devenit primarul Clujului, primar liberal. Familia Botez stătea vizavi, dar neavând copii nu însemna prea mult pentru mine.

Exista însă o excepție. Chiar fără să aibă copii de vârsta mea mi s-a întipărit adânc în memorie una din figurile emblematice ale Clujului: omul politic Valer Pop. Era un bărbat impunător cu un cap frumos de demnitar roman. „Una testa consulare” cum spun italienii. Locuia pe Calea Turzii, într-o vilă arătoasă și cum drumurile mele duceau aproape zilnic prin fața locuinței lui, ne întâlneam adesea. Știa cine sunt, îmi cunoștea părinții și îi făcea plăcere să stea de vorbă cu mine. Mă întreba despre cărți, despre concerte. La vremea respectivă Valer Pop frecventa un cerc spiritist al cărui presupus îndrumător

spiritual de dincolo de mormânt era considerat a fi astronomul francez Camille Flammarion. După o călătorie în Palestina, pentru vizitarea locurilor sfinte domnul Pop mi-a dăruit o fotografie tulburătoare: era făcută în grădina Ghetsemani, iar lângă Valer Pop — îmbrăcat în haine sport englezești, așa cum îi stătea bine unui „globe-trotter” — apărea un cap pletos și bărbos, semănând foarte mult cu celebrul astronom. Domnul Pop era convins că aparatul a surprins o materializare a acestuia. Am păstrat și am privit adesea această fotografie sugerând deschideri spre alte dimensiuni, întrebându-mă dacă convingerile sale spiritiste l-au ajutat pe Valer Pop în îndurarea marilor încercări care i-au fost hărăzite ulterior. Și această fotografie a dispărut, împreună cu tot avutul meu, la cutremur.

(Mi-ai spus că părinții dumneavoastră s-au mutat de câteva ori... În același cartier?) Da, toate casele au fost în același cartier. *(Cine construia casele?)* Casele erau construite succesiv de tata, ca ele să fie pe placul mamei. Mama stătea foarte prost cu nervii, din mai multe considerente. Cel mai important a fost că eu am avut un frate mai mare, care a murit la vârsta de opt luni. Pierderea primului ei copil a dat-o pe mama complet peste cap: a paralizat temporar și s-a îmbolnăvit de Basedow. Avea probleme cu liniștea, dorea liniște... Tata a construit și a vândut succesiv trei case, a treia casă, cea de pe Andrei Mureșan, fiind în sfârșit pe placul mamei. Pe urmă am ajuns și la a patra casă, dar de-acum pe alte considerente: după 1940, când situația noastră materială a devenit precară, am vândut casa de pe strada Andrei Mureșan, casă cu patru camere, cu grădină mare și am cumpărat o casă mai mică, pe strada Anatole France, tot cu grădină, dar și ea mai mică.

(Vă simțeați bine la casă?) Da, foarte bine. Toată viața, de-atunci încolo am tânjit după o casă cu grădină. Cine a crescut și și-a petrecut primii ani în case cu grădini, nu poate să nu dorească așa ceva. Aici sunt foarte fericiți, că am ceva verdeță de jur împrejur.

București. Forme de locuire

(Când ați venit în București?) În '49. Locuiam într-o cameră mobilată închiriată de la o familie de evrei cu stare. Am stat foarte puțin împreună cu ei, pentru că au plecat prin '50 în Israel și apartamentul lor a fost naționalizat. Rămânând pe loc, am devenit chiriașa statului, iar în restul locuinței s-a mutat actorul Septimiu Sever cu soția și cu copilul, Ionel, (care de fapt era dintr-o altă

căsătorie a doamnei Sever) pe urmă acolo s-a născut și Bogdănel, copilul lor comun.

Vreau să vă spun în ce condiții am locuit până în 1966. Eu n-am primit locuință de la partid, de la sindicat. Am locuit în camera pe care am închiriat-o în '49. Pe urmă, după ce s-a născut Bogdan, camera mea a devenit necesară pentru copil și Septimiu Sever, fiind un actor cunoscut și cu relații mi-a făcut rost, tot în același bloc, de o cameră la etajul 6. Eu, ca să le fac un serviciu, pentru că efectiv aveau nevoie de cameră, m-am mutat, dar acolo sus era o situație specială; eram împreună cinci familii, fiecare ocupând câte o cameră. Era domnul Magoș, fostul proprietar împreună cu soția, domnul Goro, prieten de-al domnului Magoș, familia Dumitrescu soț și soție. Eu eram a patra și mai era și Carmen Angiulescu, care locuia împreună cu soțul ei Harry în fosta cameră de servici, cu intrare separată și o mică băiță. Carmen Angiulescu provenea dintr-o familie de moșieri olteni și făcuse pușcărie — era fată tânără, frumoasă — pentru că se împrietenise cu secretarul ambasadei turce din București, pe nume Gelal Ciaraislar. Datorită acestei prietenii s-a trezit implicată într-un proces de spionaj cu care ocazie a aflat că Gelal mai avea în paralel cu ea vreo patru iubite implicate și ele în proces și probabil la fel de nevinovate precum Carmen.

Și domnul Magoș făcuse pușcărie. El pe alte considerente, politice. Era inginer și era fostul proprietar al acestui foarte frumos apartament, în care a rămas doar cu o cameră dublă. Era un om amabil, binevoitor. Eu m-am înțeles foarte bine cu toți vecinii. Bucătăria era așa de mică încât nu încăpeau decât trei aragaze în ea, deși noi eram cinci familii. Și-atunci, în anumite situații, eram doi la un aragaz. Era locuința comună tipică pentru acei ani cu câte o familie în fiecare cameră. În această locuință am stat eu până în 1966 când a murit tata și am vândut casa de la Cluj, foarte prost. Casa făcea vreo 200 de mii de lei și am vândut-o cu 70 de mii de lei pentru că jumătate din ea era rechiziționată și, pentru că în termen de o lună trebuia să găsească cumpărător. Proprietarii n-aveau nici un fel de drepturi atunci. Chiriașii aveau drepturi, în sensul că, dacă se elibera o cameră în locuință, timp de o lună puteau să aleagă un colocatar. După o lună pierdeau acest drept și primăria repartiza cui voia spațiul respectiv. Nata, colocatarul a pus anumite condiții pe care eu le-am respectat vânzând casa clientului preferat de ea, care însă a oferit cei mai puțini bani. Am pierdut foarte mult astfel. *(Casa nu fusese deci*

naționalizată.) Nu, n-avea de ce. Era o casă cu două camere și hol, iar tata n-avea nici o altă proprietate. A fost rechiziționată o cameră, ceea ce e cu totul altceva. Dacă se considera că ai spațiu prea mare îți băgau pe cineva acolo chiriaș.

(Ce-ați făcut cu banii? V-ați cumpărat locuință în București?) Mi-am cumpărat un apartament mic, modest, în București, într-un bloc vechi, care s-a prăbușit apoi la cutremur. Apartamentul acesta în care vorbim acum e proprietatea mea. În zona asta se pătrundea cu greu, dar Ceaușescu, după cutremur a făcut o declarație de care m-am prevalat eu. În elanul momentului a spus așa: cei care au avut proprietăți care s-au prăbușit la cutremur și vor să-și construiască din nou apartament proprietate personală, au prioritate față de oricine. Am aflat că în acest bloc, care se construia, există un apartament liber, fără proprietar, pe care statul vroia să-l vândă pe valută. Unii din cei care au apartamente aici le-au cumpărat pe valută pentru că au lucrat în străinătate. *(Deci atunci au cumpărat cu valută...)* Da, cu valută puteau să obțină apartamente în zone mai bune. Aflând că există un apartament liber în acest bloc mi-am cerut drepturile. Foarte greu au vrut cei de la D.G.D.A.L. să-mi recunoască acest drept, dar le-am spus că am să fac scandal, noi supraviețuitorii cutremurului având prioritate față de oricine. Și n-au avut încotro. Deci așa am reușit să obțin aici, ca supraviețuitoare la cutremur. Căci trebuia să ai ori pile, ori valută, zona fiind considerată o zonă foarte bună, la doi pași de Herăstrău și relativ centrală. Aici apartamentele fac aproape dublu în raport cu cele din cartierele mai modeste. *(Cât a costat apartamentul?)* Apartamentul a costat 133.000 de lei, din care eu am pus jos 50.000. Am primit de la A.D.A.S. o despăgubire de 32.000 de lei pentru vechiul apartament și am mai economisit niște bani din salariu, astfel că în '80, la încheierea contractului, am putut să depun avansul de 50 000. Restul, l-am plătit în rate. Deci este un apartament cumpărat de mine. O singură dată am primit ceva de la stat, după cutremur, când ei erau obligați să ne dea nouă, supraviețuitorilor — nu era vorba de sinistrați, era vorba de supraviețuitori și de oameni care au rămas în stradă cu ce era pe ei — locuințe: atunci am primit o garsonieră, cu chirie, în Drumul Taberei, care după mutarea mea în apartament a rămas la dispoziția statului.

Excurs familial

(Povestiți-mi despre mama dumneavoastră.) Mama a fost o femeie deosebită pentru că avea un suflet deosebit. Avea înțelegere pentru toată lumea. Nu a judecat niciodată pe nimeni. Generoasă, plină de spirit de abnegație, miloasă, profund credincioasă, dar fără urmă de bigotism, era o femeie pătrunsă cu adevărat de spiritul creștinismului. Sunt foarte mulți oameni care practică ritualurile creștine, dar n-au nimic în suflet din adevăratul creștinism. Am avut imensa șansă să am o mamă pentru care creștinismul era hrana de bază a sufletului ei. Citea Biblia, citea Noul Testament și tot ce este bun în mine se datorează acestei prime educații pe care am primit-o de la mama. De la ea am învățat să am respect pentru orice om, chiar și pentru cel mai decăzut, pentru că și el e făptura lui Dumnezeu și în sufletul oricui poți să descoperi ceva bun. Principiile ei morale erau cele ale protestantismului, principii dure dar care mi-au prins bine în viață. Viața ei n-a fost prea fericită. Părinții au divorțat. V-am spus că mama provenea dintr-o familie cu ascendență nobiliară, dar familie sărăcită, care nu mai putea să țină nivelul respectiv. Deci bunicul ajunsese, nu chiar țăran, dar foarte aproape. A moștenit ceva pământ și a fost timp de 40 de ani primarul unei mari comune de lângă Târgu Mureș, Ernei Mari, ceea ce era lucru foarte mare — să fii 40 de ani primar. Bunica — fată de notar — a avut împreună cu bunicul 12 copii, din care însă n-au supraviețuit decât cinci — trei fete și doi băieți. Băieții au făcut școli superioare agricole, iar fetele au urmat gimnaziul — patru clase de gimnaziu. Când bunica a descoperit la un moment dat că bunicul o înșală a divorțat iar bunicul s-a căsătorit cu Kata, amanta lui. Bunica — la rândul ei s-a măritat cu fostul soț al lui Kata, demonstrând că poate și ea să facă ce a făcut Kata. După această demonstrație a divorțat și de al doilea soț, măritându-se pentru a treia oară cu un om potrivit cu care a trăit până la moartea acestuia. Gândiți-vă că toate acestea se întâmplau la începutul secolului XX când nu se prea divorța. A fost o femeie curajoasă, neconvențională, puțin însă nesocotită.

După divorțul părinților mama și fratele ei mai mic Dénes au rămas la bunicul crescând cu mamă vitregă. Mama ținea foarte mult la acest frate al ei. Dénes a terminat o școală superioară de agronomie. După alipirea Ardealului, necunoscând limba română și iubind mult libertatea, a ales să cultive partea lui de pământ, vreo 15 hectare, dacă

știu bine. Cultiva pământul după metode științifice cu rezultate excelente. Cel mai bun prieten al său era un român, nenea Nistor.

Fratele cel mare al mamei, György, bunicul lui Frunda, s-a căsătorit cu o româncă. Fiind și el absolvent al unui institut de agronomie și-a valorificat cunoștințele înființând o fabrică de prelucrare a laptelui. Avea însă alte preocupări: deși foarte miop îi plăcea să sofeze și avea cele mai elegante mașini din țară. Una din primele mașini Mercedes Benz a fost a lui. Deși eram atunci copil îmi amintesc foarte bine această mașină: avea un design elegant și o splendidă culoare verzui argintie. Unchiul György trăia pe picior mare. Avea prieteni aristocrați — unul din ei, contele Teleki, a botezat-o pe vară mea Eva — făcea curte actrițelor, arunca bani în stânga și dreapta, chefulia. În schimb soția lui, româncă din munții Apuseni s-a dovedit a fi un adevărat geniu managerial. A luat în mâinile ei destinele întreprinderii și în scurt timp au ajuns să dispună de o rețea întreagă de întreprinderi de prelucrare a laptelui, fabrici de unt etc. reunite sub firma „Speranța”, a doua ca importanță în Transilvania. Și toate acestea datorită lui tanti Anușca, Ana Moldovan. Erau bogați, aveau șofer, bucătăreasă, cameristă și guvernantă pentru Eva. Locuiau într-o vilă mare și frumoasă în cartierul rezidențial din Târgu Mureș. După 1948 au urmat zile triste pentru ei. Au fost declarați „elemente dușmănoase, exploataoare” și au locuit ani și ani într-o cămăruță din subsolul propriei lor vile. Eva, verișoara mea, s-a măritat în 1950 cu inginerul Kálmán Frunda școlit la Charlottenburg. Kálmán provenea dintr-o dinastie de constructori de drumuri. Tatăl lui, de origine slovacă, a construit o bună parte din șoselele Transilvaniei. Deși după tată slovac, Kálmán era un înflăcărat patriot maghiar care ulterior în legătură cu evenimentele din Ungaria din 1956, a fost arestat și condamnat la moarte, pedeapsă comutată în închisoare pe viață. A ieșit din pușcărie în 1964. Căsătoria n-a durat mult. Eva a divorțat în 1951 după câteva luni de viață comună și s-a întors la părinți crescându-și copilul în subsolul vilei părintești. După divorț Eva s-a angajat la o unitate de Loto-Pronosport devenind cu timpul responsabilă unității. Reușind să salveze o parte din bijuteriile familiei a putut să-i dea fiului ei o educație corespunzătoare: Gyurka a învățat limbi străine, a practicat sporturi, a efectuat excursii în străinătate.

(Îmi povestești de mama dumneavoastră. Ce-ați simțit când a murit?) Am avut impresia că s-a prăbușit lumea și că de acum încolo nimic nu va mai fi ca înainte. Dar apropo de viața ei. Mama s-a măritat foarte

tână, ca să scape de mama vitregă și lucra ca funcționară la poștă. Imediat după căsătorie a izbucnit primul război mondial, proaspătul soț s-a dus pe front și a murit printre primii. După moartea soțului, mama s-a logodit cu un farmacist, dar și acesta a plecat pe front și la scurt timp a fost dat dispărut. A apărut după un lung prizonierat în Siberia, când mama era deja măritată cu tata. A insistat ca mama să divorțeze, dar mama din loialitate pentru tata, nu a făcut acest pas. Întâmplarea însă a stresat-o foarte mult. Ceea ce i-a dat însă complet peste cap echilibrul psihic a fost, cum am arătat, moartea primului ei născut.

Așadar sănătatea mamei s-a deteriorat foarte mult. Atunci când mama s-a îmbolnăvit de febră tifoidă, tata a dus-o la cel mai scump sanatoriu particular din Cluj, unde o zi costa 500 de lei, în timp ce un salariu mediu era de vreo 5-6 mii de lei. Acolo a stat mama două luni, poate și mai mult până s-a refăcut complet. Ca să poată să-i asigure mamei aceste condiții de excepție tata a trebuit să facă un împrumut bancar. Dar tata era dispus să facă orice sacrificiu ca să evite internarea mamei în spitalul de boli contagioase. În sanatoriu mama stătea într-o garsonieră izolată cu infirmiere speciale. Datoria care greva asupra casei ne-a obligat să vindem casa mare, frumoasă și să cumpărăm o casă tot frumoasă, tot cu grădină, dar mai mică, mai modestă. *(Asta pentru că a iubit-o foarte mult pe mama dumneavoastră.)* Da, a iubit-o foarte mult pe mama. Și era un om de onoare, care a vrut să-i asigure mamei condiții speciale.

(Cu dumneavoastră cum s-a purtat tata?) M-a iubit foarte mult. Și eu l-am iubit mult pe tata. Mi-am iubit părinții dar la un moment dat poate am ținut mai mult la tata decât la mama, pentru că mama săraca, datorită boalei Basedow devenise foarte nervoasă. Și tata când vedea că mama e nervoasă nu știa cum să facă ca nu cumva ea să-și descarce nervii pe mine, eu fiind la îndemână. Dar a fost o femeie deosebită, o personalitate puternică și, repet, tot ce am mai bun pe plan moral în primul rând îi datorez ei. Mama a fost aceea care m-a format.

(Spuneți că era calvinistă...) Era calvinistă, nu habotnică, dar profund pătrunsă de religie. Mergea rar la biserică, de altfel religia calvinistă nu e axată pe practica de zi cu zi. Într-o biserică calvinistă te duci maximum de două ori pe săptămână la slujbă: duminica și eventual joi după-masa. În religia calvinistă nu te confesezi preotului, te confesezi lui Dumnezeu și de câteva ori pe an iei sfânta cuminicătură, la sărbătorile cele mari, nu în fiecare zi ca la catolici.

(Dumneavoastră ați preluat religia de la mamă?) În căsătoriile mixte, fetele urmau automat religia mamei, iar băieții religia tatălui. Dacă doreai altfel, îl anunțai pe ofițerul stării civile.

(După ce-a murit mama dumneavoastră bănuiesc că v-a fost foarte greu, pentru că stăteți numai cu tata...) Mi-a fost foarte greu. Suferinței sufletești i s-au adăugat mari lipsuri materiale. Era război, tata avea o pensie mică, trebuie să recunosc c-am făcut și foame la vremea respectivă. După '44 condițiile s-au schimbat, pensia lui tata s-a mărit, iar el lucrând în cadrul unei agenții de vânzare-cumpărare de imobile, a avut și un câștig suplimentar.

(Din punct de vedere sufleteș ați avut o persoană de care să vă atașați?) Da, doamna Kolozsi Yolánka. V-am vorbit de cei mai buni prieteni ai părinților mei, care erau unguri. *(V-a fost un fel de prietenă?)* Ca vârstă era între mama și mine. Era cu vreo 15 ani mai mare decât mine și cu 15 ani mai mică decât mama. Era o femeie inteligentă cu un dar de povestitor cum n-am mai întâlnit și un umor special. Chiar prima noastră întâlnire a fost neobișnuită. Yolánka făcea croitorie și mama a apelat la ea pentru o rochiță de copil. Ducându-ne la ea am avut imensa surpriză de a întâlni în bucătăria apartamentului un pui de căprioară orfan adus de soțul ei Jenő bácsi din peregrinările sale. A fost de-a dreptul fabuloasă pentru o fetiță de cinci ani această întâlnire.

(Vă plăceau animalele de mică?) Da, îmi plăceau. *(Ați avut animale când erați copil?)* Am avut când eram foarte mică un câine, pe care l-am iubit mult. După aceea mama n-a mai vrut să avem animale, dar m-a crescut în spiritul dragostei pentru ele. Una dintre primele mari drame ale vieții mele a fost următoarea. La vremea respectivă, cel puțin în Ardeal erau niște ierni foarte grele. Temperatura de minus 20 de grade era un lucru obișnuit. Cădea zăpada, îngheța și trei luni era iarnă-iarnă. Într-o zi geroasă de iarnă fața porții Yolánka a găsit un câine pe jumătate înghețat. A venit, i-a spus mamei care imediat s-a mobilizat. Aveam o cămară de lemne unde au dus o cutie, boarfe, sticle cu apă caldă și au încercat în zadar să salveze câinele. Pentru mine a fost cumplit să văd acest animal, înghețat, pe jumătate mort, care zăcea neputincios în fața porții. Am asistat activ la toate încercările de salvare, și am trăit din plin amărăciunea neputinței. Suferința și moartea acestui animal m-au marcat. Nu pot să trec pe lângă un animal în suferință fără să nu încerc să fac ceva pentru el.

După ce ne-am împrietenit cu Yolanka mergeam împreună la plimbare, făceam mici excursii. Yolánka îmi povestea fragmente din viața ei și a celor apropiați. Îmi relata cu lux de amănunte cărțile pe care le-a citit sau tocmai le citea. Îmi amintesc cu cât nesaț ascultam avaturile lui Jean Valjean, Raskolnikov și Monte-Cristo. Provenea dintr-o familie de mineri și datorită ei am aflat multe despre mineria din Valea Jiului. Ea mi-a relatat cât de grea este viața acestor oameni, ce înseamnă să fii soție de miner, să fii copil de miner și ce înseamnă să fii miner, să cobori în fiecare zi în abataj și să nu știi dacă mai vezi lumina zilei. Fratele lui Yolánka — Karcsi — care era tot miner, s-a sinucis, pentru că nu a suportat sufletește acel șoc permanent care este viața de miner. De aceea — trebuie să vă spun — când aud vorbindu-se de mineri ca de niște ființe inferioare, semianimalice, simt o revoltă în mine. Pentru că nu poți judeca așa o întreagă categorie socială care duce o existență dramatică și care a dat dovadă de un curaj — îndrăznesc să spun sinucigaș — ridicându-se prima împotriva totalitarismului ceaușist în 1977. Faptul că mineria au fost lăsați singuri, că nimeni nu s-a solidarizat cu ei, că nimeni nu a scos un cuvânt când răsculații zdrobiți de tăvălugul aparatului represiv dispăreau unul după altul în neant, rămâne o pată de rușine pe obrazul nostru. Stau și mă întreb unde au fost atunci vajnicii noștri „anticomuniști postcomuniști” (sintagma lui Mircea Iorgulescu) sau „populiști postanticomuniști” (sintagma lui Adam Michnik) care după '90 n-au ostenit să exorcizeze ani de-a rândul, nenuanțat o întreagă categorie socială. Au fost ani când se legau de mineri, că câștigă nu știu câți bani. De fapt nu câștigau așa mulți bani, dar viața pe care o duceau, n-aș dori-o acelora care vorbeau cu atâta dispreț despre ei, nici măcar pentru o zi. Că ce-au făcut cu ocazia mineriadei, rămâne de văzut. Generalul Voinea susține că mineria adevărați au fost duși la niște cazărmi unde au fost dezbrăcați de uniformele lor, îmbrăcate apoi de alții. E o declarație oficială, apărută în ziare. Plus declarația tot a generalului Voinea, că mineria adevărați n-au omorât pe nimeni și că majoritatea lor nu s-a implicat în violențe; stăteau pe margine și priveau. Sper că vom afla mai multe, e esențial să cunoaștem adevărul.

Așadar, fără să fi fost în zona respectivă, prin povestirile lui Yolánka și ale lui Jenő bacsí, care inițial a lucrat și el în mină, dar pe urmă a devenit funcționar particular, mai exact agent de asigurări, am pătruns într-un mediu foarte diferit de mediul în care trăiam eu și am învățat să stimez acești oameni care în fiecare zi își periclitează viața

pentru ca noi să putem avea căldură în casele noastre. Și care, majoritatea lor, fără alcool nici nu ar putea suporta stresul zilnic al coborârii în abataj.

Cluj : stiluri de viață

(Mi-ai povestit câteva lucruri despre fabrica Dermata din Cluj. Mai țineți minte alte fabrici mai importante din Cluj?) Era o fabrică de medicamente și o celebră fabrică de porțelan, Iris, în rest, nu știu. *(De unde vă aprovizionați? De unde cumpărați alimente?)* Erau băcăni iar în centrul orașului magazine alimentare de lux unde găseai tot ce doreai. *(Și hainele unde erau făcute?)* Hainele le făceam la croitor. Mama avea croitorul ei, Weinberger se numea parcă, și purta lucruri făcute anume pe măsura ei. Am undeva o fotografie, dintre foarte puținele fotografii pe care le mai am după cutremur, cu mama și cu o prietenă de-a ei. O să vă arăt această fotografie ca să vedeți cum arătau două doamne în perioada interbelică: purtau pantofi cu toc înalt, ciorap cu linie, pălărie și mănuși. Când ieșeau din casă, trebuia să fii pus la patru ace. Nu se putea altfel. În casă era cum era, dar când ieșeau... Nu ca acumă când fugi să faci cumpărături, pui ceva pe tine. Nu, nu... Doamnele care se respectau trebuiau întotdeauna să fie coafate. Pantofii...să aibă un defect? Nu exista. Mama nu avea multe rochii, dar ce avea era de cea mai bună calitate. Puțin, dar bun. Asta era deviza. *(Se coafa și mama dumneavoastră?)* Normal, se coafa. Avea o coafeză care venea acasă, care o coafa, îi făcea manichiură, iar mama fuma între timp ca fiind o fumătoare împătimită. Dar nu erau lucruri prea scumpe. Era ceva obișnuit ca o coafeză, pricepută, care nu avea bani destui să-și deschidă o firmă, să meargă la diverse cucoane acasă. *(Aveați și bucătăreasă?)* Nu, n-am avut. N-am avut nici servitoare pentru că nu existau bani pentru așa ceva. Lucreția, venea o dată pe săptămână, spăla rufele și o ajuta pe mama la curățenia generală săptămânală. Lucreția era din Borhanci, o comună în hotarul Clujului. De-acolo venea și o lăptăreasă care în fiecare zi aducea lapte proaspăt de vacă.

(Mâncare făcea mama dumneavoastră?) Cine altcineva? Mama gătea și făcea în fiecare zi curat pentru că era o maniacă a curățeniei. Totul trebuia să strălucească. Nici nu înțeleg de ce o dată pe săptămână mai trebuia să vină Lucreția pentru curățenie generală. Dar mă rog, așa erau vremurile și așa era mama.

(*Tatăl dumneavoastră se ocupa de cumpărături sau mergea și mama dumneavoastră?*) Nu, mergea și mama. Și mai mergeam și eu la băcănie. (*Ce cumpărați?*) Pâine, făină, orez, zahăr, unt...lucruri de-astea. (*Dulciuri existau? Vă luați dulciuri?*) Existau bomboane, ciocolată și rahat la băcănie. Dar adevăratele bunătăți se aflau la cofetărie. De câte ori mergeam în oraș — așa spuneam când mergeam în centru, pentru că locuiam cam la o jumătate de oră distanță de mers pe jos — obligatoriu mergeam și la cofetărie. Un prieten de familie — Căpușan se numea — avea cea mai mare cofetărie din Cluj, în piața centrală, și ne punea la dispoziție ce avea mai bun. Îmi aduc aminte că visul meu, nemărturisit, era ca tata să fi fost cofetar, pentru ca eu în fiecare zi să mănânc cât doresc din toate prăjiturile acelea bune. Părinții m-au învățat însă și cumpătarea. Nu îmi îndeplineau toate fanteziile, ci numai pe cele raționale. Eu aș fi vrut în fiecare zi să mănânc patru-cinci prăjituri cu frișcă, ei însă mi-au spus că în viață trebuie să înveți și să renunți, să accepți că anumite lucruri nu sunt posibile.

(*Mai țineți minte ce prăjituri erau? Preferați un anumit tip de prăjitură?*) Da, care există și acum: cremșnit, savarine, isler, doboș, astea erau prăjiturile mele preferate și piureul de castane cu frișcă, care se consuma toamna. (*Mergeați la spectacole?*) V-am spus că în fiecare săptămână mergeam la operă, la spectacolul pentru copii. (*Mergeați cu părinții la operă?*) Nu. Eram deja măricele și mergeam în grup, fetele. (*Dar părinții dumneavoastră mergeau separat, fără dumneavoastră?*) Tata mai puțin, mama mai des.

(*Tatăl dumneavoastră era membru în vreun partid politic?*) Da. Tata, timp de un an sau doi ani, înainte de '40, a fost membru al Partidului Liberal. Deci o perioadă foarte scurtă a făcut și tata politică, dar nu era axat pe așa ceva.

(*Făceați plimbări în oraș cu familia?*) Da. Mergeam să ne plimbăm — asta se întâmpla duminică — în parcul cel mare al orașului: acolo în mijlocul unui lac artificial, pe o insuliță funcționa un excelent restaurant care servea fripturi la grătar pe niște farfurii din lemn. Acesta era un program de duminică obișnuit. Sau vizitam niște prieteni. Mai am o poză... Am să vă caut fotografiile acestea, pentru că unele s-au salvat. După cutremur, miliția aduna în fiecare zi, dintre ruinele blocului, ceea ce rămăsese cât de cât intact. Și la un moment dat milițienii au scos la lumină un plic cu niște fotografii de-ale mele și, printre acestea era o fotografie cu o familie care avea o grădină mare și pe care o vizitam uneori duminica. Oamenii avuți stăteau așa... Aveau un apartament în centrul orașului, fie proprietate, fie

închiriat și mai aveau, la marginea orașului, o grădină mare, cu o căsuță de vacanță. Când era vreme bună, și nu ne plimbam cu barca, mergeam la familia Tuflă, unde veneau și alți prieteni de familie. Domnul Tuflă era — cred — de origine elvețiană, dar la aceste chermeze se vorbea românește. Veneau și unguri și evrei acolo, era o societate internațională. (*Mai țineți minte cum se numea restaurantul acela?*) Nu știu. Era pe o insuliță, în mijlocul lacului. Se ajungea acolo pe un pod și în fața restaurantului erau bărcile de închiriat. (*Existau fotografi ambulanzii în oraș?*) Da, normal, care profitau de ocazie și te prindeau în aparat. (*Încălțăminte o cumpărați de undeva sau erau cizme care făceau, unde mergeați și dădeați comanda?*) Nu, cred că încălțăminte era cumpărată din magazinele fabricii Dermata. Fabrica Dermata făcea încălțăminte de lux, pentru export. Nu era nevoie să mergi la pantofar pentru pantofi de excepție. Însă hainele erau făcute la comandă.

Studentie la Cluj

(*Povestii-mi despre facultate.*) Mi-am făcut studiile la Universitatea Bolyai. M-am înscris la cursurile universitare în toamna lui 1944 după eliberarea Clujului de către soldații români și sovietici. În anul școlar 1944-45, singura universitate care funcționa la Cluj era de limbă maghiară, devenită din Universitatea Ferenc Jozsef, Universitatea Bolyai. Majoritatea covârșitoare a profesorilor au plecat cu trupele hortiste, locul lor fiind ocupat de cadre didactice cu orientare democratică. Între timp s-a întors din Sibiu, din refugiu, universitatea română fostă Ferdinand și devenită Victor Babeș. Dar eu am început deja cursurile la Universitatea Bolyai și le-am terminat tot acolo. Funcționau deci două universități la un moment dat. Ulterior, în 1959 ele au fuzionat devenind Universitatea Babeș-Bolyai.

(*Care era atmosfera din facultate când erai student?*) Am fost studentă între 1944-1948, perioadă în care oamenii sperau în ceva mai bun. Ieșiserăm cu toții dintr-un război devastator care ne-a dezvăluit fața cea mai hâdă, cea mai sângheroasă a imperialismului. Ideile socialismului au prins prin componenta lor soterologică mesianică anunțând o societate în care să nu mai fie războaie, să nu mai fie discriminări rasiale, în care omul să fie judecat și promovat după valoarea sa umană. În contact cu ideile socialismului cel mai mare impact asupra mea l-au avut cele cu privire la problema națională, cu privire la egalitatea socială a oamenilor, a respectului față de om, a încrederii în om. Aceste idei veneau în continuarea zestrei spirituale

primite de la mama mea, care m-a învățat să am aceeași atitudine respectuoasă și față de un om simplu și față de un aristocrat, care m-a învățat să fiu în stare de sacrificii pentru alții și să descopăr nucleul de umanitate chiar și în cel mai decăzut om.

Mulți au aderat atunci la aceste idei. Socialismul, în contextul respectiv — încă nu era instalat — era o promisiune, o speranță; pentru ca peste puțin timp să învățăm lecția foarte dură, să vedem cum arăta de fapt acest socialism de tip stalinist instaurat la noi. Imediat după abolirea monarhiei au început arestările în masă. Dacă arestarea și condamnarea criminalilor legionari mi s-a părut un act de dreptate, arestarea atâtor oameni nevinovați numai pentru că au fost membrii partidelor istorice m-a speriat. A urmat apoi odissea așa numiților chiaburi, în majoritatea lor țărani mijlocași — deportarea și arestarea acestora. Am început să am mari rețineri.

(Povestii-mi câte ceva despre profesori, colegi...) Despre colegi? Erau tineri veniți din toate părțile. Unii dintre ei ceva mai în vârstă au luptat pe front. Aveam colegi evrei trecuți prin chinurile lagărelor morții la vârsta adolescenței. Una dintre colegele evreice întoarse din deportare, Harsányi Zimra, avea să devină — după ani — sub numele de Ana Novac⁵, un cunoscut dramaturg francez. Földes László, proaspăt scăpat din lagărul de la Târgu Jiu unde fusese închis pentru convingerile sale de stânga, va juca un rol de prim ordin în publicistica maghiară din România. Páskándy Géza va deveni un cunoscut poet, Bajor Andor un important scriitor satiric. Toți acești oameni vor cunoaște forța represivă a statului socialist, de la hărțuire până la încarcerare — cazul lui Páskándy — gândirea lor fiind considerată prea liberală.

În ceea ce privește profesorii, fiind vorba de o universitate nouă, cadrele erau preponderent tinere. Profesorii universitari care nu au părăsit Clujul împreună cu autoritățile maghiare și-au găsit și ei un loc în Universitatea Bolyai, dacă nu erau persoane compromise politic. Erau apoi personalități cu un trecut important în publicistica de stânga care profesau pentru prima oară în învățământul universitar; era cazul filozofului Gall Gábor și a sociologului Gall Ernő. La

⁵ Ana Novac e o reputată scriitoare, originară din Dej, care trăiește la Paris. Jurnalul ei din lagărul de la Auschwitz, « **Cele mai frumoase zile ale tinereții mele** », (scris inițial în maghiară), a fost publicat în română la Editura Dacia, 2004 și este una dintre cele mai tulburătoare mărturii ale Holocaustului.

catedra de psihologie a profesat o perioadă de doi sau trei ani un important psiholog din Budapesta, Benedek István.

Socialism, comunism

(Ziceați că ideile socialismului au prins...) Au prins la anumite categorii; la cei care au trecut prin privațiuni și umiliri, la cei al căror viitor era barat, la cei care doreau să-și depășească condiția lor socială, dar le lipseau mijloacele, la cei care datorită originii lor etnice au trecut nu numai prin umiliri, dar și prin situații limită de neimaginat. Mă refer la supraviețuitorii holocaustului, la tinerii întorși în orașul lor care nu mai aveau familie, nu mai aveau pe nimeni și nimic, doar speranța în ceva mai bun. Pentru toți aceștia, o ideologie care trecea cu buretele peste deosebirile de rasă și clasă, era o promisiune. Dar pentru anumite categorii sociale, socialismul chiar a oferit mult, pentru că socialismul nu se confundă cu ultimii zece ani în care Ceaușescu pur și simplu ne-a hingerit și ne-a umilit ca ființe umane. Și cred că a primit exact moartea pe care a meritat-o. Noi, în adâncul sufletului nostru l-am condamnat la moarte, pentru că s-a întors împotriva propriului său popor.

Confucius, capul de linie al marilor umaniști ai omenirii, cu 600 de ani înainte de Christos, avertiza: „Poporul nu trebuie chinuit”. Ceaușescu, tocmai asta a făcut: ne-a chinuit în mod voit și era un chin gratuit, inutil. Pentru că ne-a chinuit ca să plătească dintr-o dată datoria de zece miliarde de dolari și ca să facă toate construcțiile faraonice pe spinarea unei singure generații. Una din tezele cele mai reprobabile ale socialismului de tip bolșevic cerea sacrificarea unor generații pentru generațiile viitoare. Dar de ce? Fiecare generație este unică și are dreptul să și trăiască plener propria viață atât cât îi permit condițiile. Desigur sunt situații în care te poți sacrifica pentru un ideal pe baza unei opțiuni personale sau poți să-ți pui viața în joc în timp de război pentru țară dar să obligi generații întregi să se sacrifice pentru alte generații este un non sens. Și asta în timp ce tu și ai tăi vă înfruptați din tot ce e mai bun. Eu nu pot să uit acei ultimi zece ani, cozile interminabile, frigul, foamea. N-am stat la coadă pentru că am considerat că mă înjosesc făcând cozi de care nu ar fi fost nevoie. Dar erau oameni care aveau copii, nepoți și erau obligați să pândească câte 24 de ore o bucătică de mâncare care deseori nici nu sosea. Mi se făcea rău când vedeam aceste lucruri. Îmi țineam iarna orele de curs la minus trei grade în sala de predare. Studenții luau notițe cu mânuși iar

eu nu puteam să predau mai mult de zece minute pentru că îmi înghețau corzile vocale. Mai puteam vorbi de învățământ în asemenea condiții? Aș dori însă să subliniez încă o dată: cu excepția anilor optzeci când am fost supuși la atâtea privațiuni și cu excepția primei perioade, staliniste, când au fost atâția oameni nevinovați arestați, încarcerati, nimiciți — unii dintre ei neavând dreptul nici măcar la un proces — socialismul, pentru largi categorii de români, a însemnat mult. Mă refer în primul rând la tinerii aduși de la țară la oraș trecuți prin cursuri de profesionalizare, care au constituit nucleul noii clase muncitoare. Acești tineri aveau asigurat un loc de muncă după terminarea cursurilor, cu perspectiva unei retribuții cu care se puteau descurca și — ceea ce e foarte important — cu perspectiva unei locuințe. Cei necăsătoriți erau cazați în cămine de nefamiliști, celor căsătoriți și cu copii li se repartizau apartamente. Copiii lor se bucurau de vacanțe anuale gratuite la munte și la mare în tabere organizate de stat. Accesul la învățământul de toate gradele era liber și gratuit pentru cei cu aptitudini. Astăzi, când conform statisticilor doar doi la sută din copiii de la țară ajung să studieze în instituțiile de învățământ superior, acele decenii în care copiii din mediul sătesc sau din suburbiile orașelor „asaltau” liceele și universitățile — par să țină de domeniul basmelor. Cei din această categorie au simțit mai puțin chiar și privațiunile ultimilor zece ani de socialism. Aveau rude la țară care creșteau porci, păsări, țineau vaci. Pentru acești oameni socialismul a însemnat un trai decent comparativ cu cel din România interbelică, a însemnat siguranța vieții și speranță pentru copiii lor. În timp ce noi intelectualii eram îngrădiți în sentimentul nostru de libertate — această adevărată „culoare a omului” — cum spune atât de sugestiv André Breton în al doilea manifest suprarealist și resimțeam dureros, dramatic această opresiune sub toate formele sale, categoria amintită părea mai puțin sensibilizată. Nostalgicii de azi provin din rândurile lor.

Aici se impune o mică digresiune teoretică. Orice sistem social e constituit din grupuri care se poziționează asimetric față de întreg. Unora sistemul li se potrivește ca o mânășă, și se identifică cu el, alte categorii sunt oprimare, marginalizate, trăind un sentiment de alteritate și alienare. Fiecare componentă are adevărul său ce decurge din poziționarea sa, iar din însumarea acestor adevăruri parțiale rezultă adevărul sistemului. A prezenta și judeca un sistem printr-o perspectivă parțială falsifică imaginea globală. Principiul „audiatur et altera pars” este valabil și în judecarea socialismului.

De altfel problema adevărului este una din cele mai dificile probleme filozofice. Dacă pentru gândirea clasică criteriile adevărului erau concordanța cu realitatea și coerența logică, constatăm în secolul XX subiectivizarea, relativizarea adevărului, transformarea acestui concept dintr-unul tare (strong) într-unul slab (light), criteriul său reducându-se la consens, la acceptarea unei idei de către o colectivitate.

Evocând socialismul îmi vine în memorie un interviu acordat de Papa Ioan Paul al doilea ziarului italian „La Stampa”. Critica globală a socialismului — avertizează Papa — nu trebuie să însemne negarea unor aspecte pozitive ale acestui sistem după cum nu trebuie să rămânem orbi nici față de tarele capitalismului. Iată un exemplu de raportare „sine ira et studio”. Raportarea de pe poziții de ură îți tulbură mintea și viciază aprecierea. Ura nu poate genera decât ură înlocuind actul de justiție cu răzbunarea. Ura îți otrăvește sufletul, devii din om neom și nici măcar nu realizezi când ai trecut granița.

L-am admirat pe Papă. A fost unul din foarte puțini oameni care a trezit în mine acest sentiment. L-am admirat pentru înțelepciunea cu care s-a raportat la marile probleme ale epocii noastre. L-am admirat pentru noblețea lui sufletească, pentru generozitatea cu care l-a iertat pe băiatul care a atentat la viața lui. L-am admirat pentru că într-o lume înecată în ură Papa a venit cu mesajul păcii, al înțelegerii, al iertării.

În lumea „Cezarului” însă nu poate fi iertat orice și oricine. Răul trebuie sancționat ca să nu prolifereze, o componentă esențială a actului de justiție având ca temelie legea talionului. Acest „dinte pentru dinte” în unele jurisdicții cere chiar „viață pentru viață”. Și e firesc să fie așa, altfel societatea nu ar fi funcțională. Există însă o altă dimensiune în care legea talionului este înlocuită cu legea iertării, în care răul este răscumpărat prin bine. La această dimensiune a spiritualității înalte puțini oameni au acces: oameni care s-au călit prin suferințe și umilințe de neimaginat și care au fost în stare — precum Isus — să-și ierte tortionarii. „Să nu mă răzbunați” sună testamentul lui Mircea Vulcănescu. Într-o scrisoare adresată ziaristului și scriitorului izraelian Victor Rusu, N.Steinhardt avertizează — în spiritul vechiului testament — că timpul supărării trebuie urmat de cel al uitării, iertării și împăcării. Ținerea de minte exacerbată numai a răului înveninează sufletele acelor care nu pot depăși stadiul sufletesc al răzbunării. „Nimeni nu-i fără păcat și lumea nu e matematic împărțită între buni și răi”. Din această lume a celor aleși — puțini la

număr — luminează spre noi, asemenea unui „rug aprins” admirabilele cuvinte ale monseniorului Ghika: „dacă nu iubești din profunzimea ofensei care ți-a fost adusă încă n-ai reușit să răscumperi răul prin bine”.

Istorie postbelică

(Cum a fost perioada aceea când au venit sovieticii împreună cu armata română?) Pentru mine, în orice caz, a fost o mare bucurie pentru că m-am eliberat de spaima în care am trăit luni de zile. *(Ați văzut soldați ruși în oraș?)* Da. A fost o perioadă când nu era cazul să te plimbi prin oraș. Nu era deloc cazul pentru că, vedeți, s-au întâmplat multe. În prima linie luptau cei din detașamentele de pedeapsă. Ei erau sălbăticiți. Aveau în spate niște ani de război cumplit de grei. Au avut loc violuri, furturi, în special de ceasuri. Și s-a mai întâmplat încă ceva foarte grav: bărbații tineri erau prinși pe străzi, și trimiși la muncă grea în Uniunea Sovietică, pentru că sovieticii nu mai aveau mână de lucru. Sovieticii au plătit un tribut foarte greu războiului. Cu ani în urmă s-a difuzat un serial englez, excepțional făcut — așa cum numai englezii se pricep să facă — consacrat celui de-al II-lea război mondial, în care, autorii filmului au vorbit cu un respect profund despre poporul sovietic, despre martiriul lui, despre privațiunile la care a fost supus și care, totuși, a reușit să demonteze acea imensă mașinărie de război care a fost cea hitleristă. Pentru că soarta războiului în Europa s-a jucat la Stalingrad. Tot ce-a venit ulterior a fost bine-venit și a grăbit sfârșitul, dar soarta lui acolo s-a decis.

(Cât timp a fost în Cluj perioada aceasta de nesiguranță?) Furturile și violurile au încetat după ce s-a îndepărtat primul val de ostași sovietici constituit — cum am spus — majoritar din detașamentele de pedeapsă. Soldații care i-au urmat au trebuit să respecte reguli foarte severe a căror încălcare putea fi pedepsită chiar cu moartea.

Aș dori însă să mă refer la ultimele luni care au premers eliberării Clujului. Deja în vara lui '44 noi simțeam că nemții vor pierde războiul. Cei care erau fanatici și credeau în nazism erau convingeți că, până la urmă, celebrele arme secrete minune vor fi puse în acțiune și soarta războiului se va schimba radical. Era mitul V-urilor, mit în care, din păcate, s-a crezut în Germania până aproape de ultimul moment. Stăteau și așteptau minunea. Această așteptare avea însă și o bază reală. Naziștii erau foarte aproape de descoperirea armei nucleare. Eforturile lor au fost însă zădărnice de acțiunile

partizanilor norvegieni care au transportat apa grea în Norvegia. Deci n-a fost fantezie curată, dar a avut grijă Dumnezeu să nu reușească să-și pună în aplicare proiectul.

Atmosfera la noi era o atmosferă de sfârșit de imperiu, cam cum a fost probabil la Roma atmosfera în primele secole ale erei noastre. Așa era... Simțeau că se prăbușește ceva, că va urma altceva. Românii din Ardeal, normal, că au fost foarte fericiți la gândul realipirii de România, ungerii mai puțin. Fiecare s-a raportat în funcție de poziție la această eliberare. Eu m-am bucurat din adâncul inimii. Pentru mine a fost o imensă ușurare.

(Mai țineți minte cum s-a petrecut în anii '40, anexarea, deși erați copil? Adică ce s-a întâmplat exact?) Nu-mi cereți amănunte pentru că aveam doar 14 ani. Era o perioadă de o lună în care puteai să te muți, dacă vroiai să te duci în Ardealul de Sud. Mulți prieteni de-ai noștri s-au refugiat. Mulți au stat pe loc. Era o problemă, care se discuta în fiecare familie — „Ce facem? Plecăm sau rămânem?” Noi am rămas pentru că mama avea în capul ei încă vechiul stat de drept maghiar, care acorda drepturi minorităților, nu totale, dar oricum acorda. În momentul în care a văzut că această Ungarie diferă foarte mult de cea în care ea și-a petrecut copilăria și prima tinerețe, a regretat imens că l-a convins pe tata să rămânem. *(Tatăl dumneavoastră voia să plece?)* Se gândea, dar discuta împreună cu mama problema, deciziile nu se luau de unul singur. Au rămas numeroși români: fiecare cu norocul lui, cu destinul lui. Dar aceste destine au fost în general nefavorabile românilor fiind supuși la fel de fel de opresiuni și umiliri. S-au întâmplat însă și lucruri extrem de grave: sate întregi de români au fost măcelărite de la mic la mare, de către trupele hortiste. Numele comunelor Ip și Trăsnea rămân înscrise cu litere de sânge în cronica anului 1940.

(Ați fost căsătorită?) Nu, n-am fost. Am avut multe posibilități, dar am ales să fiu singură.

(Ați fost în străinătate?) Da, am fost. Am vizitat Ungaria, Cehoslovacia, Uniunea Sovietică, Suedia, Israel, Franța, Italia, Austria, Elveția și Statele Unite.

Liviu Beris¹

„Privind în trecut... mă doare foarte mult”.

Mă numesc Beris Liviu și m-am născut acum 75 de ani. Așa cum vă este cunoscut, de om depinde cum să fie: altruist sau egoist, harnic sau mai puțin harnic... și alte asemenea calități. Sunt lucruri însă care nu depind de noi: omul nu-și poate alege părinții din care să se nască, timpul în care să se nască și locul în care să se nască. N-am avut nici un merit, dar în același timp nici o vină că m-am născut din părinți evrei, în localitatea Herța, la 27 noiembrie 1927. Această localitate făcea parte din județul Dorohoi, din vechiul Regat fiind situată la o distanță egală, între Dorohoi și Cernăuți. Vechea graniță austro-ungară a Bucovinei era situată într-un sat, Mamornița, la nord de Herța, la circa 15 kilometri de localitatea în care m-am născut. Și faptul că m-am născut atunci, în acel loc și din acești părinți, m-a determinat să percep într-un anumit fel și să suport într-un anumit fel, evenimentele care au avut loc acum peste 60 de ani. Mă întorsesem de la liceu, terminasem clasa a doua de liceu, în iunie 1940 și începuse vacanța de vară. Pe vremea aceea, cum să vă spun... timpul avea timp, zilele erau lungi și alergam toată ziua prin micul orașel, care era alcătuit din câteva străzi, dintre care strada principală, denumită I.C. Brătianu, o altă stradă dosnică și o altă stradă denumită strada Boierească. Mai erau și alte câteva străzi... În total, localitatea avea o populație de câteva mii de oameni, cred că erau în orașel, propriu-zis — în afară de ținutul din jur, că era capitală de plasă cum s-ar spune,

¹ Liviu Beris intervievat de **Adrian Onică** la **București** în **21 decembrie 2002** este născut în Herța, în 1927. Acolo a urmat și clasele primare. În vara anului 1941 a fost deportat împreună cu familia în Transnistria. Au fost eliberați în decembrie 1943. După acest episod, părinții au hotărât să plece cât mai departe de Herța și au venit în București cu o căruță în septembrie 1944. Liviu Beris a urmat liceul în capitală, iar apoi Facultatea de Zootehnie. Pe când era student părinții și sora sa au plecat în Israel, lui nu i s-a permis. A lucrat în cercetare și producție, obținând rezultate profesionale deosebite. A publicat numeroase lucrări de specialitate și a obținut brevete de invenție. De asemenea, și-a dat și doctoratul. Este căsătorit și are o fiică. În prezent, este președintele Asociației Evreilor din România, Victime ale Holocaustului.

era plasa Hertza, în cadrul județului Dorohoi — vreo 4000 — 5000 de oameni, chiar în orașel și din ei, cam jumătate erau evrei. Și pot să vă spun că, în amintirile mele, era o conviețuire între evrei și români, care ar fi putut fi dată ca exemplu. Atâta bună înțelegere cu români, vecini, întrajutorare... Era, dacă vreți, un micro-cosmos demn de luat ca model. Îmi amintesc și acum că, fiind copil, erau la guvern liberalii și primarul era un liberal, un avocat, Dumitriu. Ajutorul de primar era un evreu, unul Rozen. O altă amintire... episoade care-mi vin în minte: era un rabin acolo, dar nu-i mai rețin numele. Atât știu că era un om deosebit de cult și cu un orizont deosebit de larg, iar când a murit, la moartea lui țin minte că era o groază de lume. Atunci a fost o mare surpriză când primarul, avocatul Dumitriu a spus — în discursul pe care l-a ținut la înmormântarea rabinului, la care au fost și foarte mulți români — că rabinul a fost membru al Partidului Național Liberal, ceea ce a fost o surpriză pentru mulți. Dovadă a conviețuirii a fost însăși participarea la înmormântarea acestui rabin. Al doilea lucru, de exemplu eram elev în școala primară și, nu știu, așa era obiceiul pe atunci, că ne duceau la anumite sărbători. Eu am urmat școala românească, dar era și o școală israelito-română în localitate, în care erau copii de evrei și în care se făcea și ceva studiu de ebraică, atâta tot, asta era singura diferență. Eu însă am urmat școala română și orele de religie erau predate de preotul orașelului, preotul Bantaș. Țin minte și acum, că mergeam în coloană, în rânduri, nu mai rețin la care sărbătoare, la care se ținea o slujbă la biserică și toți elevii erau acolo. Țin minte și acum că preotul Bantaș a venit, m-a mângâiat pe creștet și mi-a spus: „Vezi că tu nu trebuie să îngenunchezi atunci când ceilalți copii vor îngenunchea, pentru că tu nu ești creștin și tu rămâi în picioare”, dar cu atâta blândețe mi-a spus, cu atât respect pentru celălalt, încât mi-a rămas în amintire aceasta chestiune și acest mod de tratament foarte apropiat. Îmi amintesc de învățătorii mei, de mulți vecini...

(Vă înțelegeți bine și cu părinții și cu copiii?) Da, v-am concretizat chiar la nivelul rabinului și al preotului, ca să știți că până și la acest nivel era înțelegere, la fel în relațiile economice și în toate treburile cealalte. Și prin toată localitatea aia, noi copiii, alergând treceam prin ea în jumătate de oră, așa de repede, mai ales la vârsta aceea. Jumătate din timp, câte patru-cinci ore pe zi, eram la joaca de fotbal, cu mingea de cârpe, și nu exista că sunt evrei sau că-s români. Toți eram cu grămada pe tolocă.

Și deodată s-a auzit de acel ultimatum, cu două zile înainte, dar se știa că e vorba de Bucovina și de Basarabia, iar Herța, întrucât a fost tot timpul în vechiul Regat, nimeni nu se gândea că intră în această poveste cu ultimatumul sovietic. Și totuși, pe 29 iunie dimineța, ne-am trezit pe strada principală cu blindate sovietice. Au luat poziție și toată lumea era surprinsă. Precis că au greșit, că la 15 kilometri nord trebuiau să se oprească. Vă dați seama că nimeni nu-și dădea seama ce se întâmplă. Noi copiii treceam printre tancuri, nici nu ne păsa... nu știam ce se întâmplă. Noi îi și cunoșteam pe cei din garnizoană, că erau concentrări, erau trupe, militari care au fost concentrați. Și la un moment dat s-a auzit că ofițerul Boros — care era cunoscut de-acum în localitate — a fost ucis, și sărind în fața lui, ca să-l apere, a fost ucis și un soldat român de origine evreiască, pe nume Iancu Solomon. Noi care îi și știam... pe mulți din ostașii care erau acolo, vă închipuiți că tot orașelul a fost alarmat. Ce s-a întâmplat de fapt... Un sovietic, pe care Boros probabil că l-a abordat, ce caută în această zonă, a scos arma, a tras, iar ostașul a sesizat că vrea să-l împuște, s-a aruncat în fața lui crezând că ăla n-o să tragă și amândoi au fost omorâți. Rușii au continuat să rămână acolo. Cei doi militari români, căroră li s-a amestecat la propriu sângele, că au fost unul în fața altuia, au fost luați și duși la Dorohoi, în zona rămasă românească. La înmormântarea lor — a ofițerului român, la cimitirul ortodox, și a soldatului evreu la cimitirul evreiesc — ostașii care se retrăgeau din zona ocupată de ruși, au mers la cimitirul evreiesc și au început să-i împuște pe evreii care asistau la înmormântare, între care și un număr de militari evrei români, de la Regimentul 29 Infanterie din Dorohoi, veniți, fără arme, la înmormântarea acestui camarad. Și-așa a început de fapt primul pogrom din România, pogromul de la Dorohoi, în care ulterior — citind toate actele — am aflat că au fost omorâți 50 de evrei. După aceea au ieșit din cimitir, și pe lângă militarii respectivi care au fost toți omorâți, au fost uciși și bătrâni și doar un singur supraviețuitor a rămas, dintre cei care au participat la înmormântare. Deci o persoană care a scăpat. Pare-se că a fost acoperit de unul care a fost omorât și atunci, crezându-se că și cel de dedesubt este mort, a scăpat. După aceea au ieșit imediat în cartier, în oraș și au omorât bătrâni, copii, și așa mai departe.

(Cine?) Ostașii români. (Credeți că aveau ordin de la cineva?) S-a creat atmosfera aceea... o psihoză, că evreii i-au chemat pe sovietici, că evreii sunt vinovați că a fost ocupată Basarabia și Bucovina. Să știți că era o psihoză. Refugiații la fel... era o problemă. Probabil că ostașii

respectivi, în această situație, au găsit soluția aceasta de răzbunare. În orice caz a fost ceva... eu am zis că asta a fost salva de onoare trasă în cinstea lui Iancu Solomon, că și-a jertfit viața pentru România. Acest act, în loc să fie un imbold pentru frație, pentru unitate, a fost din păcate opusul. Și de aceea, uneori am considerat că Iorga a avut perfectă dreptate când se îndoia de anumite documente. După aceea m-a interesat mult această problema și am să vă spun și de ce a început să mă intereseze. Am găsit un document, în revista Limes nr.3-4/2000, un istoric, doctorul Cornel Grant, discutând despre cedarea Basarabiei, Bucovinei și a ținutului Herța, citează un document din arhivele de stat Buzău, Poliția Buzău, dosar 15/1940, v.f.151, în care se spune: „La punctul Herța, în județul Dorohoi, au avut loc numeroase incidente cauzate de depășirea liniei demarcaționale de către trupele sovietice. Un locotenent și un caporal român au fost împușcați de evreii din Târgul Herța, iar comandantul unității de cavalerie din oraș, a dat ordin de tragere, înregistrându-se morți și răniți de ambele părți, inclusiv dintre evrei.” Aceasta e o chestiune păstrată într-un document scris. Vă dați seama, asemenea relatări date probabil de către unii ofițeri, cât rău au putut face și ce psihoză au putut să inducă împotriva evreilor, când lucrurile, v-am povestit cum au stat. În primul rând, nimeni nu știa că Herța va rămâne la sovietici, iar în al doilea rând evreii nu erau înarmați. În al treilea rând totul a fost exact cum v-am descris eu, ceea ce arată că Iorga a avut dreptate când la un moment dat a spus: „Actele publice nu sunt făcute pentru a-ți spune adevărul, ci pentru a susține un interes. Documentul îl iei cum este, iar în fundul lui stă vicleanul care a fabricat piesa și face haz pe socoteala dumitale”. Asta arată cât de precauți trebuie să fim în momentul când cercetăm anumite documente, pentru că ele pot determina concluzii cu totul false, și aici nu este chestiunea că memoria te poate înșela. Memoria mea este foarte vie și am asistat la toate evenimentele din acest punct denumit Herța.

(Ce s-a întâmplat ulterior, după această înmormântare?) Înmormântarea a avut loc la Dorohoi, nu la Herța și toate aceste chestiuni despre pogromul de la Dorohoi, le-am aflat ulterior, căci noi, din Herța nici n-am știut că a avut loc pogromul de acolo. În primul rând pot să vă spun următorul lucru, ceea ce m-a surprins foarte mult: în momentul în care au intrat blindatele acelea rusești și a avut loc acest incident, singurul incident din localitate, din Herța, nu am mai văzut trupe române care să se retragă chiar prin Herța. Probabil că aflându-se de

acest incident, trupele române care se mai retrăgeau, o făceau pe drumuri lăturalnice. Ca atare nu a avut loc, în primul rând n-a avut loc nici un alt incident, în al doilea rând cum v-ați putea închipui că o populație civilă, care s-a înțeles perfect cu toată lumea, cum ar putea — de unde arme, de unde, cum — să atace trupe române? Deci pot să vă spun următorul lucru: că pentru mine a fost ceva aceasta chestiune și acest mod de abordare a fost cu totul și cu totul determinant în a mă ocupa într-adevăr și a studia problema aceasta.

(Ce s-a întâmplat mai departe?) Cine a putut să plece repede, a plecat; granița s-a închis destul de ermetic și nu s-a mai putut trece cu una cu două și a început stăpânirea sovietică. Vă pot spune că între cei 1800 de evrei, au fost și patru care au spus că au fost comuniști și au început să țină discursuri: ce fericire o să ne aștepte după aceea... În rest însă, toată populația evreiască era foarte rezervată și foarte îngrijorată. Rețin discuțiile de familie dintre părinții mei și frați, surori, cumnați, cât de îngrijorați erau de toată această situație. Întâmplarea a făcut ca familia mea să fie ceva mai înstărită, pentru că din cei 1800 de evrei din Herța, majoritatea erau oameni săraci: meșteșugari, cizmari, croitori, tâmplari, dulgheri, cojocari, șepcari... și așa mai departe. Și o duceau destul de greu. Între ei erau și negustori, unii cărciumari, alții băcani. Părinții mei au avut o brutărie, au avut muncitori, au avut acareturi — cai, căruțe cu arcuri care să transporte pâinea, să nu se turtească. Vă dați seama că pentru astea erau și grajduri, atelaje, și curțile acelea cu stivele de lemne, pentru că pe vremea aceea cuptoarele se încălzeau cu lemne; erau dormitoare pentru muncitori, pentru că erau și atunci condiții foarte stricte de igienă pentru producerea pâinii. Ca atare, erau printre oamenii mai înstăriți. Sovieticii au dat, în loc de buletine, așa zisele pasporturi. Ne-am trezit că părinții mei au primit un pasport, cu un număr indicativ, 39. Și acest indicativ, 39, au aflat ei după aceea că însemna că sunt burjuii, adică mari burghezi, în moldoveneste. Rețin termenul „burjuii”, pentru că la un moment dat, în școală, un învățător mi-a spus că sunt fiu de burjuii. Nu știu ce indisciplină am comis și rețin faptul că a zis: „Se vede că ești fiu de burjuii”. Imediat, în luna următoare, au acționat foarte rapid: au naționalizat brutăria și practic au naționalizat toate magazinele. Au transformat Herța într-un orașel mort. *(Adică au preluat ei totul)* Totul... Nici nu mai aveau voie proprietarii să se apropie. Au pus pe alții — care spuneau ei că sunt pregătiți, dar vai și amar cum au fost — și gata, era totul confiscat. Nici un fel de administrație, nici urmă. Eh, țin minte că a trebuit să ne și mutăm din

strada principală, pe o stradă laterală, probabil că ni s-a luat și casa, nu rețin exact treaba aceasta, dar altfel nu aveam de ce să ne mutăm. Și în continuare vă pot spune că a început așa o stare din aceasta, cel puțin în familia noastră, dar nu numai, ci în tot orașelul, chiar și pentru cei săraci, că nu mai aveau ce face, nu mai aveau pentru cine lucra, pentru că totdeauna în orașel joia era zi de târg și veneau țăranii din jur, își reparau botine, haine, își făceau lucruri. Acum nimeni nu mai avea de lucru, iar dacă n-ai de lucru nici nu ai cu ce să te întreții și ca atare a fost o situație foarte grea. Trec peste toate acestea... În fine, ce vă pot spune este că, într-o noapte de la începutul lui iunie '41 s-au prezentat cei de la așa-zisul NKVD, viitorul KGB, împreună cu miliția, la un număr de oameni. I-au pus să-și ia lucrurile în căruțe și din câte am aflat după aceea, le spuneau să-și ia dintr-o cameră ceva și după aia nu-i mai lăsau să intre în camera aia, și cu căruțele, familii întregi au fost transportate la gara din Noua Sulită, la 8 sau 10 kilometri peste Prut, și duși spre Siberia. Din localitatea Herța, numai din orașel, au fost luate 38 de familii de evrei și o singură familie de români: farmacistul Popescu. Îl rețin pentru că a fost singurul român care a fost luat. Bineînțeles că și din satele apropiate — acolo nu erau evrei — au fost luați și gospodari, adevărații gospodari români și au fost și ei duși spre Siberia, pentru că erau chiaburii satelor; exact oamenii cei mai buni, cei care au muncit, cei care au agonisit, exact aceia au fost luați și duși în Siberia. Asta s-a întâmplat la începutul lunii iunie, deci cu foarte puțin timp înainte de a începe războiul. Și atunci sigur că părinții mei au spus: „Precis că în seria următoare de deportări intrăm și noi”. La 22 iunie, deci peste foarte puțin timp, a început războiul. N-au fost lupte propriu-zise la Herța, au fost trageri de artilerie. În câteva puncte au căzut chiar obuze de artilerie, în orașel au și murit chiar câțiva oameni, loviți de obuze, însă lupte propriu-zise, de infanterie, nu au fost la Herța. Pe 5 iulie, vine cineva și îi spune lui tata că trupele române sunt chiar la marginea Herței. Atunci eu aveam vreo 13 ani și jumătate și tata îmi zice: „Hai cu mine, că uite, vin ai noștri și am scăpat de deportarea în Siberia”. Și mă ia și mergem în întâmpinarea trupelor române. Odată cu noi mai erau vreo 30-40 de persoane, și evrei și români. Când am ajuns în fața trupelor române, erau culturile acelea de grâu, căci era în iunie și văd parcă și acuma căștile acelea metalice ale militarilor... Un căpitan, îl rețin ca grad, întreabă: „Care sunt jidani între voi? Să treacă la o parte!” Înainte de a spune bună-ziua sau ceva, asta a fost primul lucru pe care l-am auzit. M-a luat tata și împreună cu aia câțiva, că erau vreo 10-12

evrei dintre cei 30-40 de oameni, nu aş putea spune exact, ne-am pus la o parte. Şi deodată... nu vă pot spune succesiunea exactă a evenimentelor, dar eram lângă un şanţ, pe drumul respectiv şi am văzut arme îndreptate spre noi. Deodată, un domn a sărit în faţa noastră şi au început să strige: „Domnu’ căpitan, aceşti oameni au suferit de-a valma cu noi în timpul ocupaţiei”. (*Aceştia erau români...*) Da, români şi reţin că unul îşi făcea şi cruce. „Cum puteţi să faceţi așa ceva?” Acest „de-a valma” parcă-mi sună şi acuma în urechi. Au mai venit şi alţii dintre români şi s-au băgat acolo-n faţă. Căpitanul şi-o fi dat seama... ce să facă acum cu toţi? Vă daţi seama că dacă trăgea însemna că omora şi români şi evrei, şi ne-a spus să plecăm. M-a luat tata de mână şi am plecat. Nu mi-a spus o vorbă pe drum. Vă daţi seama ce o fi fost în capul lui, în momentul când am plecat... şi când ne-am întors.

(*Ruşii se retrăseseră?*) Da, se retrăseseră, fugiseră. Practic n-au fost lupte, ei s-au retras dinainte.

(*V-aţi recuperat după aceea brutăria şi bunurile?*) Nu, nimic, nu am avut timp să recuperăm nimic, căci o să vă spun imediat ce s-a întâmplat. A fost totul foarte rapid. Vă pot spune că a doua zi, trupele de jandarmi care au intrat după trupele de luptă, ne-au adunat pe toţi evreii în sinagogi şi în câteva pivniţe.

(*Soldaţii români?*) Jandarmii români, căci soldaţii trecuseră mai departe. Era cald, era foarte cald, că era iulie şi ţin minte că pe noi ne-au luat şi ne-au dus chiar în pivniţa primăriei. Era o problemă cu aerul, căci ţin minte că făceam cu rândul pentru o gură de aer la uşa pivniţei. Era pază şi veneau oameni şi ne-aduceau câte un pic de apă, găleţi cu apă. După aceea am fost luaţi din pivniţă şi duşi şi noi într-o sinagogă.

(*Erau mai multe sinagogi acolo?*) Erau. În Herţa era o singură biserică şi vreo şapte sinagogi, dar erau mici. Biserica era frumoasă. Vreo două sinagogi erau frumoase, mari, dar celelalte erau mici şi într-una din acestea am fost duşi şi noi, şi era plin. Vă daţi seama, vreo 1800 de oameni duşi în câteva sinagogi... După aceasta, a doua zi a venit câte-un plutonier. La noi cel puţin, unde am fost eu, a fost un plutonier, care a început să strige: cutare, cutare, Druckman Iosif, Granick... să iasă afară. Şi așa au făcut în fiecare sinagogă. Ulterior am aflat că de fapt, nişte oameni din drojdia societăţii, din Herţa au venit cu militarii să-i recunoască pe cei puşi pe listă. Jandarmii au numit un fel de administraţie civilă. Pe un oarecare Panait Chifu, pe care parcă-l am şi acum în faţa ochilor, care a fost agent din asta la percepţie, l-au

făcut primar. Un lăutar, Constantin Popescu, care venea și cânta, cel puțin la noi în casă, la fiecare petrecere, a făcut parte dintre cei care au făcut listele. Culmea este că cei patru comuniști au fugit și au scăpat bine mersi. După aceea i-am văzut în viață pe acei așa-ziiși comuniști. *(Ei au fugit cu trupele rusești?)* Da, cu trupele rusești. Și 132 de oameni nevinovați au fost executați. *(Toți aceștia care erau chemați afară?)* Toți aceștia și unul n-a scăpat. O sută au fost executați și înmormâtați într-o groapă comună, lângă o moară a unui neamț, Kisslinger. Chiar la marginea orașului unde era moara Kisslinger. Și 32 de evrei au fost omorâți și înmormâtați tot într-o groapă comună, într-o curte la un gospodar, Chirulescu. *(De ce s-a întâmplat așa ceva?)* Pur și simplu, aceasta este o întrebare pe care mi-o pun și eu. O fi cerut de băut și nu i-a dat, o fi avut vreo neînțelegere... Cum s-a alcătuit această listă, nu v-aș putea spune pe ce criterii, pur și simplu a fost ceva așa de stupid. A fost într-adevăr o listă făcută de către niște oameni din drojdia societății din Herța pentru că nici un gospodar și nici un om ca lumea n-a fost în această administrație și în tot ce s-a făcut atunci. Ce-i interesant este că, după ce au fost omorâți acești oameni, ni s-a dat drumul să ne înapoiem la casele noastre, pe care le-am găsit vandalizate, jefuite... Cine a jefuit? Cum? Aș face un păcat să spun de cine au fost jefuite. Ce vă pot spune este alt lucru: că am mai stat în Herța după aceea vreo trei săptămâni, nu izolați, ci tot în casele respective. Vecinii se purtau cu noi știți cum... că cei mai mulți se simțeau jenați, erau cu capul plecat. Nu v-aș putea spune ce atmosferă era în Herța... Era o cu totul altă atmosferă decât cea care a fost înainte. *(Chiar și decât cea care a fost când a fost ocupația rusească.)* Sigur că da, fără doar și poate, căci atunci să știți că suferința era comună. Pentru că m-ați întrebat de brutărie... nici vorbă, tata nici măcar nu s-a gândit la brutărie în astea trei săptămâni. Și-a dat seama despre ce este vorba și că nu are rost. După trei săptămâni s-a primit ordinul de deportare, de plecare. Deci, cum să vă spun eu, cred că la începutul lui august am fost scoși din Herța și n-a rămas nici un evreu în acel ținut.

(Câți membri cuprindea familia tatălui dumneavoastră?) Păi am fost vreo 12 inși. Am fost luați... era o vară toridă, așa cum v-am spus, și duși, la un moment dat, țin minte că peste Prut, dincolo de Prut, la Noua Sulița și de-acolo mai departe. *(Cu ce v-ați dus?)* Cu căruțe și pe jos. Majoritatea, cam 80 la sută din evreii din Herța, erau foarte săraci. Noi am avut norocul că tata a mai avut ceva și, în condițiile date, s-a mai putut fiecare descurca, cumpărând o căruță. Și au început să ne

ducă. Probabil că înaintarea frontului era mai lentă decât s-a crezut, încât pur și simplu ne cărau așa, în slalom, până seara. Seara te puneau într-un câmp, se așeza paza și iarăși stăteau, iar dimineața iar te porneau, pur și simplu, așa ca să te chinuiască. Până când am ajuns, într-o bună zi, într-o localitate din Basarabia denumită Secureni. În această localitate ne-au lăsat să intrăm în casele evreilor care fuseseră deportați din Secureni. Și acolo ne-au lăsat vreo două-trei zile, nu aș putea spune exact, și iarăși ne-au luat, pe cei din Herța și ne-au dus, de la Secureni, într-un lagăr dintr-o localitate, Edineț. Acolo ne-au dus și iarăși ne-au băgat într-un fel de ghetou, ca un lagăr din asta, în casele părăsite de către evreii din Edineț, care au fost la rândul lor deportați. Țin minte că pe drumul acesta dintre Secureni și Edineț era o lipsă de apă formidabilă, și a fost o mare realizare când am dat de un pic de apă, în urma unei roți de căruță și am băut-o și a fost ceva cu totul deosebit. În acest lagăr de la Edineț, ne-au așezat grămezi întregi într-o cameră... Nu era nici un fel de asigurare, să ai unde să câștigi ceva, să ai ce mânca. Te-au scos, fără să ai strictul necesar și așa a început mizeria... Nu aveai unde să te speli. Am început să devenim neoameni, dar n-a fost destul. De la începutul lui august până la începutul lui octombrie am stat la Edineț și abia atunci ne-au scos de acolo. Ne-au luat și ne-au dus spre Nistru. Începuseră niște ploii teribile și noroaiile Basarabiei nici nu vi le puteți închipui. Când puneai piciorul pe drum și-l ridicai era plin de noroi, se lipea noroiul de tălpi. Ce vă pot spune este că... nu știu ce dispoziție aveau jandarmii, dar eu vă pot spune ce am trăit. Unii au avut căruțe, iar printre cei care au avut căruțe eram și noi. Alții nu aveau nici căruță, nimic și mergeau pur și simplu pe jos. În momentul când rămâneai în urmă, la un moment dat erau loviturile de paturi de armă, ca să mergi mai repede; caii la un moment dat nu mai puteau trage că erau încărcăți cu oameni mai în vârstă; mai împingeai, tu, cel care erai mai tânăr; copiii erau în căruțe...era ceva așa cu totul... Păcat că nu s-a filmat, că dacă s-ar fi filmat cred că era ceva îngrozitor să vezi o asemenea coloană. Convoiul respectiv nu avea cum să nu aibă oameni care să nu rămână în urmă și am rămas și eu, pentru a-mi face o necesitate fiziologică și atunci am văzut cum un bătrân, care rămăsese în urmă, a fost împușcat. Dar ceea ce mă doare foarte mult și acum când revăd în memorie toată această imagine, este că dintr-o porumbiște s-au aruncat asupra cadavrului niște țărani să-l dezbrace... sângele mai curgea din el... Este o imagine groaznică. Această imagine

pe mine, pur și simplu, mă cutremură și acum și nu a fost singura pe care am văzut-o...!

V-am spus că după aceea am citit problemele acestea și am găsit că au fost ordine în acest sens. Ceea ce iarăși nu-mi pot explica este cum oameni nevinovați, pur și simplu pentru că rămân în urmă, să fie executați. Și nu mi-am explicat de unde știau țărani...pentru că au fost puși să sape gropi la margini, pe traseul pe care-l făceam noi și atunci oamenii știau că acolo o să moară cineva. Este un tablou care e greu de descris... (*Câți ani aveți?*) Aveam atunci 13 ani și jumătate, spre 14 ani. După care vă spun că am ajuns greu, cu chiu cu vai. Pe cât posibil toată lumea și-a dat seama despre ce este vorba și, știți, la un moment dat fiecare își spunea: „Ține aproape, ține aproape!” ca să fie un grup cât mai compact. Unii rezistau cât rezistau, dar alții nu mai puteau. Am ajuns până la urmă, într-o seară, pe un bot de deal, la o comună Corbu, în drumul spre Nistru. Și atunci, în seara aceea, era ploaie, eram uzi, erau noroaie... eram ca vai de lume, ceva îngrozitor, și pe acest bot de deal, în noaptea aceea mama mea tot timpul îmi spunea: „Vezi să nu adormi, că poți îngheța”. Ploaia s-a transformat în lapoviță și după aceea a înghețat și a venit îngheț atunci. Eh, dimineața am avut o imagine de coșmar și să știți că asta este coșmarul pe care, din păcate, îl trăiesc și acum. Am văzut așa, ordinul de plecare, bocancii care loveau trupuri care nu se mai ridicau, că erau morți, înghețați, ochii îngroziți ai celor din familiile cărora le muriseră rude, și paturile de armă lovind pe cei vii. Bocancii-n cei morți, paturile de armă în cei vii, ca să plece, și câmpul împânzit de cadavre. Este o imagine care, din păcate, vă spun, cam așa, nu la o dată fixă, în octombrie-noiembrie am coșmaruri, revăd această imagine în vis și mă trezesc cu o sudoare rece așa, știți cum, parcă ar fi ploaia aceea, și văd toată imaginea aceasta. Mă trezesc și știu că nu mai pot adormi. După aceea mă apuc și lucrez, și culmea este că ține vreo două săptămâni și în aceste două săptămâni, doar dacă dorm vreo două ore pe noapte, și după aceea îmi trece.

(*Au murit mulți atunci?*) Da, au murit foarte mulți. Nu vă pot spune câți și nimeni nu v-ar putea spune, căci a fost ceva așa... Într-adevăr, acesta este coșmarul vieții mele. Am văzut după aceea multe, dar asta e ceva care m-a marcat în subconștient.

Am ajuns la Nistru; mi-a spus cineva, din ceilalți deportați, care au venit cu trenurile din sudul Bucovinei, că ne-au văzut trecând și că s-au îngrozit, au crezut că suntem fantome. Asta a fost imaginea. Mi-a spus într-o discuție chiar cineva care a fost și el deportat: „Cum, tu

ești din convoiul acela? Ai supraviețuit?” Se mira că am supraviețuit. Cu podul plutitor ne-au trecut noaptea peste Nistru, dar după aceea s-au format convoaie mai mici, că nu puteau trece chiar atâția, tot convoiul din Herța. Și de fiecare dată se formau vreo 50 de căruțe și imediat ne-au luat. De la Atachi, vizavi peste Nistru este Moghilev, unde a fost unul dintre cele mai mari ghetouri. Pe noi, așa cum am fost, nu ne-au lăsat nici măcar să rămânem peste noapte, să ne odihnim la Moghilev. Nimic, pe noi ne-au luat și ne-au dus mai departe, însă, ca să fiu foarte corect, atunci când ne-au preluat jandarmii de dincolo de Nistru, parcă au fost alți oameni. Ne-au luat și ne-au dus, dar nu ne-au dus în marș forțat. Nimeni n-a mai fost împușcat când rămânea în urmă, ci dimpotrivă, te opreau ca să vină și cel din urmă. Parcă era altă lume. (*Ce fel de jandarmi erau aceștia?*) Erau tot jandarmi români, dar parcă din altă lume. Parcă văd și acum: „Ușor, așteptați să vină și cei din urmă...” Parcă și vocea era mai omenească. N-am mai fost bătuți, paturile de armă n-au mai funcționat și ne-au dus... Altfel cred că ne distrugau cu totul. Și am ajuns într-o localitate, Ozarinet. Acolo, jandarmii ne-au băgat în niște case cu oameni, încălzite. Țin minte și acum că a fost prima oară când am băut niște ceai cald, a fost ceva fantastic. Dimineată iarăși adunarea și plecarea. Și am plecat toți, această coloană din Herța, până la o localitate, Lucinet. Acolo iarăși ne-au lăsat o noapte tot în case, după care ne-au dus într-un sat Hrumiuca. În localitatea asta ne-au dus la un colhoz, la marginea satului; ne-au băgat într-un grajd de vite și țin minte că atunci când am ajuns spre Hrumiuca nu mai puteam să merg pe picioare, căci îmi erau degerate complet și țin minte că un unchi de-al meu și tatăl meu m-au luat, unul de cap, unul de picioare și m-au trântit în iesle acolo. Parcă și acum mă vad în iesle... Și deodată acolo, la un moment dat a venit cineva din coloana asta, din convoiul ăsta și ne spune: „Domnule, jandarmii ne-au părăsit. Suntem singuri!” „Cum?” „Ne-au lăsat singuri aici”.

(*Trecuserăți Nistrul deja.*) Eram trecuți de mult, că de la Moghilev erau vreo 50 de kilometri. (*V-au lăsat deci să supraviețuiți acolo.*) Da, ne-au lăsat acolo, în colhozul ăla, în grajdul ăla, fără nimic, că nu erau vite, nu era nimic în jur. S-au dus și parcă văd și acum că tata s-a dus și s-a interesat, să vadă pe cineva, să afle dacă este vreun agent sanitar, pentru picioarele mele. Nu știa limba, nu știa nimic. Eram ca vai de lume și parcă văd că a venit o bătrână ucraineană, s-a uitat la picioarele mele, s-a dus acasă și a venit cu un preparat făcut de ea, din ceară de albine, atât am recunoscut, și niște crupe, ceva așa din

cereale, ce a introdus ea în acest amestec și știu că mi l-a pus pe picioare și mi-a spus că mai vine. Mai mult decât atât, a venit și cu ceai să-mi aducă mie, bătrâna aceea care m-a văzut prima oară în viața ei, și vreo trei zile la rând a tot venit la grajd și am reușit să încep să merg pe picioare. O am în imagine pe această bătrână, o rețin... Dumnezeu s-o odihnească — pentru că era foarte bătrână și atunci — pentru binele pe care mi l-a făcut. După aceea, vă spun, că era o treabă interesantă... Fiecare s-a dus în sat să se descurce cum putea și țin minte că părinții mei și cu toată familia s-au dus și au aranjat într-o cameră la o ucraineană. Țin minte că într-o singură cameră, la un moment dat, ajunsesem să dormim pe un fel de laviță comună 11 inși.

(Cum era compusă familia? Din câți frați, câte surori?) Toată familia era a tatei, căci mama era singură, surorile ei fiind în alte localități. Familia mea a fost alcătuită din părinți și încă o surioară, deci patru eram numai noi. Mai erau încă șapte sau opt frați de-ai tatei. *(Aveați și bunici?)* Aveam o bunică. *(Dar până atunci erați toți din familie, nu se întâmplase nimic cu nimeni?)* Până atunci nu. După aceea au murit doi.

Vreau să vă spun că ne-am instalat în acea casă, iar încălzirea se făcea — țin minte că se duceau, eu încă nu puteam să merg cum trebuie, dar femeile se duceau și tăiau pelin, căci tulpinile de pelin serveau la încălzire. Practic însă, acolo dacă rămâneam, eram muritori de foame, că nu aveai ce să faci acolo, că de-abia se întrețineau și țărani aceia. Rețin însă o chestiune... că am petrecut acolo noaptea de 31 decembrie 1941 spre 1 ianuarie 1942 și faptul că femeia aceea ucraineană, avea un băiat de vârsta mea, și l-a trimis la 12 noaptea să bată în ușa, și ne-a adus o colivă împodobită cum știa ea mai bine pentru Anul Nou. Totdeauna îmi amintesc de această colivă, cu câtă plăcere am mâncat-o în noaptea de Anul Nou. Când mănânc colivă undeva nu pot să nu-mi amintesc de relația dintre Anul Nou și colivă. Mai departe tata și unul din frați au hotărât că, dacă rămânem aici, oricâte rezerve am avea, precis că o să murim de foame, și atunci s-au hotărât să meargă la Moghilev. Au auzit că totuși acolo te mai poți descurca. Însă nu era voie, dacă erai prins, riscai să fii împușcat. Și atunci s-au interesat și au aflat de niște drumuri mai puțin circulate și s-au dus în recunoaștere la Moghilev, ei doi. Au trecut nu știu câte zile și s-au întors cu o căruță și au hotărât să plecăm. Și am plecat spre Moghilev, cu două căruțe, împreună cu altă familie.

(Ați reușit să luați ceva de-acasă, bani sau altceva, ca să vă descurcați?) Bani și niște bijuterii au avut bătrânii, iar întâmplarea a făcut să reușească să le ascundă asupra lor, că altfel nu aveai de unde, de unde

căruță... Mulți au murit pentru că n-au avut nimic. De aceea și foarte mulți au murit din Herța, să știți că 75 la sută au murit și ne-am întors numai un sfert. Și am ajuns pe drumul dinspre Hrumiuca spre Moghilev, care a fost și asta un calvar, pentru că era pericol, trebuia să mergi numai prin locuri în care să nu fii observat. Am ajuns la Moghilev și acolo am tras la o casă pe care au închiriat-o bătrânii mei, adică o cameră pentru toți, pentru toată grămada. Nu vă spun care erau condițiile de igienă în care trebuia să trăim. Eram de acum plini de păduchi, iar a te spăla era de acum o problemă și în afară de mâncare, deci aceste două elemente: igiena și mâncarea, erau niște probleme formidabile. Nu contează practic, că în Moghilev încă nu se instituisse ghetoul, când am ajuns noi înapoi acolo, și deci stăteam acolo între ucraineni, într-o încăpere dintr-o casă. Am omis însă să vă spun că practic noi nu aveam nici un act, căci ni s-au luat toate actele la trecerea Nistrului, eram fără nici un fel de identitate și oricine putea să te omoare, oricine putea să facă orice vrea cu tine, că nu aveai nici un fel de identitate... erai inexistent. Asta a fost o altă politică, de a nu se cunoaște nimic. Și în esență vă pot spune, ca să trec repede peste treaba aceasta, m-am îmbolnăvit de tifos-exantematic. Exantematicul bântuia extraordinar la Moghilev. Norocul a fost că am fost singurul din familie care am făcut această complicație, că ceilalți n-au făcut. (*Sora dumneavoastră n-a făcut?*) Nu, n-a făcut. (*Ea era mai mare sau mai mică decât dumneavoastră?*) Mai mică. Am fost dus la un așa-zis spital, în izolare, care nu avea însă nici un fel de medicamente. Medicii veneau doar ca să te încurajeze — medici evrei — și până când să intru în delir, am văzut cum mureau pe capete. Știți ce mortalitate a dat exantematicul, nu vă puteți închipui! Și totul din cauza păduchilor, care transmit această boală. Și în condițiile acestea am văzut într-adevăr ce înseamnă să se perinde pe un singur pat atâtea persoane: câte doi-trei pe zi, așa de repede mureau, mai ales oamenii mai în vârstă. Imediat le ceda inima în momentul când intrau în delir și imediat mureau. Eu când am intrat în delir, tânăr fiind, am rezistat, apoi m-am trezit din delir și imediat după aceea a trebuit să eliberez așa-zisul pat. Au venit atunci părinții cu un cărucior din asta cu două roți (cu care se duceau și cadavrele), să mă ia, că nu puteam merge, eram așa de slăbit că nu puteam să mă ridic în picioare, mergeam numai în patru labe. M-au dus cu căruciorul ăsta de cadavre înapoi spre casa respectivă, iar acolo, vă dați seama, trebuia să mă târăsc. Îmi dădeau și mie ceva mai mult să mănânc, ca să mă refac. Luau din mâncarea lor și-mi dădeau mie, după care s-a instituit ghetoul și

atunci ne-am mutat în ghetou. Acolo, așa cum a venit la întâmplare repartiția aceea, ne-am mutat într-o casă în care erau așa, o cameră dintr-una în alta și atunci am fost numai familia noastră într-o cameră și o altă familie străină. De la noi din familie am fost noi patru și a mai fost o altă familie. Și culmea este că era pe o stradă — o rețin și acuma, Râbnaia numărul 3 — și la numărul 1 era chiar poarta ghetoului. Și acesta a fost un element care a ajutat la supraviețuirea noastră: faptul că întâmplarea a făcut să fim în apropiere de poarta ghetoului. În situația dată — acolo erau mii și mii de evrei în acest ghetou — iar ca să supraviețuiești trebuia să-ți găsești ceva, să ai ceva, să produci ceva, ca să ai ce mânca, că nimeni nu-ți dădea de mâncare. Niște oameni din Bucovina de sud au reușit să refacă o fabrică, așa-zisa turnătorie din Moghilev și lucrau acolo; primeau mâncare pentru că lucrau acolo, însă trebuia să fii meseriaș. Eu nu eram meseriaș, tatăl meu nu a fost meseriaș din asta, așa încât practic m-am dus acolo, să încerc să obțin un loc și mi s-a spus: „Ce știi să faci?” „Păi nu știu, că am fost elev de liceu...” „N-avem cum să-ți dăm”. (*Erau tot evrei aceia?*) Tot evrei erau. Legiunea de jandarmi avea drept de viață și de moarte. Și în situația dată am fost la cheremul tuturor celor care ne conduceau. Dar ei au instituit legiunea și prefectura, au instituit în ghetou un așa-zis birou de coordonare a muncii, deci te scoteau la lucru sau dacă aveau nevoie să te trimită în altă parte, te și deportau de-acolo, era deci a doua deportare și așa mai departe. Dacă lucai însă la acea turnătorie, aveai o dată asigurată mâncare și în al doilea rând te scutea să fii luat și dus la muncă afară, cu pericolul de a fi executat. N-am putut obține să lucrez acolo la turnătorie și m-am dus — că erau așa zise ateliere comunale, care depindeau de primăria din Moghilev, însă aveau o secție chiar în ghetou, care era condusă la fel de un evreu, un inginer, care era fostul director a unei fabrici de zahăr din Ițcani. Aveau acolo atelier de tâmplărie, de mecanică, care făceau tot felul de reparații. Acolo îți dădea dreptul la ceva de mâncare și să nu te ia la lucru, deci aveai scutire că erai la lucru la atelierele acestea comunale. M-am dus la acest director și exact același lucru m-a întrebat: „Ce știi să faci?” „Păi, nu știu” și atunci întâmplarea face să intre meșterul tâmplar și acesta mă aude... Eu ziceam că am făcut și eu liceul și n-am avut când să învăț nici o meserie, dar că fac orice ca să am și eu ce mânca ceva și să fiu scutit... Auzind asta, meșterul tâmplar îi spune directorului: „Dați-mi-l mie ca ucenic, că am nevoie de un ajutor!” Zice: „Bine moșule”. Tot evreu era și el, pe nume Grünberg. Și m-a luat, iar pentru munca depusă primeam o cană cu

apă fiartă în care erau presărate fire de porumb, de mălai. Asta era mâncarea și era ceva grozav. Dar principalul era în plus că erai scutit să fii luat, căci aveai un bilet cu dovada că lucrezi la atelierele comunale, deci nu te mai putea prinde pe stradă să te trimită într-un detașament din ăla din afară. Am lucrat deci ca ucenic la acest bătrân și practic mărturisesc că nu prea am învățat nimic, decât că îl ajutam la tăiat cu ferăstrăul când avea lucruri mai grele de făcut. Eram un om de ajutor, fără să fi dovedit calități din astea de bun ucenic. Mărturisesc că omul m-a ținut din bunăvoință. Era chiar să-mi tai și un deget de la mână acolo, cu barda. Întâmplarea a făcut să mă trimită cu o lucrare făcută pentru un plutonier de la legiunea de jandarmi, să o duc la locuința lui, bineînțeles cu delegație, ca să pot ajunge acolo. Am ajuns la casa respectivă și acolo era un plutonier, Roiban, și am intrat eu cu măsura aceea lucrată de moș Grünberg pentru domnul plutonier, i-o duc în casă și am văzut pe noptieră acolo la dânsul, o carte. M-am holbat, că nu mai văzusem carte, nimic, de nu știu când; ziare nu, nu mai citisem nimic deși îmi plăcuse foarte mult înainte să citesc. Copil fiind citeam și în franceză și eram interesat. Și m-am uitat și mă-ntrebă plutonierul: „Ce te uiți așa mă?” „Păi, mă uit la carte” „Te-ar interesa?” „Foarte mult...” Zice: „Păi, ia-o”. Ce era? Era „Pădurea Spânzuraților”, de Liviu Rebreanu. Am luat-o și vă spun... cred că am citit-o de cel puțin 20 de ori, că nu aveam altceva ce citi. Am reluat-o și cred că o știam pe de rost. Plutonierul Roiban a mai venit pentru niște lucrări la atelier și a început să discute cu mine despre subiectul cărții, a romanului respectiv și a fost impresionat de câte reținusem. La un moment dat vine plutonierul la atelier și eu de colo: „Aveți vreo lucrare?” Zice: „Nu, nu am lucrări, dar vezi că se fac deportări la Peciora, un lagăr lângă râul Bug. Transnistria era între Nistru și Bug, iar peste Bug erau nemții. Mi-a zis că se fac deportări la Peciora, iar pentru această deportare nu se mai iau în considerație scutirile pentru atelierele comunale și o să vină și pe la voi, așa că e bine să dispari...scurt pe doi. Și atunci, împreună cu încă un băiat, care era mai mare decât mine, am desfăcut un capac de canal (de scurgere) și ne-am băgat în canal. Ne-am dus prin canalele Moghilevului...și ne-am ascuns. Am stat acolo în mizerie, până seara târziu, și seara, plini de mizerie ne-am întors spre casă. La deportări se strâneau oamenii precum făceau hingherii cu câinii; se strâneau, se făcea numărul, pleca transportul și se termina bâlciul. A doua zi ne-am prezentat și țin minte că m-am dus — puteau să mă și-mpuște — cred că m-am dus pe malul Nistrului (că Moghilevul e chiar pe malul Nistrului) să

mă spăl puțin, vă dați seama, că nu puteam să merg cu mizeria aia spre casa. Și așa am ajuns înapoi, și plutonierul Roiban de fapt mi-a salvat viața, pentru că Peciora este printre puținele lagăre în care s-a ajuns la canibalism. (...)

Și pe acest plutonier Roiban — cred că nu mai trăiește — nu l-am mai văzut de atunci, de când am plecat de la Moghilev, dar pot să vă spun că a fost un om cumsecade, cu toate că era la legiunea de jandarmi. Așa încât, vedeți că au fost și jandarmi cumsecade, cum se întâmplă peste tot: nu există să fie oamenii numai și numai într-un fel. Am scăpat de treaba asta, însă în Moghilev să știți că lumea era foarte diferită: unii aveau din ce trăi, alții nu aveau din ce trăi; unii mai primeau câte ceva din vechiul Regat, de la diferite rude, care reușeau să trimită mai ales bani, cu diferiți curieri, ofițeri. Vă pot spune că a fost un colonel din Dorohoi, Marino, care a venit cu banii lui proprii și a împărțit la oameni bani. Adică... puteți să vedeți varietatea de oameni. Alții veneau cu banii altora și aduceau, dar riscau, căci dacă erau prinși, vă dați seama că o păteau...și au și fost unii prinși. Ca atare, unii lucrau la turnătorie, alții aveau banii respectivi, alții mureau — de fapt cei mai mulți mureau de foame. Ceea ce este însă interesant la moartea de foame este că slăbești, slăbești până devii numai piele și os și vezi oasele, iar deodată, chiar înainte de a muri, fața ți se umflă, devii roșu-stacojiu la față și de-atunci știam și noi, știa și persoana respectivă, că într-o zi sau două moare. Îmi stăruie în minte un băiat care se umflase, avea fața stacojie și vorbeam cu el... și a murit vorbind cu mine. Sunt niște scene care nu-ți ies din minte, e ceva cu totul cutremurător. Știu că după aceea m-am dus și am anunțat și a fost ridicat de pe stradă, cu căruciorul acela cu doua roți și dus la groapa comună. De fapt la Moghilev sunt gropi comune. Acolo am și eu îngropat un unchi și o mătușă, care au căzut victime ale exantematicului.

(Spuneți că v-a ajutat faptul că erați în apropiere de poarta lagărului) În momentul în care numai cu zeama aceea nu puteai să rezisti — mama, care era o gospodină deosebit de bună — au vândut părinții ce au mai avut să vândă și au cumpărat niște mălai și cartofi și au început să facă mălai la cuptor. Au cumpărat o plită și au început să facă mălaiul și un fel de preparat din cartofi, căruia îi spuneau toci, adică cartofi rași pe răzătoare și puși la cuptor, dar care erau excepțional de buni. Mama îi făcea de o asemenea calitate, încât foarte mulți ucraineni din afara ghetoului, deci care aveau cu ce să cumpere, și unii din evreii care aveau cu ce să cumpere, veneau și cumpărau aceste

produse. Atunci i-a mers vorba și atunci venea lume și cumpăra de la ea și plătindu-i, părinții mei aveau cu ce să cumpere din nou cartofi și mălai. Mai mult decât atât, vă pot spune că foarte mulți oameni veneau și mai mâncau, fără bani, din ceea ce nu se vindea și ca atare, unii oameni au fost salvați datorită acestui mălai și a acestui toc. De aceea v-am spus că întâmplarea a făcut ca, fiind în apropierea porții să poată să aibă acest noroc fantastic, iar mamei să-i vină ideea să încerce, să aibă și cu ce să cumpere cele câteva zeci de kilograme de făină de mălai și cartofi, și să cumpere o sobă din aia în care să poată coace. Întâmplarea a făcut să avem acest noroc.

(Cât timp ați stat acolo?) Și acum mai departe vă spun tot ce-a fost... Ca urmare, am avut de-acum ce mânca și nu mai conta ce primeam eu de la atelierele comunale.

(Important era să aveți unde lucra...) Ca să nu mă ridice, cum a fost la Peciora și în alte lagăre. În acest birou de coordonare și în acest ghetou — era conducerea acestui birou de coordonare, care executa ordinele legiunii de jandarmi — și erau unele ordine foarte păcătoase. Vă dați seama... ei aveau o așa-zisă poliție evreiască, care mergea cu jandarmii să-i ia la lucru, să deporteze dintre evrei. Era un fel de așa-zisă organizare internă. La un moment dat, conducerea aceasta a fost asigurată de un avocat — Mihail Danilov îl chema, pe care tata îl cunoștea dinainte de război pentru că a apelat la serviciile lui ca om de afaceri. N-a avut ce face și s-a dus la el să-i spună dacă poate să facă ceva ca să îmbunătățească condițiile oamenilor, nu să execute exact dispozițiile. El executa întocmai toate dispozițiile legiunii de jandarmi. *(Făcea parte din acea poliție?)* Nu făcea parte, era chiar conducătorul biroului coordonării muncii. Tata i-a spus: „Încearcă și tu să faci ceva mai bun, nu să aplici chiar totul”. Mai mult chiar, s-a supărat pe tatăl meu, că i-a zis câteva cuvinte așa mai direct — avea un fel de a fi, foarte direct — și peste vreo zece zile se făceau nu știu ce fel de deportări și a fost luat și tata de către legiunea de jandarmi, direct, fără să mai fie cu poliție evreiască.

(Doar pe tatăl dumneavoastră l-a luat sau pe toată familia?) Doar pe el, singur, împreună cu încă vreo 14-15 oameni, și au fost duși, dar n-am știut deloc nici în ce direcție, nici unde, cum, în ce fel și pentru ce... Am încercat la legiune să aflăm, dar vă dați seama că am fost tratați ca ultimii oameni, că noi eram „nimeni”. Toată lumea credea că de acum sunt orfan de tată. Asta a fost în aprilie '43 și în octombrie '43 odată ne spune cineva: „Tatăl tău a fost adus la legiune”. A fost adus sub pază la legiune și după aceea l-au și eliberat. Atunci am aflat că de

fapt a fost dus la Nikolaev, la lagărul german, peste Bug, la lucru la nemți. Acolo erau mulți oameni, mulți evrei duși la lucru, la nemți. El vorbea bine germana. (*Fuseseră și nemți în Herța?*) Nu, era doar un neamț, Kisslinger, dar în rest nu erau. Acolo erau evrei, români, era și un ucrainean care era comisar, erau și câțiva țigani, cum era fierarul. Evreii reprezentau, per total, în ținutul Herța, cred că vreo 25 la sută, iar în orașel erau cam 50 la sută.

Tata ne-a povestit următorul lucru... El vorbea germana și atunci un ofițer german l-a luat să-i mai traducă, să facă niște treburi din acestea, de traducere. Și acest ofițer la un moment dat îl cheamă și-i spune: „Uite ce este, vezi că lucrările se termină și știi tu ce se întâmplă după aceea... Cu orice risc, uite: în noaptea de cutare, între orele cutare și cutare, la punctul cutare n-o să fie santinelă. Poți să spui la cei în care ai încredere perfectă, pentru că și între voi sunt informatori și nu cumva să se afle, că-ți dai seama ce pățesc și eu”. Cu asta am vrut să vă spun că și între nemți au fost oameni cu suflet, chiar și acel ofițer german care l-a chemat pe tata. Tata a avut încredere în vreo 11 inși cărora le-a spus și în noaptea respectivă, într-adevăr și-a luat rămas bun de la acest ofițer. Au fugit și într-adevăr la punctul respectiv nu era nimeni. Au fugit încoace spre partea românească și au fost prinși de jandarmii români. Era de-acum în octombrie '43, era problema după Stalingrad, erau de acum multe alte chestiuni care cât de cât se mai schimbaseră și atunci n-au fost împușcați pe loc, așa cum era înainte, ci au fost duși la Curtea Marțială de la Odessa. Tata îmi povestea că atunci când a fost dus sub pază, sub escortă spre Curtea Marțială — treptele acelea de la portul Odessa cică sunt foarte frumoase — și atunci probabil că erau în apropiere și a văzut treptele portului și erau așa de frumoase... și se gândea cine știe dacă mai trăiește după ce va intra acolo. La Curtea Marțială erau trei ofițeri, dintre care unul superior, mai în vârstă... (*Erau români?*) Da, români. Și i-au întrebat cum și în ce fel au fost prinși. Tata, la un moment dat și-a dat seama că în fond poate să fie condamnat și apoi imediat te executa, și a spus: „Uitați, am fost salvați de un ofițer german și dacă ofițerii români mă vor condamna, tocmai cei sub care am luptat în primul război mondial...” Și și-a desfăcut cămașa, căci avea o rană foarte urâtă din primul război mondial, lângă inimă chiar îi pătrunsese un glonț, când a luptat în 1916-1918. Și ofițerul a tresărit și a întrebat: „Unde aveți familiile?” Și tata a spus că în Moghilev, altul în cutare... „Sub pază vă duceți la familii”. Asta a fost decizia și așa a ajuns înapoi, sub pază, acolo la

Moghilev unde eram noi. Așa încât un ofițer german și o Curte Marțială românească le-a dat drumul acestor oameni. Am vrut să vă spun, să știți despre variabilitatea oamenilor.

(Ce s-a întâmplat ulterior?) După aceea, în decembrie 1943, am aflat pe la începutul lunii, că e vorba ca pentru cei care au fost deportați din vechiul Regat, din județul Dorohoi — dar și din Bucovina de sud — mareșalul Antonescu ar fi dat aprobarea să fie repatriați. Bineînțeles, morții nu se mai puteau aduce înapoi. Între cei pentru care s-a aprobat repatrierea, au fost și cei din Herța. Asta a fost culmea, pentru că pe cei deportați din Bucovina de sud, care nu fuseseră sub sovietici, nu s-a aprobat, dar pentru cei din Herța, da... O fi știut el că Herța n-a avut nimic pe conștiință. Vă spun că am fost incluși în județul Dorohoi. Și ne-am trezit că a venit ordinul de repatriere, iar după ce ne-au băgat hainele în etuve, știți... pentru păduchi, pentru toată treaba aceasta, ne-am trezit cu garnituri de tren din astea, cu vagoane de vite, dar vagoane curate. Pentru noi, cei care am venit pe jos, parcă erau vagoane de clasa întâi. Și la vagoane aduseseră, probabil cei de la centrala evreilor, niște pâine, pâine adevărată. A fost pentru prima oară când am mâncat și eu pâine cu adevărat, pâine bine crescută, normală. Ne-au urcat în vagoane și în 23 decembrie, deci în ajunul Crăciunului, în 1943, am ajuns la Dorohoi. Acolo am fost luați în primire de cei din comunitatea evreilor, că în Dorohoi mai rămăseseră o parte din evrei și am fost cazați la fiecare din aceștia, care mai aveau casele lor, însă nu ni s-a dat voie să ne mai întoarcem în Herța, adică practic am primit domiciliu obligatoriu în Dorohoi. Și așa am revenit din Transnistria. Alții, care au rămas acolo, au revenit după aceea în urma trupelor sovietice, dar noi am fost repatriați. Dacă vreți, în continuare a fost Transnistria de după Transnistria, pentru că niciodată, și nici chiar acum, eu nu cred că mai sunt omul care aș fi fost dacă nu aș fi fost în Transnistria. Sunt unele lucruri, chiar lucruri mărunte, cum ar fi de exemplu: eu nu suport firimiturile să se arunce, firimituri de pâine sau altceva. Am rămas cu niște treburi...dar astea sunt lucruri mărunte. Mai ales în prima fază, nu îndrăzneam să intru în mijlocul unei societăți, între copii, pur și simplu. Iar când am reînceput școala, stăteam izolat. A fost foarte grea readaptarea și nici acum nu aș putea să vă spun că nu am reminiscențele celor ce s-au petrecut.

(Ce au făcut părinții dumneavoastră ulterior, s-au apucat de lucru?) Părinții s-au apucat de lucru, dar foarte greu. Practic vă pot spune următorul lucru: tata, în momentul în care s-a putut, imediat după 23

August, era obsedat de faptul să nu fim obligați să plecăm înapoi la Herța, și atunci iarăși sistemul vechi, nici mai mult nici mai puțin, a cumpărat din nou o căruța, și cu căruța am sosit după nu știu cât timp — mergând așa într-o coloană, tot din ăștia care erau din Herța — la București. Am ajuns la București cu căruța. *(Ați vrut să fiți cât mai departe)* Da, cât mai departe. În septembrie 1944 noi eram în București. Nici atunci nu aveam ce îmbrăca, iar mâncarea să știți că mergea mama și lua mâncare de la o cantină de ajutor a Comunității evreiești, pentru că nu aveam ce mânca. Și totuși au insistat ca numai decît să mă duc din nou la școala, să recuperez și să învăț. *(Să reintrați în normal)* Da. Am făcut școala, am reușit să iau bacalaureatul, am făcut o facultate: Facultatea de Zootehnie. Între timp părinții au plecat în Israel, cu sora mea. Eu eram la facultate, sora era încă mică și a mers cu familia. Mie separat nu mi s-a dat voie, căci erau cereri de plecare separate. Și atunci am terminat facultatea, am lucrat apoi într-un domeniu, mai întâi de așa-zisă producție. În agricultură nu prea sunt evrei care au lucrat în România, dar vă pot spune că am avut reușite. Cea mai mare reușită a fost că după aceea am fost invitat să lucrez în cercetare, după ce am lucrat în producție. În cercetare am realizat o serie întreagă de lucrări, între care și crearea unei rase de porci, LS 345 Periș. Mi-am luat și doctoratul. Am și brevete de invenție.

(Ați ținut legătura cu comunitatea?) Nu, până acum, în ultimul timp nu am ținut legătura, că nu am avut timp. Plecam de dimineața și veneam noaptea. Acuma însă mai țin legătura.

(Cum ați obținut această rasă? Cum ați reușit?) Am combinat o serie de populații și am obținut o rasă cu foarte multă carne, în care se realizează un procent de până la 60 la sută carne și asta determină și un consum mult mai redus de furaje. Am aici brevetul de invenție în care sunt specificați și cei doi colaboratori ai mei. Am și brevete de invenție pentru hibrizi de porci, deci un domeniu care de obicei nu este o preocupare a evreilor, căci evreii în general nu consumă carne de porc. Vreau să vă spun că am fost șeful laboratorului de ameliorare genetică din institutul de specialitate, iar după opt ani după ce s-a verificat că într-adevăr rasa este viabilă, am primit și premiul AGIR pentru agricultură, pentru rasa respectivă... Așa încât am avut sub aspectul profesional satisfacții, am publicat și o serie întreagă de cărți, între care și un Tratat de genetică și ameliorare a suinelor, adică porci, în latină.

Am întâlnit foarte multă înțelegere și foarte mult sprijin. Pot să vă spun că, practic, lucrând în agricultură aproape că nu am avut posibilitatea să intru în contact cu societatea evreiască. Am fost tot timpul numai în societatea românească. Am fost la botezuri, la nunți, la înmormântări, parastase, eram tot timpul în fruntea mesei, lângă toți. Poate că nici nu ați fi avut ocazia să stați de vorbă cu mine despre această problemă, pentru că eu am încercat să uit. Foarte interesant este că în familie, după ce ne-am întors, noi nu am mai discutat despre deportare. Parcă ar fi fost un consens tacit ca nimeni să nu mai discute despre ce a fost. Acum însă, după Revoluția din 1989, am constatat un lucru: știți că atunci când vine dezghețul renasc și rădăcinile bune, și rădăcinile otrăvite, și așa cum ați văzut, se fac afirmații că ce a fost n-a fost, că practic sunt mai multe trecuturi, că trecutul meu este negat. Tot timpul istoria se rescrie. Pentru mine ca om de știință, în momentul când am făcut observația, încerc să determin datele viabile, să înlătur pe cât posibil erorile. La negaționiști, dimpotrivă, există tendința de a introduce erori. Este ceva care pe mine — ca om de știință, care nu doar a vorbit ci și a și arătat ce se poate face cu teoria transpusă în practică, m-a pus serios pe gânduri. Treaba aceasta m-a determinat să vorbesc despre ce s-a întâmplat cu adevărat. Acesta este motivul pentru care stați cu mine de vorbă acum. S-a întâmplat că după cele două totalitarisme: cel nazist sau fascist și cel comunist, am putea spune că în România — față de cei 760.000-780.000 de evrei înainte de război, din România Mare, practic acuma mai sunt vreo 8.000 de evrei, asta însă este egal cu zero ca minoritate. Și asta îmi amintește de o anecdotă: în războiul civil din Spania erau lupte între republicani și între franchiști, și doi francezi antisemiți stau de vorbă: „Uite, dincolo de Pirinei, ce lupte sunt, ce se bat...” Dar celălalt spune: „Evreii sunt de vină”. „Păi nu, că evreii au fost izgoniți din Spania din 1492”. „Păi tocmai de aceea, că dacă erau acolo îi băteau pe ei, nu se băteau între ei...”

Cum să vă spun... evreii ori că sunt, ori că nu sunt, că au făcut sau n-au făcut, că-s prea bogați sau că-s prea săraci, că sunt bigoți sau că-s necredincioși... ei sunt de vină. Când văd atâtea publicații în care se neagă, exact ceea ce a fost și nu se ia în considerație un lucru: că în linii mari o populație, în întregimea ei, nu poate fi făcută răspunzătoare pentru ce au făcut anumiți indivizi. Păi tocmai aici este chestiunea... dacă de exemplu luați o populație destul de numeroasă aceasta se integrează într-o curbă a lui Gauss. Se vede că într-o parte sunt foarte puțini cei foarte răi, într-o parte sunt foarte puțini cei

foarte buni, și în rest, după aceea, în diferite grade și frecvențe există un anumit număr, care dă o anumită medie, dar media nu reflectă ceea ce este individul, media este o dată statistică care poate fi folosită doar ca informație.

(Evreii făceau armata? Dumneavoastră ați făcut armata?) În timpul comunismului sigur că s-a făcut armata, dar și înainte de '40 sigur că evreii făceau armata, însă după '40 au fost scoși din armată. E o chestiune foarte interesantă aici, sub acest aspect... Exact ceea ce spunea Iorga, că sunt anumite interese care determină aceste reacții virulente. Pur și simplu, în momentul în care mă uit acum la presa actuală, văd în unele publicații aceleași lucruri scrise de parcă aș trăi acum 60 de ani.

(Au fost probleme cu legionarii în Herța?) Eu nu am avut probleme și nici în Herța nu au fost. Au fost cel mult câțiva cuziști, care după ce manifestau veneau și spuneau: „A, păi m-am dus și eu...” Dintre toți avocații de-acolo unul singur era cuzist, restul erau liberali.... V-am spus care era atmosfera în Herța, dar în Dorohoi erau... și cu Garda de fier.

(Tatăl dumneavoastră a făcut parte din vreun partid?) Nu. *(Cum se numeau părinții dumneavoastră?)* Beris Aron — tata și mama — Roza. *(Și sora dumneavoastră?)* Brândușa. *(Sunteți căsătorit?)* Sunt căsătorit și am o fiică. *(Cum se numesc — soția și fiica?)* Soția mea este româncă și și-a păstrat numele de fată. A făcut aici doctoratul și l-a luat, tot cu numele de fată: Teodorescu, Sonia Sofia. E ardeleană și ea și-a păstrat și religia. Fiica mea se numește Alexandra și este doctoriță în SUA. Ea a purtat numele meu — Beris — și e căsătorită acolo, în SUA, cu un american.

(Ați putut să mergeți la părinți în Israel?) Am fost până în cele din urmă în Israel, dar nu l-am găsit decât pe tata în viață. În momentul când mama a fost foarte grav bolnavă, am făcut cerere să plec să o văd, căci avea cancer pulmonar, dar mi-au respins cererea de a pleca. Mama a murit fără să mă mai vadă și fără să o mai văd.

(În ce localitate trăiau părinții dumneavoastră în Israel?) Locuiau în Rishon Lezion. Vă spun că după doi ani de intervenții am reușit să ajung și l-am văzut pe tata, pe sora mea, pe cumnatul meu și pe copiii lor. *(În ce an au plecat în Israel?)* Au plecat în 1950 și la început a lucrat la drumuri, șosele, că nu găsea altceva de lucru, iar după mult lucru și multe economii — că la început locuiau într-un cort — și-au făcut un magazin și au dus-o bine după aceea, după o perioadă în care au dus-o foarte greu.

Sora mea, după ce a făcut liceul acolo s-a căsătorit și are o fermă, o livadă cu avocado, o livadă cu portocali... Au o casă foarte frumoasă, copiii au crescut și acum au și nepoți. Am o familie bogată acolo, că sunt vreo 12 veri primari acolo. *(După Revoluție ați mers acolo?)* Da. Până la Revoluție, pentru că aveam rude în străinătate și nu eram membru de partid, nu mi se dădea voie să plec în delegații. Abia în 1980 mi s-a dat voie să plec în țările socialiste. Așa încât, toate colaborările mele cu străinătatea — și am avut multe — se făceau prin colaboratorii mei, cărora le indicam ce au de urmărit, ce să facă — dar se făceau și prin vizitele străinilor care veneau încoace și cu care discutam direct, aici. Am avut astfel colaborări cu Institutul de cercetări zootehnice din Franța, cu institutele din Göttingen din Germania, cu un institut din Kiel, din Germania — RFG. Am avut contacte astfel cu oameni de știință de pe tot globul. *(Ați fost vreodată în SUA?)* După Revoluție, bineînțeles am fost de două ori în SUA, la fiica mea. *(Cum vi s-a părut acolo?)* E foarte interesant, cum să vă spun... *(Ginerele dumneavoastră cu ce se ocupă?)* Soțul ei este inginer în automatică. Au 6000 de metri pătrați în jurul casei. E ceva foarte frumos și mi-a plăcut foarte mult totul. Ea s-a hotărât să plece căci a considerat că e mai bine așa. *(Când a plecat?)* După Revoluție. Și-a dat examenele, căci a terminat facultatea după Revoluție, în 1991. Modul în care se fac repartițiile aici și modul în care poți obține un post sunt destul de sucite și-i determină pe oamenii care sunt capabili să renunțe. *(Cum vi se pare că e acum?)* Mie mi se pare că în perspectivă va fi în regulă, în sensul că sper să fie un viitor mai bun, dar totul depinde de oameni.

Acuma să vă spun evoluția mea ca om... Eu am convingerea că, de exemplu, în timp ce noi stăm de vorbă, informațiile din organismele noastre circulă și asigură metabolismul astfel încât noi nici nu ne dăm seama, dar pentru ca să trăim totul este legat de informația care ni se transmite pentru ca să funcționeze tot ce trebuie. Enzimele lucrează, sistemul nervos vegetativ lucrează, iar faptul că dumneata te poți concentra...este determinat tot de procesul de informație care este inclus în fiecare structură vie. Informația se naște odată cu structura vie; este informația genetică care se transmite. Dacă de exemplu, o informație este emisă eronat sau nu e decodificată cum trebuie, nu mai permite funcționarea normală. Același lucru se întâmplă și cu microorganismele care pătrund și determină blocaje, determină boala. Dacă vreți asta se aplică și la nivelul societății. E foarte important ca informația să circule și să fie corectă. Este fantastic când se spune în Biblie că la început a fost

cuvântul... pentru că acesta poate fi balsam, care să te vindece, dar și picătură de otravă, care să determine otrăvirea conștientului sau subconștientului uman. Asta este ceea ce poate determina cuvântul transmis așa, în mod dezordonat, într-o societate. Și-atunci problema libertății cuvântului este o problemă care trebuie discutată pentru că în momentul în care eu determin transmiterea unor astfel de informații care să poată determina blocaje în societate, nu știu măsura în care într-adevăr suntem liberi să facem asta, dacă așa ceva intră în domeniul libertății cuvântului. De aceea este acest pericol, în momentul în care se spune: „Da domnule, da’ e democrație, am libertate...” Bineînțeles că ai libertate, dar poți să ai această libertate în măsura în care nu determini acțiuni negative de pe urma acestor informații eronate. Aici este o problemă foarte delicată de discutat... Eu consider că această problemă este foarte complexă și ar merita o discuție de profunzime pentru că exact din această cauză suferă societatea noastră și nu numai a noastră. Goebbels spunea că o minciună repetată de nu știu câte ori ajunge să fie crezută și gândeți-vă că sunt cărți întregi care sunt bazate pe minciună. Pentru că acum discutăm despre evrei, vă dau un exemplu despre o carte care este răspândită și acum: „Protocoalele înțelepților Sionului”, care este un fals dovedit. Este dovedit faptul că a fost o lucrare făcută special de către un agent al Ohranei țariste, care era serviciul secret țarist; că a fost un plagiat după o lucrare a lui Jolly, care de fapt se îndrepta împotriva lui Napoleon al III-lea.

După ce s-a dovedit că este un plagiat este totuși răspândită, și este o carte care răspândește foarte multă otravă pentru că foarte mulți cred în ceea ce citesc. Cuvântul tipărit este foarte periculos, dar în acest sens același lucru se întâmplă și prin imagini și cuvânt. Manipularea din mass-media este cea mai nocivă. Atunci stai și te întrebi care este limita care trebuie admisă pentru că, în ultimă instanță și împotriva bolilor lupti preventiv cu mai mare eficiență decât curativ. Același lucru este și în societate, dar pericolul este că în momentul în care impui anumite limite, acestea să nu se transforme, în mâna unora, în tendința spre dictatură. De aceea este o problemă foarte sensibilă. Ceea ce mă urmărește mereu este un vers dintr-o poezie a unei poete, Magda Isanos: „Și-mi pare așa ciudat că se mai poate/ Găsi atâta vreme pentru ură/ Când viața-i doar o picătură”. Stai și te întrebi de unde atâta venin, de ce atâta pornire. Eu de exemplu sunt pentru analiza faptelor. A lăsa câmp liber celor ce neagă realitatea, înseamnă a favoriza crearea bazelor pentru a repeta erori și

orori. Însăși experiența mea a dovedit că pot fi oameni care să ucidă și pot să existe și oameni care să salveze. V-am dat exemplu și de nemți, și de români, și de ucraineni... Nu există să spui în general ucraineni, să spui evrei, să spui germani... Generalizarea este cea mai mare minciună. Dimpotrivă... Există diferențe între populații, dar aceste diferențe trebuie folosite pentru că ele pot permite complementaritatea între populații. Complementaritatea trebuie folosită în folosul populațiilor; pentru a duce la progres, la evoluție și nu la involuție. De aceea eu consider că trebuie să luptăm exact pentru ca masele de oameni să înțeleagă cât de importantă este acceptarea diferenței, acceptarea diversității. Luați însăși natura. Dacă vreți, natura este o adeptă a diversității. Luați pe cel mai bun pictor și dați-i un singur element, un singur caracter: chipul omului...și spuneți-i să facă din imaginație numai 5.000 sau 10.000 de chipuri diferite și să vedeți că se împotmolește, la un moment dat nu mai găsește alte resurse să facă alte chipuri. Natura face miliarde de chipuri diferite și nimic nu este asemănător, dar deosebirile dintre noi nu ne fac să nu ne asemănăm, căci toți ne asemănăm până la urmă cu Adam. Toți ne deosebim și totodată toți ne asemănăm. În condițiile date tocmai deosebirea trebuie să fie cea care să ne unească. Uniformitatea este periculoasă și duce la derivă. De exemplu uniformitatea genetică duce la derivă genetică și la moarte. De aceea este interzisă căsătoria între rude, pentru că exact spre asta duce. Diversitatea este deci factorul de progres, dar cu o singură condiție: partea negativă, drojdia să fie separată și lăsată în urmă și numai partea bună să fie promovată. Și-aicea un rol deosebit ar trebui să-l aibă educația. Un ministru al lui Hitler care, înainte de a lua Hitler puterea, într-un discurs din Reichstag spunea: voi ca democrați, trebuie să respectați principiile democrației; noi când vom ajunge la putere, le vom respecta pe ale noastre (adică totalitarismul, dictatura). De aceea democrația poate să fie în pericol, în condițiile în care nu ajunge să găsească niște mecanisme pentru a combate astfel de situații. Dacă vreți, democrația trebuie să nu constituie „cuibul” corespunzător pentru ca astfel de otrăvuri să fie răspândite în continuare.

(Ce simțiți acum, privind în trecut la toate cele întâmplate?) Privind în trecut... mă doare foarte mult. Dacă vreți... un ticălos a avut curajul de a fi ticălos, iar milioane de oameni nu au avut curajul de a-l combate. *(La cine vă referiți?)* La Hitler. Și mai mult regret când văd oameni care se lasă păcăliți acum, după atâția ani. De exemplu se vorbește mult despre Antonescu la ora aceasta, pentru ca să fie model și-așa mai

departe... Eu le-am spus părerea mea despre el. Antonescu, după părerea mea este un om care a greșit enorm. A avut posibilitatea să evite intrarea și implicarea României în război, în condițiile în care Hitler i-a oferit această soluție, să nu intre în război, ci doar să-i asigure petrolul și spatele frontului. Și dacă nemții ar fi câștigat războiul, oricum ar fi câștigat toate aceste teritorii pentru care a intrat în război. Mai mult decât atât, a fost sfătuit — și documentele arată treaba aceasta — să nu intre în război — de către Brătianu. Maniu i-a spus să nu treacă peste Nistru, dar n-a ascultat de nimeni. Gândiți-vă că după Stalingrad s-a arătat abia ce i-a oferit Stalingradul...faptul că nemții i-au învinuit după aceea pe români, că din cauza trupelor române acolo s-a spart frontul, după ce românii au luptat cum au luptat și în condițiile în care au luptat... Sunt documente. În condițiile date politica se judecă după rezultatele obținute nu după mituri. În aceste condiții, pe lângă faptul că Antonescu a dus la politica aceasta, cu deportări și cu pierderile acestea mari — nu discut despre număr, deși e vorba de zeci de mii de oameni — dar el a dus la aceste pierderi fantastice de ostași români, pe lângă faptul că au fost deportați și omorâți evreii. Și cu ce rezultat? Total negativ... Și generațiile care au fost după el au purtat acest stigmat. Acesta este deci modelul pe care trebuie să-l ridicăm în slăvi? Eu sunt de acord că a fost un om care a făcut lucruri rele și lucruri bune, dar nu este un model. A avut poate intenții bune, dar cu intențiile nu se face politică. Eroii nu se fac cu intenții. O fi făcut și lucruri bune Antonescu, dar a făcut mai multe rele. Am și zis odată într-o conferință că pentru lucrurile bune Dumnezeu să-l odihnească; pentru cele rele Dumnezeu să-l ierte. Dar model nu poate fi. Dimpotrivă, poate fi un model care trebuie să fie evitat, nu ridicat în slăvi.

(Ce părere aveți despre comunism?) Comunismul a fost una din cele mai fantastice iluzii posibile. A fost un fel de mesianism fără Dumnezeu și s-a concretizat într-adevăr într-o aplicare fără Dumnezeu și fără milă. A fost ceva ca o tumoare, sub aspect politic, cu dezvoltare dezordonată sub aspectul consecințelor și foarte ordonată sub aspectul terorii. După mine, comunismul este un totalitarism la fel de nociv, însă îmbrăcat în alte haine și care nu a putut fi doborât din afară, cum a fost nazismul, ci s-a prăbușit. Așa s-a întâmplat cu comunismul, pentru că a fost îmbrăcat în haine foarte frumoase, dar era putred pe dinăuntru. Era atât de frumos expus încât, la un moment dat îți lua mințile. Ce-i mai frumos decât să fie egalitate, să fie dreptate... Asta este despre comunism. Tatăl meu a

avut mai multă dreptate cu ideile lui despre comunism decât mulți savanți din Occident și chiar și de-aici. (*Ce spunea despre comunism?*) Nu spunea, a făcut. A plecat ca să scape de el. A spus mai puține și a făcut mai multe. În general, un om când vine pe lume, vine fără nimic și strânge și se-agită, cât să strângă și, cel puțin marile religii spun că atunci când pleacă nu ia nimic cu el decât faptele bune. Citeam într-un eseu despre religie că foarte mulți se plâng că n-au cu ce trăi, dar foarte puțini sunt cei care se plâng că n-au cu ce muri. De dorit ar fi ca toți să aibă viață îndelungată, să aibă cu ce trăi, dar să aibă și cu ce muri. (*Adică să facă fapte bune?*) Cât mai multe. Asta este pentru credincioși, iar dacă vreți pentru alte paliere ale mentalităților existente ar fi și un alt model de încheiere. Un personaj dintr-un roman al lui John Fowles spune undeva: „Venim din noapte, plecăm în noapte, de ce oare să trăim în noapte?”

Spiridon Tătaru¹

Nepoata ceasornicarului

(...) Când eram la divizia de Dunăre, în '42, părinții mei nu mai erau la Hotin, erau la Lipcani, la moară și am căpătat o delegație și m-am dus la Bălți sau la Chișinău, cam așa ceva, o delegație la un comisariat. Am zis: „ia să dau o fugă și pe la Hotin”, că eu aveam niște prieteni pe-acolo. Am avut o fată careia i-am făcut curte mult timp, Nadia Colodnițchi, care era fiica unui fierar. Unchiul ei lucra la noi, ca fierar. O fată foarte frumoasă. A fost soră la Spitalul de copii și în timpul rușilor s-a măritat cu un evreu și când au venit nemții au luat-o și-au dus-o la Auschwitz. A avut și un copil, iar copilul și cu bărbat-su au fost gazati, iar ea, fiind ortodoxă, a rămas ca soră în cadrul infirmeriei din lagăr. A venit de-acolo. Eu n-am vorbit cu ea, dar au vorbit alții și era zăpăcită de cap de-acolo, nu mai era în toate mințile.

Da, vin odată în delegație, cum vă spun, la Bălți și fug la Hotin că aveam fata asta, aveam colegi și nu mai erau mașinile lui tata ca să mă ducă de la Hotin la Cernăuți, c-am venit cu trenu' până la Cernăuți. Mi se pare că părinții mei încă stăteau la Bacău, nu se duseseră la moară. Ajung la Cernăuți, caut o ocazie să mă duc la

¹ Fragment din interviul realizat de **Adrian Onică** cu **Spiridon Tătaru (1918-2007)**, în **24 noiembrie 2001, la Buziaș**. Spiridon Tătaru a fost basarabean. S-a născut la Iași și a urmat clasele primare în Hotin, iar apoi Școala de arte și meserii. Mai târziu a intrat voluntar în marină la Galați, unde l-a prins războiul. A făcut o specializare în motoarele Diesel în Germania chiar în perioada războiului. Tatăl său a luptat pe front și a fost decorat de Carol I. Mai târziu s-a înscris în Partidul Național Liberal și a fost ales senator în Parlament. După ocupația rusească, tatăl s-a refugiat în România, dar pentru că a făcut politică a fost arestat de comuniști și dus la Canal. După război, Spiridon Tătaru a lucrat la Geniul Marin în Brăila, unde s-a și căsătorit. Ulterior a venit în Banat, la Buziaș, unde s-a recăsătorit cu Lucreția, verișoara lui Iosif Constantin Drăgan. Între timp se despărțise de prima soție, cu care a avut o fiică. În anul 2004, după relatarea povestirii cu *Nepoata ceasornicarului*, un cercetător de la Muzeul Holocaustului din Washington a venit la Buziaș cu o echipă și a realizat un documentar cu domnia sa (vezi foto).

Hotin, ajung la Hotin, mătușile mele erau acolo, ca acasă, numai fratele meu nu era. Și mi-a sărit sticla de la ceas și spun: „Mă, un ceasornicar pe-aicea mai este?”. Nu mai era niciunul, că erau evreii înainte. „Nu e niciunul”. Am zis c-am să mă duc la Cernăuți și-ntr-adevăr, mă duc la Cernăuți, după ce am stat o zi și-o noapte acasă, și caut ceasornicar. Îmi spune unul: „Numai în ghetou”, unde au fost împrejmuiți evreii, într-un loc care știu că era strada Frânghierilor sau Olarilor și întâmplător am găsit în ghetou.

Eu eram în uniformă de marină și era un ordin dat de armată să nu se lege nemții de noi. Era un lagăr păzit de nemți. Am intrat în lagăr, mă duc la ceasornicarul acela, era un bătrân acolo și-o bătrână. Bătrâna parc-o văd, croșeta. Și-o fetiță mică, foarte drăguță, extraordinar de drăguță și vioaie, de vreo șase ani sau așa ceva și eu, fiind în uniformă de marină am atras atenția. „Domnu, ai văzut pește mare? Cum e pe mare, cum e pe vapor?” mă întreabă copilul. Bătrânul spune: „Domnule așteaptă, după ce termin lucrarea asta îți fac și dumitale”. Eu am stat de vorbă cu copilul ăla și cu bătrâna, în timp ce bătrânul lucra. La un moment dat bătrânul spune: „Eh, de noi nu-i păcat, am trăit cum am trăit, da ce fac copiii...” „Da de ce?” N-am putut să-mi închipui eu, nu mi-a trecut prin cap că... „Păi s-aude domnule că ne duce de-aicea”. „Unde vă duce?” „În alt lagăr, în Polonia, și-o duce și pe-asta mică”. „Da părinții fetei unde sunt?” „La București”. „Păi de ce nu vin să ia fata?” „Păi cum să vie, dacă vin, aici rămân”. Zic: „Dați-mi fata să o duc eu la București”. Ția s-au uitat unul la altul. „De unde ești dumneata?” Și spun cine sunt și-l cunoștea pe tata.

N-aveau voie să mă oprească pe mine și am scos-o pe fetiță. Și îmi face ceasul, mai stau puțin și-i spun la fată să nu spună câți ani are. Am luat fata de mână, fără bagaj, fără nimic și la ieșire se schimbă garda și m-a întrebat: „Warum? Kinder?” „Mein schwester” (*Sora mea*). A întrebat ce-i cu copilul și i-am spus că-i sora mea și că a pus ceasul bătrânul. Am plecat și am dus-o la București, pe strada Plantelor nr. 22, parcă. Știu că mama fetei era medic dentist și el avocat. Eih, când a văzut fata, mama ei a leșinat. Ce-o mai fi fost pe urmă, nu știu.

Petre Gheorghe¹

„Fapta bună stă și în mâna lui Dumnezeu”

(Cum ați obținut titlul de „Drept între popoare”?) Evreii zic așa, că cine a dat o bucată de pâine unui evreu ca să-l ajute, adică cine a întins mâna să ajute un evreu e Drept între popoare. Din Tora au scos ei lucrul acesta.

În 1943, după ce am plecat din Transnistria, unde am fost misionar, procesul meu a trecut la Curtea Marțială, care era la Tiraspol. În urma faptului că m-au prins pe mine că i-am ajutat pe evrei, s-au făcut actele acolo, la jandarmeria de la Pervomainsk — Golta. Acolo era sediul nostru administrativ. O parte era la Odessa și o parte în acest punct de trecere a Bugului. Pervomainsk era o capitală de județ, unde era administrația civilă și religioasă. După ce m-au deconspirat pe mine în afacerea aceasta, m-au trimis acasă, unde am primit mandat de ducere. Procesul a continuat, adică a rămas pe rol în Transnistria și a trecut la Tiraspol, unde era tribunalul militar, Curtea Marțială. Înainte cu o zi, m-am dus cu acest mandat de ducere, care ajunsese la mine acasă, la Govora, și am tras la casa ofițerului.

¹ Preotul Petre Gheorghe a fost intervievat de **Adrian Onică** în **4 și 5 iunie 2005** la **Govora**. S-a născut în 1910 în satul Orlești. A urmat clasele primare în sat, apoi seminarul teologic la Râmnicu Vâlcea și în final Facultatea de teologie din Cernăuți, care se mutase în Suceava. În anii '30 s-a înscris în Partidul Național Liberal, din care făcea parte și tatăl său, fost primar în satul Orlești. Petre Gheorghe a făcut parte din echipa studențească a sociologului Dimitrie Gusti, pe care l-a și cunoscut, când au construit căminul cultural din Govora. Tot la Govora l-a cunoscut pe I.G. Duca. În 1943 a fost trimis de Administrația bisericească ca preot ortodox într-o comunitate românească din Transnistria. Ajuns aici s-a implicat în acțiunea de ajutorare a evreilor care erau deportați și trăiau în ghetourile din Crivoi Ozero, Trei Stejari și Vrabievka. După un timp a fost prins, judecat de Curtea Marțială din Tiraspol și achitat. După alegerile din 1946 a fost arestat de comuniști pentru că a făcut propagandă liberalilor. În anii '60 a devenit pasionat de arheologie, iar în anii '70 a deschis un muzeu în Govora, muzeu care există și astăzi. Este căsătorit și are doi copii. În anul 2004 Institutul Yad Vashem i-a acordat titlul de “Drept între popoare” pentru salvarea evreilor din Transistria.

Casa ofițerului era în gara principală. Acolo m-am întâlnit cu doi aviatori care veniseră de la București pentru o cercetare asupra unui avion care capotase în apropiere și în care se afla o trupă de muzicieni care mergea la Sevastopol, pentru a mai distra armata noastră de acolo. Noaptea aceea am petrecut-o cu acești aviatori. Am avut niște țuică de-a mea, iar dimineața aviatorii mi-au spus: „Mergem și noi părinte cu dumneata la judecată”.

(Dumneavoastră mergeați să fiți judecați?) Eu mergeam să fiu judecat la Curtea Marțială, la Tiraspol, pentru că i-am ajutat pe evrei.

Filiera de ajutorare

(Cum i-ați ajutat dumneavoastră pe evrei?) Probabil că întâmplarea a făcut și mă gândesc tot la faptul că de Sus, ce ți-e scris, în frunte ți-e pus. Hărăzirea întâmplării întotdeauna face ca să intri în momente pe care nu le-ai gândit, dar care există. A te sui într-un tren care mergea spre inima frontului și a te întâlni cu un om care era comandantul trenului, un căpitan, cu care m-am salutat, apoi am intrat în vorbă și, ulterior, în miezul acțiunii, este tot o întâmplare. *(Unde mergeați cu trenul?)* Mergeam de la parohia unde eram eu statornicit acolo, Sirova (care înseamnă zer de la brânză). Sârovenii erau un fel de ciobani de ai noștri, rămași din vremea lui Ștefan cel Mare acolo.

(Unde anume erau?) În Transnistria. Eu eram preot de parohie și mă duceam la sediul parohiei care se găsea în orașul Golta, Pervomainsk, orașul de reședință și distanța era de 10-15 kilometri pe care-i făceam cu trenul. Eu m-am brodit ca să intru în trenul permisionar care mergea de la București la Zaporoje, care era Nepopetrovsk-ul de azi, unde rușii aveau o hidrocentrală puternică, făcută cadou lui Lenin de către americani sau de către englezi. Zaporoje era un oraș mare, ce făcea trecerea spre Moscova, spre Donețk, spre Don, fiind un punct puternic de trecere al armatelor. Podul de-acolo era supus unor bombardamente ale rușilor, care vroiau să-l distrugă. N-au putut însă să-l distrugă. Am fost și eu pe acest pod, ajuns tot cu trenul acesta permisionar (de război). Revenind la acel căpitan, acesta m-a racolat în ceea ce făcea el, fiind un angajat al unor surse ale evreilor care căutau să-și ajute conaționali — evreimea din București și de la Iași. Erau două filiere: una care venea de la Iași spre Moghilău și Pervomainsk, unde erau ghetourile și alta care venea pe linia București — Pervomainsk, iar pe această linie șeful acțiunilor era acest căpitan, Ciurescu Gheorghe. *(Ce rol avea*

acesta?) Transporta soldați și în taină scrisori, bani, fotografii; era un intermediar între cei din București și cei care sufereau în ghetouri.

(Și tocmai dumneavoastră ați intrat în vorbă cu acest căpitan, după ce v-ați întâlnit în tren...) Da, și-atunci am intrat inclusiv în această acțiune de ajutorare a evreilor. Primeam aceste scrisori sau bani și mă duceam aproape de parohia mea, la vreo 10 kilometri, la Crivoi Ozero, un mare ghetou, apoi la altul, căruia îi spunea „Trei stejari” și altul care era aproape de Golta, Vrabievka. Eu primeam aceste scrisori, acești bani sau fotografii și le duceam acolo. *(Le primeați direct de la acest căpitan?)* Da, le primeam de la căpitanul Ciurescu. *(Dumneavoastră aveați acces mai ușor în zona respectivă?)* Da, sigur că da. Acel căpitan era mereu cu trenul, dar eu puteam să mă deplasez și-atunci eu am devenit un fel de servanț al filierei. *(În ce an ați început această acțiune?)* Eu am fost acolo între 1942-1943. *(Doar un an de zile ați făcut lucrul acesta sau mai mult?)* După ce m-au depistat, m-au trimis acasă. Pe acest căpitan, Ciurescu, l-au condamnat să meargă pe linia întâi de front. A scăpat și m-am întâlnit cu el după război. Pe mine nu mă puteau trimite pe front, pentru că eu nu eram combatant, n-am făcut armata. Aveam însă un grad, ca toți cei care intrau în acțiuni din astea și erau direct căpitani. Eu n-aveam însă acest livret militar și-atunci nu mă puteau trimite pe front. Pedepsa mea, probabil, nu era o pedeapsă capitală, prin împușcare și ei n-au putut decât să mă achite pentru că n-au avut nici martori, pentru că aceștia trecuseră dincolo. În lipsă de martori au trebuit să mă achite. Întrebarea care mi s-a pus la proces a fost: „De ce ai făcut asta părinte? Știi ce-au făcut evreii și evreicele în Basarabia? Aruncau cu apă fiartă pe soldații noștri”. Am zis că știu și că astea sunt orori ale vremurilor, conflagrațiile. Eu am făcut ceea ce a făcut Mântuitorul Christos. Le-am spus parabola samariteanului milostiv, căzut între tâlhari. Un samaritean a căzut între tâlhari și a trecut un consătean de-al lui, dar nu s-a uitat la el, apoi a mai trecut un consătean și doar s-a uitat la el, după care a trecut un samaritean, adică un om străin, din Samaria și l-a luat. Când le-am spus asta au rămas cu gura căscată. Primul procuror, care era colonel, pe nume Teodorescu, a rămas și el uimit. Le-am spus că dacă mă condamnă sunt împotriva acțiunii Mântuitorului Isus Christos.

(Cine era la putere atunci?) Alexianu, era guvernatorul Transnistriei, care a fost executat ulterior. Și Antonescu era în România.

(Practic ceea ce făceați dumneavoastră era ilegal la momentul respectiv.) Absolut. *(Umblați îmbrăcat în preot acolo?)* Înainte de a se deconspira firul, când Ciurescu era arestat la Golta, cu vreo 2-3 zile înainte de a

mi se face percheziție la domiciliul de acolo de către autoritățile noastre, a venit la mine un sublocotenent. Tocmai venisem dintr-un concediu din țară și am adus și scrisori de la evreii din București. O evreică bătrână, ce stătea pe Calea Victoriei, mi-a dat să duc un pachet cu trei perechi de ciorapi, un flanel, o pereche de bocanci. Era bătrână și prăpădită această evreică și mi-a fost cam greu să iau pachetul de la ea, dar l-am luat. Am luat apoi tot trenul permisionar și Ciurescu mi-a mai dat și el bani și scrisori. Aveam la mine de data asta și pachetele din țară, și ce-mi dăduse Ciurescu. Cu vreo 2-3 zile înainte, m-am pomenit cu un sublocotenent la mine, unde domiciliam și mi-a spus că știau că am fost în țară și să mă pregătesc pentru că o să am o percheziție. Mi-a spus: „Faceți ce știți și nu spuneți nimic”. (*În acel moment Ciurescu era arestat?*) Da, era arestat. (*Și sublocotenentul era un fel de subordonat al lui?*) Nu, sublocotenentul era un salariat al administrației statului. (*Și totuși v-a avertizat.*) Da, dar asta însemna altceva, și anume, faptul că evreimea avea chiar și în sânul administrației de stat elemente care o apărau. Sublocotenentul acesta făcea probabil parte dintr-o altă filieră și a venit și mi-a spus că voi avea percheziție și dacă am ceva pe-acolo să strâng. M-a salutat și a plecat. Din ceea ce adusesem eu și ce-mi dăduse Ciurescu, am ars fotografiile și am luat o cacialcă și m-am dus la ghetou și am dus banii. (*Ce este cacialca?*) O cabrioletă cu un cal.

(*Mergeați singur când duceați toate acestea?*) Nu, aveam un felcer, un agent sanitar cu care mă împrietenisem și cu el mergeam. (*Tot timpul numai cu el mergeați?*) Mai era și un cântăreț cu care mergeam cu căruța. (*Asta pentru a avea cumva acoperire?*) Cu ăștia mergeam, pentru că pur și simplu mă împrietenisem cu ei. Am adus scrisori de la soția felcerului către bărbatul ei, care era prizonier la Ploiești. Și încă vreo 2-3 credincioase de-ale mele aveau bărbații prizonieri. La Tâncăbești, lângă Ploiești, era moșia unui general unde erau o serie de prizonieri ruși care lucrau pe moșia lui și le-am adus și acelor scrisori de la neveste și de la rude.

Frumos a fost altceva, și anume faptul că atunci când s-au întors armatele și au venit rușii și mergeau înspre Berlin pe linia Târgu-Jiului, au fost soldați care mă cunoșteau de-acolo și m-au căutat acasă, aici în Govora, dar au găsit-o doar pe nevasta mea. Eu le-am făcut bine și lor, și evreilor, adică am căutat să ajut pe toată lumea. A fost frumoasă o scenă pe care am avut-o după asta cu un căpitan rus.

La Băile Govora a fost mutată Banca Națională. În fața Muzeului de arheologie este o clădire mare, care a fost pe timpuri a

Băncii Naționale. Aici, la răscruce, rușii au pus santinele ca să nu-i lase pe soldații ruși să intre prin Băile Govora, ci să meargă pe linia Târgu-Jiului. Am avut aici, la răscruce, doi soldați ruși, pe nume Vitea și Petea, care erau santinelele de aici. Petea era de pe lângă Odessa, iar Vitea era de pe lângă Zaporoje. Petea știa moldovenește, adică românește și povestea că atunci când stătea lângă Odessa el ajuta la descărcatul unor mașini care aduceau marfă de la noi din țară, iar rusoaicele nu dormeau noaptea și stăteau și se uitau la stofele de rochii din vitrinele magazinelor noastre care au început să funcționeze în timpul ăsta la Odessa. Vitea, care era de pe lângă Zaporoje, spunea că tatăl lui plecase pe front, iar mamă-sa era vânzătoare într-un magazin de cooperatie, cum era atunci. Magazinul la care lucra mamă-sa a fost furat, iar ea văzându-se amenințată că va fi împușcată și-a luat cei doi copii, pe Vitea și pe sora lui, le-a cumpărat câte-o pâine, le-a pus-o în mână și ea a dispărut. În Rusia era pedeapsa capitală pentru cei care distrug bunul public. Când trupele treceau pe-aici, eu îi chemam și mâncau cu mine la masă. Într-o zi a venit un căpitan care a inspectat postul și nu i-a găsit la post, ci mâncând cu mine și a început să-i certe că au dezertat, fapt pentru care trebuiau să fie împușcați. Eu am intrat în vorbă cu căpitanul, Petea și-a luat pușca și s-a dus la post, iar Vitea a continuat să mănânce, cu capul în farfurie, spunând în rusește „Tus' mama ta, n-am dreptul să mănânc?” Eu mă așteptam atunci ca acel căpitan să scoată pistolul și să-l împuște, dar a spus „Bine, bine”. După ce a mâncat s-a dus și Vitea în post. Căpitanul a revenit la mine și eu aveam acolo o masă și șahul, cu table de șah. Mă întrebă atunci în rusește: „Știi șah?”, iar eu zic: „Știu”. Nu știa românește, dar nici eu bine rusește, însă ne-am înțeles. „Facem o partidă?”, întrebă apoi. Zic: „Facem, dar nu degeaba”. „Bine”, spune el. Am început să jucăm, i-am luat prima partidă, i-am luat-o pe a doua, iar el înfuriat bea cu un pahar mare, iar eu cu ceașca. În cele din urmă îmi spune: „Batușka, ai biblie?”. (*Ce înseamnă batușka?*) „Părinte” înseamnă. „Eu pot să citesc acolo?”. Zic: „Nu poți, că n-am cu chirilică, e în românește”. „Scrie la voi, în Apocalipsă, că va fi sfârșitul lumii cu foc?”. Zic: „Scrie”. „Eu pot să văd?” „Poți să vezi, dar nu pricepi nimic”. Dar el mă întrebă: „Și cum va fi?” Zic: „Păi cum va fi, voi spuneți că aveți bomba atomică. O are Stalin?” „O are”. „Ei, americanii o au?” „O au și ei”. „Băteți-vă voi și o să vedeți cum are să fie sfârșitul lumii”. „Tus' mama lui de Hitler și de Stalin, pentru ce război?” Zic: „Ca să piară din lume”. A scos un portmoneu din care a scos *Visul micii Domnului* și poza soției și a celor doi copii ai săi. A

început să plângă, s-a închinat, a mai băut un pahar de țuică de la mine, m-a salutat și a plecat.

Mâna lui Dumnezeu e cu tine, când faci bine!

(Cum era o zi în care dumneavoastră duceați la ghetou scrisori, bani? Cum făceați?) Simplu, căci fapta bună stă și în mâna lui Dumnezeu. M-am dus odată, tot cu felcerul acesta al meu, care era un tânăr ce se atașase de mine și mă ajuta în acțiunile mele din parohie. Apelam la el când plecam, fiindcă eu am avut acolo două parohii: una într-un sat de ruși, unde erau numai ruși, căreia i se spunea Lukanovka și una peste un sat numai de români, sat rămas acolo de pe vremea lui Ștefan cel Mare. Aceasta era o comună mare, prosperă, înainte de colectivizarea lui Stalin, numită Sirova. Eu mă ajutam cu acest tânăr, care era de-acolo. Mi-aduc aminte, când m-am dus ultima dată, ...că mâna lui Dumnezeu e cu tine, când faci bine! La întoarcere, treceam pe un pod peste care trecea un râuleț numit Kodâma, care se vărsa în Bug și acolo era un zăvoi și au început să tragă partizanii. Felcerul mi-a spus să nu mă sperii, că nu trag în noi ca să ne împuște. S-a speriat însă iapa și a început să fugă așa de groaznic, încât credeam că o să pierim prin sfărâmarea roților. Mă vedeam sfârtecat de o rupere a roților în această fugă nebună, întrucât iapa nu mai putea fi stăpânită. Și-atunci m-am lăsat pe spatele cabrioletului și-am picat în șanțul din dreapta șoselei, rostogolindu-mă. M-am sculat, nu m-a durut niciun deget și aici am văzut într-adevăr mâna lui Dumnezeu. Am ajuns pe jos la locuința mea de-acolo. El însă a rămas în cabrioletă și a ajuns cu iapa unde trebuia să ajungă. Deci nu s-a întâmplat nimic, nici cu el, nici cu mine, care căzusem. Nu m-a durut nici măcar un deget.

(Dar de ce au tras partizanii?) Pentru că erau coloana a cincea. Coloana a cincea erau partizanii care nu vedeau bine înaintarea noastră și a nemților, adică cei care au rămas credincioși lui Stalin. Felcerul știa că ei trag, doar ca să ne sperie, nu să ne facă rău, dar eu nu știam asta. Era probabil o atenționare.

(În ghetoul respectiv mergeați personal, nu era păzit?) Nu prea era păzit și oamenii ieșeau și în oraș. *(Mergeați și dădeți personal, la fiecare în parte?)* Nu, era un fel de șef al ghetoului, căruia îi dădeam ce aduceam. *(Dumneavoastră de unde primeați banii aceștia, numai de la căpitan?)* Da, de la căpitan, care venea și mi-i aducea, iar eu mergeam să-i duc mai departe. *(Se bucurau evreii când vă vedeau?)* Sigur că da. *(Mai țineți minte persoane, cu care poate după aceea v-ați mai întâlnit?)* Nu m-am mai întâlnit

cu nimeni. Era un tânăr care s-a oferit să-mi vândă două monede din aur, dar eu i-am spus că n-am bani. Mai căutau unii să dezerteze, să fugă și erau mulți care ajungeau în gări și căutau să se ascundă în cisternele care veneau după front. Ori aceste cisterne erau de benzină și mulți mureau acolo în mirosul acela de benzină. Credeau însă că pot să ajungă din nou în țară. (*În ce perioadă s-a desfășurat toată activitatea aceasta a dumneavoastră?*) Păi eu acolo am fost din toamna lui '42 până în iulie-august '43, după care m-au depistat și m-au trimis acasă. (*Mai știți ce s-a întâmplat apoi, cu cei din ghetou?*) Păi eu am plecat, dar am citit că s-a făcut trecerea dincolo, peste Bug. Nemții i-au luat de-acolo și i-au trecut peste Bug. (*Și până la Bug cine i-a dus?*) Antonescu i-a adunat din țară și i-a dus în Transnistria, până la Bug. În '43, după ce s-a spart frontul la Uman, a început retragerea unei părți din armata noastră, iar nemții se retrăgeau în debandadă, adică luptele erau în defensivă, până când au ajuns la noi.

(*Cum ați fost depistat?*) Pe căpitanul Ciurescu l-au depistat prima dată. El a spus că lucra cu cineva. (*El era reprezentantul filialei de la Iași sau de la București?*) De la București, dar avea legături și cu cealaltă filieră. Primeam mult material de la Iași. Era comandantul trenului, a permisionarului. (*Așa se numea trenul, permisionar?*) Da, permisionar. (*Ați fost arestat?*) Nu, ei nu m-au arestat. Au făcut actele care au ajuns la Curtea Marțială și în timpul ăsta sigur că, administrația bisericească, sesizându-se că eu sunt în acea situație, m-a trimis acasă. La ultima înfățișare, la Curtea Marțială, am fost chemat de-acasă, cu mandat. (*Au venit și v-au luat sau ați mers singur?*) M-am dus singur, cu mandatul. (*Ce acuzații vi s-au adus?*) Acuzația era că am dus corespondență ilegală pe front.

Paștele blajinilor, Sirova 1943

Din Transnistria am cules niște colinde, din sat și când am venit am publicat un articol, prin 1943. (*Cum ați ajuns de fapt în Transnistria?*) Păi m-a trimis Administrația bisericească. A fost o acțiune a bisericii de a trimite un preot acolo. În epoca stalinistă credința a fost cum a fost, bisericile au fost dărâmate, preoții duși în Siberia, „în Sibir” cum îi ziceau moldovenii mei de-acolo. Bisericile fuseseră transformate în magazine de colhoz, turlele și crucile fuseseră date jos, iar icoanele fuseseră ascunse de către credincioși. Noi am purces la repunerea în drepturi a dreptei credințe, adică am refăcut bisericile. Eu aveam la Sirova biserica, ce fusese magazie de colhoz, dar cu turlele începute a

fi dărâmate. Mi-au spus credincioșii că cel care s-a suit pe turla, să dea crucile jos a picat și-a murit. Că au fost din ăștia mai răi, cum erau și pe la noi.

Să povestesc despre un obicei. Am făcut Paștele din 1943 acolo și după Paște, la Înviere, zburau avioanele pe sus, dar noi făceam slujba Învierii, cu lumânări și ocoleam biserica. Vreau să relatez următorul fapt. După Paști, la ruși se serbează Paștele blajinilor, timp în care aproape fiecare familie pleacă la cimitirul satului și acolo, cu prinoase, fac pomeni. Și eu am făcut acest Paște al blajinilor din '43, aproape o săptămână de zile, că nu terminai într-o zi și ei așteptau la mormânt. Veneau oamenii cu colaci, cu pomană, căci aveau morți înmormântați pe vremea comunismului, care nu avuseseră parte de slujbă și trebuia să facem slujba la căpătâiul lor. Mi se dădeau colaci, care erau frumos împlețiți și am strâns eu în săptămâna aia vreo cinci căruțe de colaci. Colacii i-am băgat în biserică, obicei de la popa rus, care fusese luat și dus de comuniști în Siberia. După ce am terminat cu slujbele și cu tot, a trebuit să împart și eu colacii cu cântărețul. Starostele bisericii era un oarecare Ghidu Condriță, care avea o bărbuță și fusese staroste al bisericii și sub preotul rus ce fusese înaintea mea acolo. În timp ce împărțeam colacii, vin două învățătoare în biserică, cu bani și spun: „Batuška, ne vindeți și nouă chită?” Colacii erau bine făcuți și se puneau la uscat și țineau pe cuptor un an de zile. Zic: „Nu vând eu, cum o să vând...”. Ele se uitau cam urât la mine și zic: „Și ce faci cu muntele ăsta de chită?” Și-atunci m-am necăjit și le-am zis: „Nu vă privește pe voi”. Am zis să li se dea câte-un colac-doi și să plece de-aici. Le-a dat, au plecat și au venit iar, spunând: „Da noi vrem să cumpărăm”. „Eu nu vând”, zic. Prinoasele nu se vând. „Da ce faci cu ele?” Iar le-am mai dat și zic „Plecați de-aici!”. I-am dat partea cântărețului, am dat partea lui Ghidu Condriță și mi-au mai rămas trei căruțe de colaci și-atunci i-am spus lui Sioma, Simeon, de fapt, care era cântărețul: „Ai să pui mâine dimineață colaci în căruță și te duci la școală și când ies copiii, le dai câte-un colac”. Așa a și făcut cântărețul, iar după câteva zile m-am pomenit cu un învățător pe care noi nu l-am mai lăsat să profeseze, pentru că a rămas comunist, era comunist și spiona tot ce era în comună. M-am pomenit cu acest învățător, Andrei, care-mi zice: „Batuška, pe tine nici Stalin nu te mai mișcă de-aici”. Zic: „De ce Andrei?” „Păi ce-ai făcut tu n-a făcut nimeni până acuma, să împarți prinoase. Ai făcut un lucru bun”. Zic: „Da, păi ce puteam să fac cu colacii?”

Ghidu Condriță îmi spunea că preoții de demult puneau colacii în căruță, se duceau în târg și-i vindeau. De aceea voiau să cumpere colaci femeile acelea, pentru că așa era obiceiul. Tot Petru îl chema și pe preotul rus care fusese înaintea mea și care fusese dus în Siberia. Tot Ghidu Condriță mi-a spus că se ducea cu acest preot Petru la târg în Crivoi, care era un fel de mic orașel, iar acolo vindeau chita și lua butoiul cu *pivă*, apoi beau și se veseleau. (*Ce este pivă?*) Piva e bere.

Eu am făcut astfel un lucru pe care nu-l mai făcuse nimeni. (*Starostele se numea Ghidu?*) Ghid înseamnă „bătrânul” și noi îi spuneam astfel Bătrânul Condriță.

(*Cum ați trăit cu oamenii acolo? Cât timp ați stat?*) Păi eu am plecat de-aici în august '42 și am venit în august '43, deci am stat aproape un an. (*Ați stat numai în Sirova, care era comună numai de români?*) Da, era numai de români. Am stat la un bătrân pe care l-am găsit neînscris în colectiv. Avea cu el în casă o fată care a rămas prostituată din timpul prigoanei comuniste. Fusese chinuită, torturată în timpul acelei prigoane. Fata se numea Daria și-i ziceam Dărița.

Să vă spun o poveste adevărată cu Daria... Când am venit în țară și apoi m-am dus înapoi, am luat vreo două sticle cu țuică. Am chemat pe șeful de post să bem o țuică din țară. Îmi amintesc că era într-o duminică. Înainte de biserică am luat o găină de la colhoz și i-am dat-o Dăriței să ne-o facă, pentru că venea șeful de post. Dărița a pus găina la fiert, iar când am venit de la biserică n-am găsit-o nici pe Dărița, nici găina. Îl găsesc foarte amărât pe bătrân, pe Ghidu Vania și-l întreb: „Unde-i Dărița?” „Nu mai e batușka”. „Păi cum nu e?” „Nu mai e, a plecat”. „Da unde s-a dus, nu mai vine?” „Nu mai vine batușka”. „Păi de ce nu vine?” „Nu mai vine” și a început să plângă bătrânul Vania.

Colbozul

Ce s-a întâmplat de fapt... Ea a pus găina la fiert și când a fiert oala, a plesnit oala și a picat găina în cenușă. Ei făceau în cuptor, dar ea ca să facă mai repede a pus-o pe o plită mai modernă și oala s-a spart, iar găina a picat în cenușă și Dărița a fugit de frică. I-am spus bătrânului Vania să-i zică să vie. Am trimis pe la vecini și Dărița n-a venit acasă. A venit șeful de post, am băut țuica și cu el am mâncat primul miel, pe care îl mânca de fapt șeful de colhoz, așa cum se făcea și sub Ceaușescu. Aceștia erau beneficiarii bunățăturilor. Dărița a venit după vreo două zile și mi-a spus cât a pățimit... Ghidu Vania și

Dărița și fratele ei erau neînscriși în colectiv. De patru ori și-a făcut groapa Dărița. Ea refuza să se înscrie în colectiv și o puneau să-și facă groapa, amenințând-o că o decapitează și pun pământ peste ea. Își făcea groapa și intra în ea până la umeri, iar când se făceau că dau pământ pe ea, o scoteau și-o trimiteau la postul de poliție al lor, în comuna vecină. Și-așa au torturat-o pe Dărița câteva săptămâni sau chiar luni și Dărița a rămas cam prostită, din cauza torturilor ăstora. De aceea a fugit Dărița când i-am dat eu să fiarbă găina. Credea că dacă va veni șeful de post va fi supusă pieirii. Ea era cea care se întreba: „De unde vin atâția români, că eu am vrut să le-aduc apă și n-am izbutit batuşka?”. Lor le părea bine că acele companii care treceau erau de români, pentru că ei se purtau altfel decât nemții. Ei cereau doar o bucată de mămăligă sau o cană cu lapte, însă neamțul scotea pistolul și împuşca porcul sau îi lua găina și o ducea la popotă. Aveau astfel pentru români un fel de respect, amestecat cu milă.

Cât privește aceste rămășițe ale obiceiurilor din colhoz, vă mai spun una... Am stat într-un timp în altă casă, a unui fost chiabur de la care rămăsese o livadă cu caiși. Erau 5-6 hectare de caiși. Cât am stat în casa asta aveam un berbec pe care-l luasem din colhoz. Era un berbec karakul, cu coada lată. Acest berbec era prietenul meu, că dormea cu mine pe sală, iar când luam caise să-i dau să mănânce, dacă nu le scoteam sâmburele, mă împungea. Venea și la biserică după mine și trebuia să-l țină cântărețul. L-am adus în țară, dar a rămas numai pielea de el. Eu am venit înainte și m-am dus la București să-l primesc, adus cu trenul cu care mergeam eu și soldații. În lipsa mea l-au tăiat pe berbec, l-au mâncat și mi-au adus numai pielea.

Să spun de caise... Pe șeful colhozului îl chema tot Ion Antonescu și era localnic. I-am spus acestuia „Măine mergem să ducem niște caise la secerători”. Trebuia să merg vreo 20-25 de kilometri. Am pus caisele în căruță și am ajuns la secerători în vremea prânzului, când pripea soarele mai mult. Acolo am găsit pe un cetățean care se suise pe un cal și făcea un semn la secerătorii care veneau din lan și mâncau la umbra căruțelor. I-am găsit mâncând pe aceștia și am început să le dau caise din coșuri. Dintre ei s-a dezlipit o bătrână de vreo 60 de ani, scorojită de foame și de trăi rău, s-a închinat, a făcut mătâni, mi-a sărutat mâna și mi-a spus: „Batuska, n-am mai mâncat așa ceva din timpul țarului Nicolae”. Asta pentru că bunurile colhozului nu erau pentru colhoznici, ci pentru șarlatanii de la partid. O altă problemă care m-a îngrozit este următoarea...

Când eram la Seminar apăruseră niște broșuri, cam în timpul revoluției rusești. Eu am intrat la Seminar în 1922 și am terminat în 1930. În aceste broșuri erau poze ale muribunzilor de pe malul Nistrului și al râurilor, probabil Bug, din care mâncau corbii. Țin minte aceste poze. Atunci m-am interesat și-am aflat că într-adevăr, pe vremea colhozurilor a fost o foamete groaznică. Preotul din Crivoi, cu care eram prieten, mi-a mărturisit din spovedaniile lui, care de fapt nu se spun, că s-a ajuns la canibalism.

Ceea ce știu este că furtul, cu toate legile drastice date de Stalin, devenise o meserie. Vin acum și spun că și la noi, în timpurile astea, începuseră furturile acelea groaznice și lenea, care se practicau în colectiv. Ca preot, vă spun, fiindcă nu fac nominalizări și nu trec peste canoane, însă, în spovedaniile mele din timpul așa-zisei vieți fericite, colhoznice, nu erau credincioși care să nu-mi spună: „Am furat și eu părinte, am mai furat de la noi, de la colectiv”. Să vă spun una s-o țineți minte... Un fel de rudă a neveste-mii, care lucra la colhoz, nu era ea prea bună gospodină, dar trebuia să muncească în colectiv. Și-atunci ce-a făcut ea... Și-a luat o hârghie de cal, o iapă, o căruță și ducea și ea de la terenul de muncă, la magazia colhozului, căra cu căruța și ea ce putea. La plecare însă mai puneă și ea câte ceva în căruță. De la colhoz până la ea erau vreo 4 kilometri. Dădea apoi drumul iepii cu căruța, iar ea rămânea la vreo câteva sute de metri în urmă și iapa venea singură pe dreapta. Iapa învățase să ocolească și mașinile. Când venea femeia acasă, găsea iapa în bățatură, cu căruța, cu ce agonisise și ea de la colhoz. *(De ce rămânea în spatele căruței?)* Păi dacă o prindea cineva, spunea că iapa a fugit cu căruța.

Am avut un cântăreț care era și paznic, un fel de șef de tarla. Într-o duminică văd că întârzie la biserică. Îi zic: „Bine mă Niculae, unde fuseși?” El era cam bâlbâit și-mi zice: „Pă..părinte, veni tovarășul prefect în tarla” „Ei și?” „Păi a auzit că fură țărani porumbii, că lasă coceni și drugile le fură”. „Și ce făcuși mă?” Iar Niculae al meu îmi zise: „Părinte, intră tovarășul prefect și făcea așa la covrag, adică lua covragul în mână să vadă dacă e druga în el, iar eu mergeam înaintea lui și-i spuneam că oamenii sunt cinstiți și porumbii sunt culeși. S-a întors prefectul, s-a suit în mașină și a plecat. Dacă mai mergea și mai făcea zece pași găsea o grămadă de porumb ascunsă”. Iar în privința lucrului, oamenii se sculau târziu și până ajungeau la lucru mai cântau, se țineau de gât și cam în ultima vreme făceau totul cam de mântuială. Cântărețul meu care le însemna zilele de muncă era năpădit de femei, care veneau și-i aduceau pui fripți să

mănânce, ca să tacă din gură și să le pună ziua de muncă! Așa ajunsese colectivul pe vremea aceea, iar furtul îl practicau mulți. Inginerii furau cu mașinile, cu camioanele, iar oamenii cu traista sau cu căruța, așa se ajunsese. Înainte, în colectiv, țigăncile sugeau laptele și de la ugerile vacilor, de foame și ce mai rămânea duceau în găleată la bază.

(De ce credeți că s-a ajuns în această situație?) Unde nu este tradiție cu respectul față de proprietate, nu există nici corectitudine în muncă. De aceea se aude astăzi despre furturile groaznice care se fac în țara noastră. Acestea sunt rămășițe, relicve ale celor care erau învățați numai să fure. Securistul intra în orice restaurant sau cârciumă din orice localitate, își nota, te spiona, dar și benchetua fără să plătească și trăia bine. Îi convenea astfel.

Desființarea proprietății a dus la dezastrul țării românești. Mă uit acuma și e bine să spun că sunt vechii comuniști care astăzi sunt baroni. (...) Nu există ziar fără să n-apară acest derbedeu care este astăzi multimiliardar și își exprimă dezacordul față de aceste creșteri aberante ale impozitului și se opune adoptării de către Parlament a legilor proprietății.

Pasiuni arheologice

Aș vrea să vă mai spun că eu, în cercetările mele de arheologie, am avut norocul să descopăr prima seceră din Țara Românească, din epoca neolitică, adică cu 6500 de ani înainte de Christos. *(Unde ați descoperit-o?)* În săpăturile pe care le-am efectuat eu într-o așezare aflată aproape de Râmnicu Vâlcea. Secera se găsește la Muzeul Național din București și este dintr-un corn de vită, iar pe curbura are un șanț în care sunt plasate silexuri, cu care tăia. Este singura seceră descoperită în Țara Românească, de mine și mai este una în Bulgaria, tot din aceeași epocă. Asta înseamnă că, cu 6500 de ani înainte de Christos exista dreptul de proprietate, exista locuința, exista altărașul de cult pe care l-am găsit aproape în fiecare locuință. Exista seceră și râșnița. Și-atunci, cum vine cineva acum să-mi spună că omul n-are drept de proprietate, care e produsul dreptului lui.

La televizor a fost o emisiune, mi se pare prin Pirinei, unde s-a descoperit un individ într-o calotă de gheață și după cercetări s-a constatat că individul era de vreo 6500 de ani în acea calotă și fusese omorât cu o săgeată în plămâni. Nu știu care au fost concluziile lor, dar concluzia mea ar fi următoarea: de ce l-a omorât semenul lui pe acest individ? Tot în calotă s-a găsit la bază că erau două aglomerări

de locuitori, un fel de sate. Presupun că individul acesta vâna pe o proprietate interzisă, căci altfel nu-și are rostul moartea lui, prin săgetare. Și-atunci dreptul de proprietate e sfânt, e de sus. Nu e venit nici de la Lenin, nici de la Troțki, nici de la Ceaușescu. La fel și dreptul muncii tale, pentru că atunci înlături hoția, mănânci ce produci, mănânci de la tine, nu de la altul. Acuma sunt învățați să mănânce, să chefuliască și să benchetuiască cu dreptul muncii altuia și al proprietății altuia. (...)

Proiecte de educație, proiecte de viață

(Când v-ați născut?) În 1910, pe 23 aprilie, în ziua de Sfântu Gheorghe. M-a făcut mama cică în bătaură, m-a luat în poală și m-a dus în casă. Ea mai născuse doi copii înainte, care i-au murit, dar eu n-am murit și trăiesc până astăzi. *(Mai aveți frați sau surori?)* Surori am avut, dar au murit și acum nu mai am.

(Vă identificați cu locul acesta?) Da, mă identific cu locul unde am trăit și-am muncit. Eu am lucrat și cu Gusti și am făcut cămin cultural în sat. Băile Govora și Govora sat au fost doar o Govoră și comuniștii au dislocat satul ca să facă colectivul și au lăsat boierii, să zic așa, în Băile Govora. Am scris toate acestea pentru că am cam 100 de titluri tipărite până acuma.

(Cum a fost viața dumneavoastră între săteni?) Ca preot, viața între enoriași, între țărani, în popor, dacă știi să o trăiești și te identifici cu anumiți oameni din sat, nu cu pleava, e frumoasă și pui la cale lucruri bune. Îți găsești oameni cu inimă, care caută să te ajute. Eu am aproape 75 de ani ca preot activ și îmi amintesc aceste lucruri și fapte pe care le poți face într-un sat. Mă gândesc cu cât entuziasm, mai ales în primii ani de preoție, vedeam munca mea într-o parohie. Vroiam să fac ceva. Și-am ajuns la vârsta mea și când mă gândesc și mă uit în urmă sunt nițel mulțumit de ceea ce-am făcut. Să construiești, să faci un cămin cultural, să cauți să alini suferințele oamenilor nu e foarte simplu. Mai ales la începuturi, după primul război mondial, una dintre dorințele părinților mei și al altora, a fost ca să-și vadă copiii ridicați din țărănime, din munca de jos.

Îmi aduc aminte de discuțiile și lupta dintre tata și mama, ce să mă facă pe mine. Tata voia să mă facă negustor, mai ales că după primul război mondial negustoria luase avânt. Mama însă vroia să mă facă preot. Tata a fost toată viața în armată și în războaie. Din 1913 a

fost bolnav de holeră, din Bulgaria. A plecat în 1914 și eu pe tata l-am mai văzut la 8 ani, în 1918, când a venit, prizonier din Ungaria. Luptele care au fost pe Valea Oltului, trecerea Carpaților..., l-au luat prizonier. În 1918 eu aveam 8 ani și când tata a intrat în bătaură nu știam cine e. El s-a uitat la mine, eu m-am uitat la el și mi-l amintesc că era încălțat în opinci. Venea de la Budapesta din prizonierat și faptul acesta a determinat-o pe mama să mă facă pe mine preot, ca să nu mai fac și eu armata și să merg în războaie.

Când eram la Zaporoje și era un bombardament, pe podul de pe Nipru mă gândeam la mama, săraca de ea, că mă dăduse să mă facă preot, ca să scap de front. Au trecut sigur și perioadele acelea.

Viața unui preot care se identifică cu aspirațiile și cu mersul înainte al țaranului a făcut ca să îmi asum această răspundere, mai ales până la venirea comuniștilor. Odată cu venirea comuniștilor, viața țaranului român s-a pervertit și n-a mai existat sufletul acela, și al drept credinciosului, și al țaranului hapsân de muncă și de prosperitatea gospodăriei.

Înainte de război, la cinci dimineața țaranul era pe câmp, pe rând, cu sapa în mână. Ei bine, în comunism, la ora opt, când e soarele sus în timpul muncii temeinice, plecau și ei pe undeva să muncească. Muierile se țineau de gât, mai lălăiau, mai sporovăiau, mai vorbeau de bărbați... Nu mai era țaranul de dinainte de război, când casnica făcea de mâncare noaptea și dimineața, dacă mai avea și un copil îl pune în troacă, banița cu mâncare pe troacă și mergea pe rând, la muncă. Mi-aduc aminte că aveam o vie și mi-o amintesc mai bine pe mama. Cred că aveam vreo 3 ani, iar ei săpau în vie și pe mine mă puneau la umbra unui alun care era în mijlocul viei și acolo îmi pune strachina cu lapte și mama îmi povestea că m-a găsit o dată cu un șarpe care venise să mănânce și el din strachină și cum eu îi dădeam cu lingura în cap la șarpe. (*Nu v-a mușcat?*) Nu m-a mușcat.

Asta era diferența în munca și cinstea oamenilor. Iar îmi amintesc, că mai târziu, mă duceam să pasc cele două capre pe care le aveam și unde mă duceam aveam o vie cu căsoaie, care era un fel de magazie, unde ținea omul teascul de stors strugurii și celelalte unelte. În vie aveam mai multe feluri de struguri. Ultima prașilă de la vie se făcea în așa fel, ca să nu se vadă niciun fir de buruiană și *mejdina* între proprietate, adică acolo unde se despărțea proprietatea ta de altă proprietate, se săpa așa de fin și se trăgea pământul cu un fel de grapă sau cu sapa, ca să se cunoască dacă există urmă de trecere de la un proprietar la altul. M-am dus odată cu caprele și la via unui vecin,

avea niște punți, la vița de vie și-mi făcea cu ochiu' un strugure care se copsesse înainte de strugurii din via tatălui meu. M-am întins peste mejdină și-am furat strugurele de la vecin. Seara i-am spus mamei ce-am făcut și mama s-a răstit la mine și mi-a spus „Îți tai deștele...”. Și-mi aduc aminte mereu că mama îmi spunea că-mi taie deștele, dacă mai fur vreodată un strugure de la vecin. (*Aveau multă vie părinții dumneavoastră?*) Păi făceam cam 500-600 de vedre de vin. Aveam o soră care făcea câte 2000 de vedre de vin, dar ea stătea în regiunea din dealul Drăgășanilor.

(*Ca suprafață cât aveți?*) Aveam via în mai multe locuri și probabil că erau vreo 2 hectare. (*Ce făceau părinții cu vinul, îl vindeau sau îl consumau?*) Îl vindeau. (*Aveau o rețetă specială după care făceau vinul?*) Da sigur. Pe vremea mea s-au inventat zdrobitoarele care zdrobeau ciorchinii de struguri, adică un fel de morișcă cu suluri care zdrobea. Țin minte că în timpul războiului nu exista această invenție și strugurele se zdrobea cu picioarele omului, cu atâta sfințenie, încât cel care călca strugurii în lin trebuia să fie fecior, să fie cinstit. Înainte de călcat își spăla picioarele cu aghiasmă și călcatul era un fel de joc al picioarelor peste strugurii care se zdrobeau de către tălpile picioarelor. (*Ce era de fapt acest lin?*) Linul era un fel de platformă, cam de 4-5 metri pe 3-4 metri, cu laturi. Strugurii se aruncau în această platformă și individul călca pe ei, iar zeama curgea într-o albie pe care pe urmă o puneau în butoaie, în buți. (*În afară de acea zeamă mai puneau ceva?*) Nu, nu se băga nimic în zeama strugurelui. Bunicului dinspre tată i-a plesnit odată cercul de la un vas din ăsta și i-au curs noaptea vreo 50-60 sau o sută de vedre de vin. O vadră are 10 litri de vin. Bunicul avea credința că ăl care i-a călcat linul n-a fost cinstit, adică ori a fost la femei, ori altceva. Când eram mic n-aveam izmene sau chiloți pe vremea aia și când mă vedea îmi zicea: „Fugi, să nu te văd pe lângă lin”, că avea impresia că poate fac pipi pe undeva pe lângă lin și îi spurc vinul.

(*Bănuiesc că vinul nu era scump atunci.*) Da, era ieftin. Și până mai curând a fost relativ ieftin, dar acuma s-a mai scumpit vinul. (*Făceți și vin alb și vin roșu?*) Mai mult alb. (*Dumneavoastră ce vin vă place mai mult?*) Vin alb am băut întotdeauna. Tata era foarte econom. Țin minte că venea ostenit din deal și scotea cu tâlvul și bea un pahar de vin. Parcă văd cum săreau stropii din pahar, apoi pune a doilea pahar și i se părea că e cam mult și pune jumătate la loc.

A fost foarte econom tata și niciodată nu l-am văzut beat. (*Câți ani a trăit tatăl dumneavoastră?*) Nouăzeci și doi de ani. (*Credeți că și vinul*

a avut un rol?) Nu, cred că este gena de vină. Eu n-am băut toată viața vin sau dacă am băut am băut o țuică. Sau când se făcea câte un chef. Noi am făcut chefuri frumoase, undeva într-o pădure.

Schimbare de regim: instalarea comunismului

Îmi aduc aminte că unul din chefuri l-am făcut cu Vlădescu Răcoasa, care era șeful unui partid din vremurile când au venit comuniștii. Eu am fost preotul care a cununat pe cineva în sat și el a fost naș. Acest Vlădescu Răcoasa era atunci când Groza și-a făcut și el Frontul Plugarilor. Tatăl meu a fost liberal și eu tot liberal, dar acest Răcoasa a vrut să mă tragă la el în partid, când au venit comuniștii. Eu am fost însă și sunt liberal. Am fost odată cu Iorga, am trecut la Iorga, dar m-am certat cu ei atunci. (*Aici, pe filiala locală, nu?*) Da, sigur. Mi-aduc aminte că i-am spus lui Răcoasa atunci: „Domnule, eu când intru, intru în biserici, nu în bisericuțe”. (*Ați fost membru oficial în Partidul Național Liberal?*) Da, păi și astăzi sunt președintele de onoare al Partidului Național Liberal din județul Vâlcea.

Când au venit comuniștii, primii care s-au asociat noii orânduiri au fost oamenii răi, hoți, oameni care n-aveau un rost în viață. Mi-aduc aminte că țiganul, când s-a văzut mare, și-a suflecat mânecile și făcea așa, ca un fel de amenințare: „Cine-i ăla mă, Mihai, auzi, rege...” și-ncepea să-l înjure. Degradarea și acest fel de a primi orânduirea, și statală, și comunală, adică schimbarea pe care o vedeau ei o vedeau altfel decât bunul mers al societății. M-am izbit prima dată de indivizi care mi-au intrat în bătătură ca să mă omoare. De ce? „Că ești popă”, mi se spunea. Eram pe sală și ei erau vreo trei în bătătură și veniseră pur și simplu să mă omoare. (*Când asta?*) Când a venit Dej la putere. Și-altădată în piață, în Piața Râmnicului, s-au agățat de mine că sunt popă și au vrut să-mi dea în cap.

Schimbarea de regim a fost într-un fel primită de intelectualitate sau de semi-intelectualitate, într-un fel de derbedei și într-un fel de țăran, de omul harnic. N-a fost un curent social bine definit și bine primit de vulg, adică de cetățeni. Eu, pentru că am fost în Rusia, dar și din operele lui Karl Marx, știam ce-i comunismul și cum e comunismul. Și-atunci m-am văzut pus în situația de a diseca și pătrunderea comunismului, și directivele, dar mai ales efectele sale. Efectele s-au derulat în acea pătură socială căreia nu-i place să muncească și pe care o avem și astăzi și anume, baronii, cărora le

place specula și furtul. Tot așa a fost și când a venit comunismul la noi. Mi-aduc aminte că acești derbedei s-au erijat dintr-o dată în potentați, în cei care îți dau în cap, mai precis, și a trebuit să suportăm.

Țin minte când a venit tata și mi-a spus: „Au venit peste mine să mă înscriu în colectiv și m-am gândit la tine că te ia. Da ține tu minte, că ăștia sunt hoți”. Așa spunea tata, care a făcut toate războaiele, din 1913 până în 1918-20. (*În 1913 a mers în războiul din Bulgaria?*) Da, la așa-zisul război din Bulgaria. Tata a fost apoi bolnav de holeră.

Familie și societate

(*Cum se numea tatăl dumneavoastră?*) Ion, adică Alexandru Popa Pătru. Numele se scria așa: Ion, fiul lui Alexandru a lui Popa Pătru, pentru că bunicul tatei a fost popă. Bunicul meu patern a fost copil de popă, dar cum erau vremurile atunci, nu toți se făceau din tată în fiu, popă. Mi-l aduc aminte pe acest bunic, care a fost un bătrân înțelept, deși n-a fost popă, dar a fost un țăran cu adevărat luminat, cinstit, drept, harnic, care se zice că prin nu știu ce situație avea strânși bani de aur.

Îmi amintesc că în sat venise un ardelean, căruia i se zicea Moșoiu și care furniza în timpul războiului carne de porc, deoarece creștea porci. Acesta era un fel de chiabur al satului și s-a împrumutat la bunicul și i-a luat aurul pe care-l avea. Cum se transforma în lei, nu știu, dar când tata a venit și a început să repună în dreptul ei proprietatea, s-a dus să se împrumute de bani la acest chiabur, ca să cumpere o bucată de pământ. Acest Moșoiu i-a spus: „Te împrumut și ție nu-ți iau dobândă, dar când faci banii, să mi-i aduci”. I-a dus tata, dar chiaburul nu i-a spus că i-a luat banii de aur ai bunicului, pe care nu i-a mai dat înapoi. (*Și tatăl dumneavoastră nu știa că acesta luase de la bunicul dumneavoastră banii de aur?*) A auzit până la urmă. Bunicul a murit cred că prin 1916-1917, în timp ce tata era prizonier. (*V-a povestit tatăl dumneavoastră despre perioada când a fost prizonier?*) Da, sigur. Mi-a povestit că a trăit foarte greu atunci și că ungurii s-au purtat urât cu ei. Îmi spunea că munceau mult și mâncau cojile de la cartofi. Zicea că au tras odată un vițel dintr-o vacă pe care ungurii l-au aruncat, dar ei l-au luat, l-au pus în cazan, l-au fiert și l-au mâncat. Ungurii s-au purtat foarte urât cu prizonierii români.

(Cât a mai trăit tatăl dumneavoastră după război?) Păi a murit la 92 de ani, cam în 1970. Păi dacă la Revoluția din 1907 el era soldat în termen, înseamnă că era născut prin 1880 și ceva. A făcut apoi războiul din 1913, apoi primul război mondial, deci până în 1918².

Fiica: Eu l-am comparat așa, ca tenacitate, ca seriozitate, cu gânditorul de la Hamangia. Era un om cu totul și cu totul deosebit. Ne zicea nouă, nepoților, dumneata.

(Mama dumneavoastră cum se numea?) Elisabeta. Mama a murit repede, la vreo 56-57 de ani. *(Cum era mama dumneavoastră?)* Mama era o femeie cinstită, harnică și mândră că mă are pe mine. *(Spuneți că ați avut și surori?)* Da, am avut două surori mai mici. *(Cum se numeau?)* Una se numea Elena și una Ioana. Elena era născută după război și Ioana, ca mine, înainte de războiul din 1913.

(Unde ați copilărit?) Într-un sat de lângă Drăgășani, la Orlești. *(Cum a fost copilăria dumneavoastră?)* A fost o copilărie tipică țăranului român care se saltă, să zic după greutățile pe care le-a suportat. Adică a fost perioada unei fel de emancipări a țăranului din iobăgia neamului românesc. Eu această perioadă am prins-o. Până la mine numai fiii de boieri știau carte și erau instruiți în țară. Emanciparea a împins exact balanța între Paris și școala primară din satul meu. Protipendada, adică cei care erau deasupra atuncea, erau boierul din sat și copiii boierilor și câteodată ai popii din sat. Restul erau la coarnele plugului și coada sapei.

Unde m-am născut eu, satul s-a răscumpărat după moșie boierească, după al doilea război mondial. *(Cum adică a fost răscumpărat? A fost împărțit țăranilor?)* Adică aveau o mică proprietate sau două pogoane de vie. S-a răscumpărat de la boier. *(Statul a dat bani la boier?)* Nu, obștea satului. De fapt toate împroprietățile astea n-au fost pe gratis, adică boierilor li s-a luat pământul și gata. Cineva i-a despăgubit, de obicei obștea satului.

(Ce era obștea satului?) Era un fel de consiliu în care erau reprezentanții tuturor țăranilor dintr-un sat, care erau aleși de către țăranii. *(Obștea aceasta plătea despăgubire boierului?)* Hotăra despăgubirea, în natură, câte vedre de vin să dea. Și duceai la boier aceste vedre de vin. Toamna te duceai la boier; și eu mă duceam, cu butoiul de vin.

² La o parte din interviu a fost de față și fiica preotului Petre Gheorghe, Margareta.

(Deci chiar și dumneavoastră ați prins perioada când mergeți ca să dați în contul proprietății...) Da, sigur, și mai ales am prins, după primul război mondial judecata între boier și țăranii care munceau. Și a rămas ca să-i dăm boierului trei sau cinci ani, atâtea vedre de vin la pogon. *(Asta era un fel de negociere?)* Da, era negociere care după aceea s-a făcut în tribunal. Și-mi aduc aminte de tata, care era reprezentantul, că vine odată și-mi spune: „Avuserăm procesul cu boierul și prost e... mă. Are și carte la Paris și și-a angajat avocat mă, dar până la urmă a rămas ca noi, adică obștea a hotărât”. Era și legal să-și angajeze avocat, dar tata nu vedea cum de boierul, care a făcut atâta carte la Paris nu poate să-și susțină singur la bară dreptul lui. Obștea a hotărât atunci cât și câți ani să-i dea boierului și astfel țăranul a rămas proprietarul bucății de pământ pe care o muncise.

(Unde ați făcut școala?) Școala primară am făcut-o în sat, dar seminarul l-am făcut la Râmnicu Vâlcea, iar facultatea de teologie la Cernăuți, care ulterior s-a mutat la Suceava. *(Câți ani ați făcut seminarul?)* Opt ani. *(Cum ar veni acum din clasa a cincea până într-a doisprezecea?)* Da. Eu am făcut patru clase primare, apoi am intrat în clasa întâi de seminar și am făcut opt ani seminarul și patru ani la Facultatea de Teologie. *(Cum a fost la seminar? Ați stat la internat?)* Am apucat o perioadă când s-a făcut și carte și am avut și viață cu adevărat de internat, fără ieșire în oraș. *(Aveați profesori preoți?)* Aveam și preoți, dar puțini, doi sau trei, iar restul erau profesori obișnuiți.

Să vă spun una acuma... Eram în clasa a șaptea, iar o aripă a clădirii seminarului era paralelă cu un drum care urca într-o zonă păduroasă, de plimbare a tineretului mai ales, din oraș. Iarna era o pârtie celebră de bob și de sănii. Clădirea seminarului avea trei etaje: jos mâncam, la mijloc învățam și la etaj era dormitor și biblioteca. Ferestrele erau mari și dădeau spre drumul pe care se plimba în special tineretul din oraș. Eu cu un coleg am deschis fereastra și colegul meu a fluierat, căci treceau două fete pe drumul acela. La intrarea coridorului, în fund de tot, preotul spiritual a strigat la noi: „Petre, Andreescu, închideți fereastra. Trei puncte aveți minus la conduită”. Am închis fereastra și ne-a scăzut trei puncte la conduită. N-aveam voie nici să ne uităm pe geam, nici să ieșim în oraș, trebuia să fim punctual la ore. Era disciplină absolută. *(Dar se făcea carte serios?)* Se făcea foarte serios.

Fiiica: După posibilități, după programă (...) Și tata a zis că, dacă se gândește bine, nici ei n-au studiat o biblie în timpul seminarului.

(Opt ani de zile n-ați studiat Biblia?) Bine, dar am studiat altceva, nu Biblia. Aveam o bibliotecă formidabilă. Eu, țăranul acela prăpădit aveam dicționar grec-francez de la Paris. *(Dar erați totuși la seminar la Teologie și n-ați studiat Biblia?)* Ba da, dar pe fracțiuni. Făceam însă sociologie, chimie, matematici și tot programul laic, plus morala și alte discipline. Primeam note și carte se făcea destul de serios. Eram deasupra liceștilor prin limbile clasice!

(La facultate tot așa strict a fost?) Mai puțin. Facultatea eu am făcut-o mai târziu, când eram preot și am apucat o perioadă când nu prea se făcea așa serios. Era și secția de seminar pedagogic unde făceam istoria și româna. Noi, cei care am făcut Facultatea din Cernăuți, care se mutase la Suceava, am făcut și seminarul pedagogic, pentru intrarea în învățământ. *(În ce perioadă ați făcut facultatea?)* M-am înscris la Cernăuți și pe urmă a venit războiul și după război am continuat la Suceava.

Țin minte că în teza de licență am scris o astfel de frază: „Când sifilisul și holera se vor plimba pe trotuar sub umbrelă, atunci voi crede și eu în teoria darwinistă”. *(Existau totuși teologi care credeau în teoria darwinistă? Au prins și în mediul acesta ideile lui Darwin?)* Da, au prins și în acest mediu.

Echipele lui Gusti

(L-ați cunoscut pe Dimitrie Gusti?) Da, l-am cunoscut. *(În ce context?)* Când eram preot și am fost la primul congres internațional al lui Gusti, din 1932. *(La București?)* Da, la București. Gusti făcuse acele echipe în care am activat și eu. Se făceau străngeri de folclor. *(Cum a fost la congresul de sociologie?)* Congresul de sociologie mi-l aduc aminte mai vag. După aceasta, în arheologie am fost la multe congrese după aceea, la zeci de congrese. *(Pe Gusti l-ați cunoscut și personal?)* Da. *(Ce fel de om era?)* Era foarte activ, parcă era un spârnel. Pe vremea aceea erau primele „ieșiri” în mediul internațional. Eu eram preot de țară și n-aveam așa tangențe solide și masive. Acest congres a fost în 1932, iar pe urmă eu m-am apucat de arheologie și ca arheolog am fost la toate congresele. *(Când v-ați apucat de arheologie?)* Prin 1960 și ceva.

(Cum ați intrat în echipele studențești, cu Gusti?) La mine în parohie erau „țigani de vatră” care mai ziceau că-s lăutari. Aceștia cu vioara și cu cobza târăgănau și trâmbițau anumite cântece în cadrul Căminului cultural. *(Dumneavoastră ați cules aceste cântece?)* Nu numai că am cules, ci

am și participat. Țin minte că am scris pe vremea aia o piesă de teatru, numită „Țigani” și am dat-o pe scena Căminului cultural. Îmi aduc aminte de succesul pe care-l aveam cu această piesă.

(Cum s-a întâmplat atunci, i-ați scris lui Gusti?) Prezența unui cămin cultural începea să aibă rezonanță la centru. Gusti nu numai că a auzit de treaba asta, ci el era motorul care pornea toată acțiunea și în cadrul acțiunii lui, sigur că începuse pe urmă la județ anumite acțiuni, mai ales în cadrul învățământului școlar.

La liberali

(Gusti a venit vreodată la Govora?) L-am avut o dată oaspete. *(Dumneavoastră stați dintotdeauna în casa aceasta?)* Nu, am stat întâi cu chirie, iar din 1935-1936 mi-am făcut casa.

(Povestiți-mi despre activitatea dumneavoastră politică. Mi-ați spus că ați fost și la Iorga în partid. Cum ați ajuns să faceți politică?) Vorba lui Caragiale: „Politica era viața”. Când veneai într-o parohie trebuia neapărat să te atragă ori un partid politic, ori altul. *(Care a fost prima mișcare pe care ați făcut-o în acest domeniu?)* Păi tata era și el primar liberal în satul lui. L-am cunoscut și pe Duca. Când am venit aici, Govora era a Brătienilor căci ei sunt cei care au făcut Băile Govora. Și-atunci sigur că tot satul tindea să aibă contact cu aceștia. Vintilă Brătianu avea proprietate la vreo 10 kilometri de aici. Ionel Brătianu venea și stătea la Mănăstirea Govora și făcea și băi.

(Unde a fost tatăl dumneavoastră primar?) În satul Orlești. *(Cât timp a fost primar?)* Când veneau liberalii la putere era primar, când nu, nu mai era.

(Și-atuncea v-ați înscris și dumneavoastră la liberali?) Da. Asta era prin anii '33-'34. După aceea am fost la Iorga, prin '36-'37. *(De ce v-ați schimbat?)* Soția mea era învățătoare și avea postul aici. Directorul școlii era moldovean, căsătorit cu o femeie de-aici, și era tot liberal. Era însă prieten cu președintele județean al Partidului Liberal și printr-o viclenie a mutat-o pe nevastă-mea de la școala aceasta la o școală mai departe, ca s-o numească pe fiică-sa aici. Și-atunci eu m-am înfuriat, am trecut la Iorga și Iorga mi-a transferat-o telegrafic, aici înapoi. *(El personal sau partidul lui?)* Mi se pare că era chiar el la Instrucțiunile Publice. Sau în orice caz era asistentul lui, Munteanu Râmnic, cu care mă împrietenisem eu și care era ministru la Instrucțiunile Publice.

(În afară de Duca ce alte personalități ați cunoscut? L-ați cunoscut personal și pe Iorga?) Da, l-am cunoscut și am vorbit cu el. Iorga era însă cam distant și mai mult am vorbit cu asistentul lui, Munteanu Râmnic.

(Pe Brătieni i-ați cunoscut?) Puțin pe Vintilă Brătianu, care a murit după aia. Am fost în anturajul administratorului moșiei lui care se afla la vreo 10 kilometri mai în jos. *(Ce părere aveți despre familia Brătienilor?)* Ei au făcut România Mare. Ionel Brătianu a fost una dintre cele mai proeminente personalități. Nu prea se vorbește despre ei pentru că lucrurile mari se făceau atunci repede și Parisul e cel care făcea treaba asta.

(În al doilea război mondial cel mai departe ați ajuns în Transnistria?) Da, însă eu n-am fost în Transnistria ca și combatant, ci ca preot.

(Ce puteți să spuneți despre cel de-al doilea război mondial, din ce-ați trăit dumneavoastră?) Pot să spun că am fost trași pe sfoară. Cedarea a fost mârșavă. Am stat de vorbă cu regele Mihai, când a venit odată aici la Govora, la mănăstire, acum vreo 3-4 ani și l-am primit eu. Regele Mihai a avut un șofer de-aici din sat, de când era copil, de când avea motocicletă și până când au venit rușii. *(Mai trăiește șoferul?)* Nu, a murit și eu l-am îngropat, ca preot. Când au venit rușii la palat, primul torturat din țara românească a fost acest Ciucă, șoferul regelui Mihai. Am auzit că a fost torturat cu saci de nisip. Dacă-l citiți pe Steinhardt sau orice carte de detenție din timpul comuniștilor, o să vedeți acolo cum sunt descrise toate felurile de torturi și una dintre torturi, care a fost prima aplicată în Țara Românească, este cea cu sacii de nisip. Acest șofer ar fi, după toate probabilitățile primul torturat de comunism și de comuniști în urma ocupației rușilor la noi în țară. Cel care l-a torturat a fost Vișinschi, care, se zice, că i-a dat două palme și lui Mihai. Acesta a fost dintre cei care trăgeau unghiile în Rusia, adică iscoditorul care folosea toate metodele de tortură. N-am putut să stau de vorbă cu acest șofer pentru că după ce a scăpat a stat la un spital, a venit înapoi și s-a încuiat în casă. Ieșea doar să-și ia pâine și nu mergea pe drum sau pe șosea, ci mergea pe o potecă! Trecea prin pădure, se ducea la Băi, lua pâine și se întorcea cu capul în pământ! A rămas afectat.

Când a fost aici regele Mihai l-am întrebat cum e tortura cu sacii de nisip și n-a știut să spună.

Alegeri trucate și victimele lor

Metodele utilizate de comunism și după mine, de Diavol, puse în spinarea acestor călăi, n-au fost uniforme și comuniștii se întreceau care mai de care în iscodirea sau practicarea mai degrabă a metodelor inventate de comunismul rusesc.

(Povestiți-mi despre experiența dumneavoastră în comunism. De ce ați fost torturat și când s-a întâmplat asta?) După alegerile din '46, a doua zi, am fost arestat. Înainte de alegerile din '46, hoția comunistă sau metodele mârșave ale comunismului au fost așa de perverse încât înainte de aceste alegeri pe care le-am făcut și eu aici, aveam atât de mare libertate să strigăm „Să trăiască Brătianu; să trăiască Mihalache...”. Umblam cu campania electorală și pe garduri puteai să faci cu vopsea semnele electorale ale partidelor, cum ar fi ochiul și nimeni nu zicea nimic. Eu m-am angajat în această propagandă, de partea liberalilor. N-am știut nimic, că ei erau ascunși în sat. Secția de votare a fost aici la școală. Votanții intrau pe-acolo și ieșeau pe-aici și treceau pe lângă poarta mea. Mai ieșeam pe-afară și-i întrebam cum merge. „Ieșim părinte. Comuniștii n-au niciun vot, mama lor...”. Eu tare mă bucuram și credeam că scăpăm de ei, fără să știu însă că, în timpul ăsta, în sat se trimisese o companie de vreo 10-15 soldați, cu căpitanul comandant, care era un învățător din Gorj.

Au tras la învățătorul din sat care fusese țărănist și făcea politică cu mine. Nu-l văzusem în timpul ăsta și tot întrebam de el, pentru ca seara târziu, în timp ce numărau voturile aici, să mă pomenesc cu santinela care-mi spune: „Părinte, sunteți chemat la comisie”. Zic: „Ce e mă?” „Nu știu, da nu prea e bine”. M-am dus, am intrat acolo și a ieșit căpitanul care mi-a spus să stau în antreu. În sala unde era comisia de numărat voturile erau și liberali, și țărăniști, și Alexandrescu, și Groza. În timp ce stam eu acolo, soldatul care fusese la mine la poartă și care a venit și m-a luat și care băuse la mine un pahar de vin mi-a spus: „Părinte, fugiți că vă ia”. „Cum o să fug?...” „Fugiți!” M-a tras de mânecă și din antreu am ieșit afară. Soldatul mi-a spus „Fugiți în curtea bisericii”. Nu mult după asta, căpitanul, care știa că eu sunt în antreu, a ieșit și a întrebat „Unde e părintele?”, iar santinela a spus: „Nu știu ce s-a făcut...”.

Căpitanul a început să înjure, că unde e părintele. Eu eram în curtea bisericii și am auzit la început, iar după aia n-am mai auzit nimic. Am stat ce-am stat acolo, am venit apoi acasă și mi-am dat seama că or să mă ia. Am intrat în casă și i-am spus nevastei că eu n-o

să stau în casă în noaptea aceea. Aveam un păr și m-am suit în el. A venit dimineața și m-am culcat. Nu știu cât am dormit, dar m-am pomenit cu trei jandarmi de la județ care au intrat în casă și mi-au spus „Ești arestat. Mergi cu noi”. Am mai stat puțin, i-am spus nevastei ce să facă, iar copiii plângeau pe lângă mine și-am plecat cu aceștia la primărie. M-am dus la primărie pe la ora 11 din zi și acolo se tot perindau jandarmi. Mai era și lume pe-acolo. M-au ținut în primărie și mi-au spus că sunt arestat și să stau acolo. Am auzit că trebuia să mă ducă pe jos, la Râmnicu Vâlcea la sediul jandarmeriei, dar pe mine și pe unul care venea de la Băbeni aveau ordin să ne-mpuște pe câmpia Căzăneștilor. Vroiau să se facă că noi am fugit și să ne-mpuște.

Pe vremea aceea transporturile se făceau cu trăsuri pe cauciuc, care duceau și oamenii de la gară la Băile Govora. Aveam un cetățean aici care îl aveam angajat cu luna și el mă ducea cu trăsura și la Râmnic și unde aveam eu nevoie. Cine i-o fi spus de mine, nu știu, dar m-am pomenit cu el la primărie și a spus „Părintele nu merge pe jos la Râmnic. Îl duc eu”. Au venit și oameni din sat și în felul ăsta au fost obligați să mă ducă cu trăsura. M-au dus la Râmnicu Vâlcea, cu trăsura, la jandarmerie. Acolo m-au băgat într-o cameră unde am găsit 50-60 de indivizi amestecați, adică erau și muieri și oameni, toți înghesuiți într-o cameră lungă. Era și un țigan dintr-o comună vecină. Era o singură bancă acolo și țiganul a spus: „Dați-vă la o parte, să stea părintele aici”. Am stat pe banca aia și important a fost faptul că secretarul legiunii de jandarmi era finul meu, fost șef de post la mine în sat, care după aia a trecut ca secretar al legiunii de jandarmi. El avea locuința în sediul jandarmeriei. Și-am stat în noaptea aia arestat, fără să știe el, deși la cinci pași începea camera familiei lui. Am stat în noaptea aia acolo și dimineața au venit oamenii din sat după mine și-atuncea el a știut că eu sunt acolo. Eu eram cunoscut și cu maiorul legiunii de jandarmi și se zice că nici el n-a știut.

Acum vă spun o treabă pe care m-am ferit s-o spun. Prefect era un popă și el a ordonat arestarea mea. Acest prefect știa de soarta mea. A aflat de mine apoi și maiorul legiunii și finul meu, iar acesta m-a scos de-acolo și m-a luat la el în casă. Și am stat vreo cinci zile arestat în casa finului meu, din sediul jandarmeriei județene. După vreo cinci zile, într-o noapte târziu, pe la ora 11, finul meu vine și-mi spune: „Ia cojocelul ăsta. Vezi că au venit să te ia și te duc în altă parte și-acolo o să-ți fie frig, așa că ia cojocelul ăsta”. Mi-a dat un

cojocel pe care l-am luat pe sub vestă. Am închis vesta la gât și pe la 11 din noapte au venit și m-au luat și m-au trecut la securitatea care se formase atunci.

Tortura

La securitate m-au băgat direct în camera de tortură. Au tăbărât pe mine doi și au început să dea. Nici acum nu-mi dau seama câte lovituri am luat dar știu că m-au doborât și mai știu că n-am simțit durerea. „Tortura nu doare”. După ce m-au torturat, eu am rămas în semiconștient, jos, pe podea. După o anumită vreme, nu știu exact după cât timp, m-am ridicat și m-am dus să deschid ușa, că știam unde este ușa. Când am apăsător pe ușă au năpădit din nou cei doi și din nou m-au flagelat și în timpul cât am venit de la ușă și am pus mâna pe o masă care era acolo, atunci mi-au zdrobit unghiile de la mână. După asta, până dimineața n-am mai știut nimic și când mi-am revenit m-am întrebat dacă nu murisem. M-au luat și m-au trecut într-o sală unde erau vreo 60-70 de deținuți. Nu puteam să stau în fund sau pe spate, ci doar pe burtă. Am stat acolo, în sala asta, vreo două săptămâni, împreună cu ceilalți arestați, majoritatea fiind torturați și băgați în camera aia. Ne mai scotea la un closet rudimentar, cu jandarmul securist, cu pistolul la spate. Întâmplarea a făcut ca cel care mă ducea și mă aducea de la closet cu revolverul la spate, să fie de la mine din sat. Eu mă uitam la el, el la mine și nu zicea nimic.

În timpul ăsta tata a sperat că va interveni pentru mine la prefect, care era popă. Șeful securității mă chema însă în fiecare noapte și mă interoga. La început nu puteam să stau pe scaun, ci stăteam în genunchi sau pe burtă. Acesta mă interoga și țin minte că în interogatoriu era introdus faptul ăsta, că rușii ne ocupă și ne iau Basarabia. Înainte de a fi închis și când am venit din Rusia eu spuneam la Protoerie, că rușii ne ocupă și or să ne ia Basarabia. Securitatea avea însă oameni peste tot. Cel care mă interoga stătea cu pistolul pe masă și-mi zicea: „Ce-ai spus mă? A cui e Basarabia?” Zic: „A noastră” „Cum e a ta mă?” „Păi istoria...” „Ce istorie?!” și mă tot înjura.

După vreo 2-3 săptămâni m-am pomenit că vine Stroe acesta de la mine din sat și-mi spune: „Părinte, hai cu mine că ești liber”. „Cum mă? Măi Stroescule, n-ai să mă-mpuști?” Zice: „Nu, nu”. Am ieșit pe poarta securității și zice el către mine: „Hai să mergem să bem un pahar de vin”. Eu mă miram și mă uitam la el. Și-atunci am aflat că

Înainte de mine îi dăduse drumul lui Ghiță Cristescu, zis Plăpumarul, care avea carnetul numărul unu al Partidului Comunist din țara românească. Acest Cristescu era dintr-un oraș de mai încolo, din Călimănești, unde avea un fel de plăpumărie și ținea și o cârciumă, iar șeful securității era, de fapt, chelnerul lui. Acest chelner l-a torturat și pe Cristescu. Nu știu dacă l-au bătut și în incinta securității, dar știu că la 11 noaptea i-a pus pe securiști după Cristescu și l-au bătut pe stradă.

Eu cu Stroe am intrat într-o cârciumă din centrul Râmnicului și m-am pomenit că Stroe zice la un moment dat: „Părinte, hai că plecăm că suntem urmăriți aicea”. Eu aveam copiii în oraș, căci erau la liceu atunci și stăteau la cineva, unde e stația de autobuz, către gară. Zic: „Mă Stroe, mă duc la copii”. Până la copii era o cârciumă căreia îi zicea „La surcel” și am intrat acolo să bem un pahar de vin. Când să ne dea vinul, din fund de-acolo iese un cetățean ce zice: „Părinte, ai scăpat părinte? Paștele lor de comuniști. Părinte, vin americanii, părinte...” I-am zis: „Mă, taci din gură”. Țsta era un plutonier rezervist de la mine din sat. I-am zis lui Stroe: „Rămâi tu și bea cu el, că eu plec”. Am plecat la copii, iar a doua zi am aflat că l-au luat pe acest cetățean și nu l-am mai văzut. Ducându-mă atunci la copii, am scăpat.

(Cât timp ați stat închis?) Vreo trei săptămâni. *(Și de-atunci n-ați mai avut treabă cu ei?)* Ba am mai avut, dar am scăpat.

După aceea, finul meu a venit și mi-a spus: „Te-nscrii la ei, că altfel nu scapi”. Și m-am înscris la ei în partid. După care m-am apucat de arheologie. S-au schimbat apoi primii secretari care au început să se ridice spre Ștefan Gheorghiu și au început să aibă nevoie de mine pentru că le făceam lucrări, interveneam pentru ei. Arheologia a fost cea care m-a salvat.

(Dar de ce l-au închis pe omul lor, pe Cristescu, care ziceți că era comunistul numărul unu?) Păi să te mai întrebi de ce? Primul comunist care a început să scoată capul afară a fost Foriș și l-au omorât. Întrebați-vă cine l-a omorât și de ce? Al doilea mare comunist și ideolog a fost Pătrășcanu, profesor universitar, doctor în științe. L-au căsăpuit însă și l-au aruncat pe fereastră. De ce? Cristescu, ce avea carnetul numărul unu de comunist a fost marginalizat. Pârvulescu din Râmnicu Vâlcea, pe care l-am cunoscut și eu, a fost comunistul numărul doi și a fost și el marginalizat. De ce? Asta este marea

întrebare pe care am pus-o eu și la care istoria va răspunde. Cu altă ocazie, fiind apropiatul Preotului Marina din Râmnicu Vâlcea — Viitorul Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, am mai relatat unele dedesubturi³.

Acesta este documentul principal prin care patriarhul Ierusalimului din vremea lui Matei Basarab, laudă acțiunea lui Matei Basarab de a înființa școală pentru popor. La Govora a fost prima școală națională, să zic așa. În vechime, cultura era în mâna bogaților, care aveau un dascăl, un învățat străin.

(Textul despre care îmi povestiți și pe care l-ați copiat dumneavoastră, este în cartea pe care ați scris-o: „Govora, de la primii oameni la contemporani”, la pagina 102....) Da, aici se vorbește și despre acțiunea de la Govora. Este primul document în care se constată cultura pentru popor și în care se vorbește despre școala pentru popor, nu numai pentru boierul care avea învățacul pentru copii.

Govora

(Povestiți-mi câte ceva despre Govora.) Govora face parte dintre primele sate ale Țării Românești. Este un sat care a evoluat în spațiul unei mănăstiri. Mănăstirea Govora, a fost începută de Mircea cel Bătrân și durată pe mai multe secole în regiunea aceasta subcarpatică a Țării Românești. Această mănăstire a fost un pilon al culturii neamului românesc. Matei Basarab zicea că: „Nu de apă și de pâine are nevoie poporul, ci de cultură”. El este cel care a adus aici prima tiparniță, după Târgoviște, de la Kiev, unde s-au tipărit cărți în limba poporului, în limba română. Această tiparniță a dat la lumină o serie de cărți, printre care și „Pravila mică de la Govora”.

(Dumneavoastră cum ați ajuns la Govora? Ați fost repartizat după ce ați făcut seminarul?) La Govora am ajuns ca preot, repartizat de Episcopia Râmnicului. În anul 1930 am terminat seminarul și în '31 m-am și căsătorit și am fost repartizat ca preot la această parohie, Govora. Era o parohie sărăcuță, de oameni care-și câștigau existența fiind un fel de cărăuși de material lemnos pentru încălzit sau cărăuși care duceau materialele necesare la construcțiile de la Băile Govora, o dată cu înființarea stațiunii. În felul acesta își câștigau existența atunci oamenii satului Govora. Am văzut de la început care este starea materială și

³ Vezi Flacăra Memoriei „Dialog cu Preotul și Arheologul Gheorghe Petre-Govora”, Editura Petraș, Râmnicu Vâlcea, 2005.

culturală a satului și m-am angajat în ridicarea culturală a satului și în parte și materială. Am avut în vedere sănătatea precară a oamenilor. Am găsit aici un fenomen care a bulversat într-un fel situația sănătății oamenilor, în sensul că, la Băile Govora, prin sistemul de sănătate și prin iodul care a fost descoperit aici a ajutat la ameliorarea sau chiar înlăturarea unor boli, cum era sifilisul. Sifilisul pătrunsese aici prin cei care veneau să-și caute sănătatea și circula această boală. Și-am găsit aici în sat acest fenomen care m-a făcut să iau poziție, în sensul că, în cadrul căminului cultural pe care l-am înființat eu atunci, aici în sat, am purces și la o farmacie sătească, o farmacie populară, care până atunci nu exista. Am avut un vecin care s-a pripășit de la București lângă mine, având un restaurant mare prin București și care și-a făcut o casă lângă proprietatea mea. În felul acesta, prin el l-am cunoscut pe ministrul sănătății din vremea aceea, Verussi și am căutat prin acesta să fac o farmacie populară. A fost prima de acest fel, cu ajutor central desigur, al Ministerului Sănătății și am putut să am la dispoziție medicamentul care s-a descoperit în vremea aceea, medicament numit parcă Neosalvarsan, care era pentru tratarea sifilisului. Am găsit în sat tuberculoză pentru că mulți cetățeni erau bolnavi de tuberculoză. Și tot în vremea aceea s-a descoperit medicamentul Calciu sandoz. Fiind în posesia acestor medicamente am căutat să le împart în sat, în primul rând la cei nevoiași, care nu aveau posibilitatea să se trateze. Cred că în felul ăsta am contribuit nu la înlăturarea totală, dar totuși la ameliorarea sănătății enoriașilor mei din vremea aceea. Tot aici, la Govora, am avut Mănăstirea în parohia mea. La mănăstire venea familia Brătianu, care făcea băi la mănăstire, în primul rând și pe urmă, din 1910 la Băile Govora când stațiunea a început să funcționeze. Cred că în felul acesta am putut să-mi fac datoria și de preot al satului, și de un fel de oblăduitor al sănătății precare a enoriașilor pe care mi i-a încredințat mie parohia. Eu personal am fost mulțumit de ceea ce-am făcut.

Căminul cultural

(Cum ați făcut căminul cultural?) După primul război mondial a început cam în toată țara o efervescență, un fel de puls și impuls al luminării păturii țărănești și de ajutorare a țărănimii. Nu de la mine, ci de la centru, adică de la București a plecat această idee, mai ales prin marele Dimitrie Gusti, care a fost pilonul și clarvăzătorul acestui fenomen, după primul război mondial. Temelia căminului cultural era

pusă de către un primar din acea vreme, care era un țăran cu o vedere mai aparte decât cei din jurul lui. Clădirea terminată a început să funcționeze ca și celelalte cămine culturale din țară, din perioada de după primul război mondial. Sufletul acestei răbufniri a ideii și a ceea ce s-a clădit în vremea aceea a fost acest sociolog, Dimitrie Gusti, care parcă era prezent, prin acțiunea lui, în toată Țara Românească. *(A fost și personal la Govora?)* Personal n-a fost în Govora, ci au venit oameni din echipele lui. Aceste echipe erau un fel de filiale marginale, nu erau cele din București, unde-și aveau centrul. După aceea eu am luat parte la primul congres internațional de sociologie, prin 1932 sau 1933.

(Spuneți că atunci când ați venit dumneavoastră aici era numai temelăa căminului cultural. Cum s-a realizat restul clădirii?) Prin contribuție sătească și printr-un ajutor de la primărie, adică prin niște fonduri culturale.

La căminul cultural era un impuls al intelectualilor locali. Acest impuls îl dădeau preotul și învățătorul. Și-atunci eu, care conduceam, aveam lângă mine pe învățătorii școlii primare și cu ei organizam diferite activități. Era o plăcere. *(Ce anume organizați?)* Adunări duminicale în cadrul cărora se ținea câte o conferință de către mine sau de către învățători. Mai mult decât atât, erau și un fel de șezători, în cadrul cărora începusem să organizăm reprezentarea pe scena căminului a pieselor de teatru. *(Cu sătenii din sat făceați piesele?)* Cu elevii școlii mai mult. După care, taraful de lăutari sau muzica locală, intra în acțiune. Se făceau și jocuri, și dansuri. Îmi amintesc că am făcut scenariul unei piese, închipuite de mine pe vremea aia, numită „Țigani”. După primul război mondial au plecat țiganii cu corturile. Aceștia veneau în marginea satului, în anumite locuri pe care le păstrau ei și își așezau corturile și umblau prin sat, cu meseria lor de tinichigii, de reparat cazane.

Eu, fiind impresionat de corturile care se așezau în marginea satului, de traiul lor, de meseriile lor, de hoțiile lor, am scris această piesă. Țin minte că am transpus pe scenă unele din meseriile și obiceiurile lor. Îmi amintesc și de un cântec pe care l-am inventat eu pe vremea aceea și pe care-l juca foarte bine una din elevele soției mele. (...)

(Veneau oamenii la aceste adunări duminicale?) Veneau. *(Se îmbrăcau special, într-un anume fel?)* Era îmbrăcămintea de sărbătoare, adică costumul național. Pe urmă începea hora, care era pe vremea aceea și un început de dansuri. Dansul, în țara românească intră abia după primul război mondial, și în popor, și în cadrul căminelor culturale. Dansul, cu aceste manifestări ale trupului, luase avânt. Și în felul ăsta,

ce răsărea la București sau în centrele economice a început să evolueze „... era și valsul. Apusul își făcea simțită prezența.

(Cât timp ați făcut aceste adunări?) Din 1931 până în preajma celui de-al doilea război mondial. *(În fiecare duminică se organizau?)* De regulă, în fiecare duminică. *(În felul acesta ați ridicat puțin nivelul educațional, cultural?)* Nu avea o tentă de înfruntare politică la cămin, ci totul era pentru cultură. Îmi amintesc că învățământul era încadrat, aproape obligatoriu, în activitatea și acțiunile culturale ale satului. Biserica, prin preoții locali, era prezentă fără niciun fel de taxare a activității preoțești. Dar în învățământ s-a mers până la a se nota gradele în învățământ, după activitatea culturală dusă de corpul didactic din sat. În felul acesta îmi amintesc de un inspector general care a venit aici, la mine în sat, pentru ridicarea în grad a unui învățător. Inspectorul a intrat în cancelarie și primul lucru pe care l-a făcut a fost să întrebe dacă candidatul lui activează în cadrul căminului cultural. I s-a spus că da, dar inspectorul a vrut să vadă cum activează. Eu, care eram directorul căminului cultural, aveam și arhiva și atunci m-am dus cu această arhivă în cancelaria școlii. S-a uitat în arhivă, a văzut și s-a exprimat în felul acesta: „Îi dau inspecția specială domnului învățător, înainte de a intra în clasă, căci văd activitatea pe care o duce împreună cu părintele”. Acest inspector general continuă să spună: „Am și eu un băiat, părinte, tot preot, dar nu se înțelege cu învățătorul. El zice că el e mai deștept decât învățătorul”. Sigur că preoții în general aveau o facultate, iar învățătorii rămâneau la cei șase ani pe care îi făceau la școala normală. Atunci învățământul era aproape încadrat în activitatea culturală, iar preoții erau majoritatea încadrați și ei printr-o acțiune aproape benevolă.

(Ați predat și dumneavoastră la școală?) Da, am fost și dascăl. Am predat religie. *(Povestiți-mi câte ceva despre soția dumneavoastră)* Am avut parte de o soție bună și luminată, care era învățătoare. *(Cum se numea?)* Elisabeta. În monografia pe care am făcut-o, obiceiurile satești sunt scrise de soția mea.

Ce-aș mai putea spune despre activitatea din cadrul căminului cultural, este că o dată cu evoluția politică și căminul cultural a devenit un fel de instrument politic al satului. *(În ce sens? Erau campanii electorale la cămin?)*

Odată cu venirea regimului comunist eu am fost înlăturat de la conducerea căminului cultural. *(Deci din 1931 până când a izbucnit al doilea război mondial dumneavoastră ați fost directorul căminului cultural?)* Da,

dar după aceea, am fost îndepărtat de la conducerea căminului, odată cu venirea legionarilor. Se făceau adunări politice la căminul cultural. Sub comunism de asemenea am fost îndepărtat de la cămin de către comuniști și activitatea mea a mers pe parcursul stabilității politice a poporului român.

(În cadrul acestor adunări politice ce se întâmpla? Încercau să-i îndoctrineze pe oameni?) Da. Se făceau și adunări secrete de partid. Au început odată cu legionarii și au continuat cu regimul comunist. Adunările s-au transformat în propagandă comunistă, politică. Îmi amintesc că o dată cu venirea regimului comunist a început un fel de debandadă și nu se mai putea spune că în cadrul căminului cultural se ducea o viață culturală. Se ducea o viață politică mai mult. Cei care au pus mâna după aceea pe cămin au fost oameni din popor, nu oameni luminați și îmi amintesc de începuturile acestora urâte, de adunările care se făceau, în care luau cuvântul elemente de clasă ale satului. De exemplu, măturătorul de la școala din sat devenise un fel de director și de conducător al căminului cultural. Îmi amintesc că în cadrul căminului cultural, acest țigan măturător își sufleca mânecile de la cămașă și începea să zbiere: „Cine e mă ăla, regele Mihai? Ce e bă cu ăla?” Era o degradare totală. Măturătorul de la școală devenise un fel de șef al celulei comuniste din sat. O dată cu venirea comuniștilor căminele culturale n-au mai avut o tentă culturală. După aceea au început să bage în căminul cultural grădinița și abia în vremurile de astăzi au început să se mai deschidă ușile căminului cultural și să se mai țină câte o adunare, firavă însă. *(Cine făceau aceste întruniri secrete?)* Păi partidele comuniste. *(Asta când erau ei în ilegalitate sau după aceea?)* După aceea.

Ziarist și arheolog

(În afară de activitatea culturală pe care ați desfășurat-o la căminul cultural ce alte activități culturale ați mai avut?) Prima ieșire a mea a fost la ziarul „Universul”, care ținea o pagină a bisericii.(...) Îmi amintesc că am scris ceva în acest ziar. Am scris și sub regimul comunist, însă tematică arheologică.

(Până la venirea regimului comunist ce ziare erau importante în zonă?) „Universul”, care era de dreapta, „Dimineața”, care era de stânga. Pe urmă, o dată cu regimul comunist a venit „Porunca vremii” și cu frământările ulterioare a apărut un ziar local, „Biruința”, la care am

colaborat, cu tematică arheologică. (*Liberalii aveau un ziar?*) Da, ziarul „Viitorul”. (*Ați colaborat la acest ziar?*) Nu, n-am colaborat, cu toate că eram liberal.

(*Tatăl dumneavoastră cât timp a fost primar liberal?*) Țin minte că vreo două legislații liberale. (*Ce-a făcut ca primar? Dumneavoastră erați copil atunci?*) Da, eram la seminar. Unele dintre acțiunile pe care le-au făcut ei atunci au fost foarte importante. Ei erau în satul meu natal embaticari. (*Ce înseamnă acest lucru?*) Erau semi proprietari ai proprietății lor. (*Adică mai plăteau acea despăgubire la boier.*) Da, așa. Tatăl meu a patronat una din cele mai serioase acțiuni de despărțire a proprietății de proprietar. Sigur că era un fel de adunare în cadrul primăriei și au dus un proces cu proprietarul. Țin minte că acest proces a fost dus de sat, prin primar și mi-l amintesc pe tata care mi-a spus: „Mă, boierul nostru e cam prostuț”. S-a mirat tata că boierul care făcuse studii la Paris, ca avocat, n-a scos un cuvânt și și-a pus avocat, iar tata ca țăran și-a susținut cauza.

(*Cum îl chema pe boier?*) Totoc Herăscu. (*Era român?*) Român era, dar nu știu dacă la bază n-a fost grec. (*Tatăl dumneavoastră a fost ales să îi reprezinte pe oameni?*) Da, a fost ales de sat.

(*Cum se făcea atunci alegerea primarului?*) Era politică. (*Dar cum era procedura? Se vota?*) Nu, era numit de către președintele adunării partidului care ieșise la conducere. (*Adică partidul care conducea țara numea primarii în localități?*) Da, prin intermediul celor de la județ. (*Și oamenii din sat acceptau numirea primarului?*) Da, sigur. (*Ce alte activități a mai avut tatăl dumneavoastră?*) Au ridicat o biserică nouă în sat, în Orlești. Au făcut o biserică și tata a fost în consiliul parohial.

(*Câți copii aveți?*) Doi copii, un băiat și o fată, amândoi ingineri. Băiatul, care e pensionar acum, a fost directorul unei întreprinderi metalurgice și a lucrat și încă mai lucrează ca pensionar la o întreprindere particulară care s-a dislocat de la fabrica pe care o făcuse el la Onești. (*Cum se numește băiatul dumneavoastră?*) Dan Petre. Iar fata pe care o am este acum tot pensionară și ea a activat în cadrul rafinăriei de petrol de la Onești, împreună cu soțul ei care a fost directorul rafinăriei, RAFO Onești. (*Cum se numește fiica dumneavoastră?*) Margareta.

(*Spuneți-mi câte ceva despre soția dumneavoastră*) Am avut o soție bună, care a fost o învățătoare model, cu care eu, ca preot, nu prea m-am purtat așa de ideal.

(*În ce sens? N-ați avut prea mult timp?*) N-aveam timp și de aceea de educația copiilor s-a ocupat ea. A fost una dintre dascălițele de

vrednică amintire în școală. A avut de îndurat, când a fost mutată de la școala care era peste drum de noi, în altă comună aflată la câțiva kilometri, unde profesa. Drumul îl făcea pe jos.

(De unde era?) De la Ocnele Mari. *(Cum ați cunoscut-o?)* În primii ani de învățământ a fost numită în satul meu de baștină, Orlești, și acolo am cunoscut-o. Am fost un preot care s-a zbătut mult în viață și aproape că n-aveam timp să mă ocup de educația copiilor, de gospodărie, de bătătura casei și soția mea a fost cea care a dus și gospodăria, și educația copiilor, și învățământul. A fost una dintre elevele bune ale școlii normale pe care a făcut-o. A avut și ea la rândul ei o mamă tot așa bună. Tată-su a murit în primul război mondial. Ea a fost cea care i-a îndrumat pe copii în viață pentru că s-a ocupat de educația copiilor. Eu fiind mai mult ocupat și plecat din casă, ea a fost cea care a dus totul, și gospodăria, și educația copiilor. *(Câți ani a trăit?)* A murit la 80 de ani. *(Sport ați făcut?)* Sport am făcut în sensul că toată viața am mers pe jos. N-am avut nici un fel de mijloc de locomoție. Am avut o parohie cam întinsă și vreo zece ani am avut și Băile Govora, și Govora și mă sculam la ora cinci dimineața și plecam pe jos. Mersul pe jos cred că m-a și ținut în viață.

(Cum este cu procesul de la Tiraspol? După ce ați fost deconspirat ați fost percheziționat?) Da. *(Și v-au găsit ceva la percheziție?)* Nu, n-au găsit. *(Și după aceea ați fost trimis acasă de către administrația bisericească?)* Da. Eu am stat un an de zile în Transnistria și după percheziția care a fost prin mai-iunie, la vreo două luni am fost înlocuit. *(În aceste două luni ați rămas, după percheziție încă acolo, nu?)* Da, am rămas încă acolo. *(Și ați mai continuat să duceți scrisori și bani?)* Nu, m-am oprit. *(Și după aceste două luni ați fost înlocuit și trimis la Govora?)* Da, am fost lăsat la vatră, cum se spune, în 1943. Procesul a fost tot în '43, dar în decembrie.

(Mi-ați spus că mai târziu ați recuperat actele de la Tiraspol. Despre ce acte e vorba?) Dosarul cu procesul. Acest dosar a fost descoperit de Comunitatea Evreilor din România. Cel care m-a ajutat a fost un evreu care astăzi trăiește. Acest evreu m-a ajutat să recuperez dosarul de-acolo. Întâmplarea care a făcut ca să mă descopere el pe mine și eu pe el a fost *arheologia*. Nu mai știu exact prin ce an, acest evreu a fost ministrul cultelor pe vremea lui Ceaușescu. În calitate de ministru al cultelor mi-a spus el, m-a descoperit pe mine, și eu pe el. La poarta Mănăstirii Govora am descoperit o așezare din epoca fierului, de acum 1000 de ani înainte de Christos și în timp ce eu scoteam din

pământ o urnă, un vas, el a venit în calitate de ministru, să vadă Mănăstirea Govora. Descoperirea mea era la poarta mănăstirii, iar el oprind mașina acolo probabil că m-a observat și a venit acolo și s-a uitat la mine, la ce fac eu acolo. M-a întrebat și i-am spus ce am descoperit. „Cine ești dumneata?”, mă întreabă el. „Sunt preotul satului de-aici”. „Da, ești preotul satului?” și-atunci mi-a întins mâna, spunând: „Sunt ministrul dumitale”.

După aceea el a vizitat mănăstirea și am mai stat de vorbă. Mi-a spus că este ministru și că soția lui era chiar din parohia mea. Era româncă, însă comunistă mare, care era prin Comitetul Central. El era căsătorit cu această româncă de-aici. A stat mult timp ministru la culte. Ne-am mai întâlnit și a început să-mi povestească că el a fost cel care a păzit pe regele Mihai și l-a urcat în celebrul tren, cu care unii zic că a fugit regele Mihai, dar de fapt cu care a fost îndepărtat de-aici. Mi-a spus că era militar atunci, cu revolverul la cingătoare și l-a asistat pe Mihai până l-a suit în celebrele vagoane de marfă și a plecat din țară. Nu știu dacă a luat parte și la ridicarea lui pentru că, după câte am auzit, regele Mihai a fost ridicat de la Peleş și cana de ceai i-a rămas nebăută, iar el a fost dus în celebrul lui tren. Acest evreu care atunci probabil că-și făcea stagiul militar, a fost cel care l-a păzit și a asistat la urcarea regelui Mihai în tren.

După aceea am mai stat în câteva rânduri de vorbă și ne-am cam împrietenit. În felul ăsta, auzind de acțiunea mea și eu știind că el este la București l-am căutat acolo, ne-am revăzut și el a fost cel care m-a ajutat să intru în posesia documentului din arhiva unității militare și de judecată a dosarelor de la Tiraspol. El mi le-a adus. *(Când le-a descoperit? După'90?)* Da, sigur.

De la Curtea Marțială la Drept între popoare

(Cât timp a durat procesul dumneavoastră?) Păi n-am avut decât două înfățișări și m-au achitat din lipsă de martori. *(Le-ați dat atunci pilda samariteanului milostiv.)* Da. *(Cei care vă judecau erau români?)* Da, era Curtea Marțială a armatei române, care era suprema instanță de judecată. *(V-a fost frică la proces?)* Nu, nu mi-a fost frică. *(V-ați apărut singur?)* Am avut și un avocat din oficiu. Nu mai țin minte ce-a spus avocatul, dar țin minte numai ce-am spus eu, că au rămas ei cu gura căscată la mine.

(Căpitanul Ciurescu cum a fost deconspirat?) Păi deconspirarea sigur că s-a făcut prin agenții statului român pentru că acest căpitan, Ciurăscu, lucra ilegal și eu tot ilegal am lucrat. *(Mi-ați spus că el a supraviețuit și că v-ați întâlnit cu el... Ce v-a mai povestit după aceea?)* Păi l-au trimis în linia întâi de front și a ajuns mi se pare că la Stalingrad. Armatele române au început să se retragă și s-a retras probabil o dată cu acestea. *(Și după război n-a mai fost anchetat?)* Nu. După război l-am vizitat eu o dată, la el acasă, în București și după aceea nu știu ce s-a mai întâmplat cu el. Cred că a murit că n-am mai aflat nimic de el.

(Povestiți-mi cum ați primit titlul de „Drept între popoare”) O doamnă ziaristă la ziarul „Capitalul” din București, venită în stațiunea Băile Govora, mi-a vizitat muzeul. Și probabil cu ochi iscoditori de ziarist a văzut muzeul și a vrut să mă cunoască. Ne-am cunoscut acolo, la mine la muzeu și din vorbă în vorbă, cum sunt ziaristii iscoditori, a căutat să mă răscolească mai mult. A mai venit a doua oară, și a treia oară la muzeu și în felul ăsta ea a pus ochii pe mine, spunând că am ochi albaștri și și-a început meseria. A lucrat ea cam mult cu mine. *(I-ați povestit despre acțiunea din Transnistria?)* Da, i-am povestit și despre acțiunea din Transnistria și-atuncea ea a venit cu ideea că ar trebui să primesc titlul de drept între popoare. A umblat foarte mult pentru mine. A mers la Academie, la fostul președinte al Academiei Române, care era evreu, dar a murit. Pe urmă, mi-a luat urma și a început să mă „disece” și „să vedem ce o să iasă”, adică o carte despre mine.

(Medalia și titlul când le-ați primit?) În timpul ăsta au mers și cercetările pentru activitatea mea din Transnistria. *(S-au demarat niște cercetări acolo?)* Da, sigur. Primul lucru pe care a trebuit să-l facem a fost să găsim arhiva. Și-atunci am apelat la acest evreu care a găsit această arhivă și mi-a scos documentația. În cadrul documentației au lucrat după aceea evreii, prin ambasada din București. Au făcut această documentație care a durat vreun an de zile și au hotărât că merit să mi se dea această distincție a lor.

(Pentru ce se dea această distincție, acest titlu?) Pentru cei care au dat o bucată de pâine evreilor în suferința lor și a holocaustului. *(Vă referiți la cei care nu sunt evrei?)* Da, care nu sunt evrei. Între aceștia mi se pare că este și regina Ana. *(În ce an ați primit titlul de drept între popoare?)* Anul trecut, în 2004. *(Unde, la Vâlcea sau la București?)* La București am fost. *(Cum a fost? Cum s-a întâmplat?)* Ei dau acest titlu în cadrul ambasadei Israelului de la București care a organizat această manifestare la Palatul Patriarhal, în sala fostului Senat. Acolo sala a fost arhiplină și a vorbit ambasadoarea, a vorbit Patriarhul și după aia am vorbit eu, care

am stăpânit bine sala. După aceea au năvălit ziariștii peste mine și am apărut în toate ziarele, inclusiv în cele locale.

(Despre ce ați vorbit dumneavoastră?) Am vorbit despre încadrarea acțiunii holocaustului în tematica dezbătută în toată lumea, despre predarea în învățământ sau amintirea holocaustului în conștiința ulterioară.

O a doua profesiune

(Cum este cu arheologia? Cum ați început?) Aș putea numi arheologia ca un fenomen al vieții mele, care practic m-a făcut alt om și m-a salvat de la moarte. Cu arheologia m-am întâlnit în drum. Mergeam să officiez un parastas, la capul unui mort din cimitirul satului Scărișoara, care se găsește în spatele Mănăstirii Govora, deci în satul așa-zișilor țigani. La ora actuală aceștia nu se mai pot numi țigani. În recensământul care s-a făcut pe vremea lui Antonescu, prin '40, am avut dispoziții să nu mai trecem țiganii sub denumirea de țigani, ci de români. Asta este și adevărul pentru că țiganii Țării românești, dezrobiți, se mai numesc și dezrobiți. Dezrobiții au încă cimitire separate de români. Mergeam deci să fac un parastas la acest cimitir care se găsește în spatele Mănăstirii Govora. Pe drum, chiar aproape de poarta mănăstirii m-am întâlnit cu niște copii care țineau în mână câteva ulcele, vase și se tot uitau la ele. M-am uitat și eu la ele și i-am întrebat ce sunt și de unde le au. Mi-au spus: „Nea Pandelesăpă colo la salcâmi ăia și găsi multe, da nu e aur în ele”. Eu, care făcusem istorie m-am uitat la ele. Arheologie nu făcusem în cadrul universității, dar mi-am dat imediat seama ce e cu ele și am strâns de la copii vasele pe care le aveau ei acolo. Țin minte că după asta am strâns vreo 16-17 piese. *(Și ce era cu ele?)* Cetățeanul care le-a găsit săpase în acel loc unde e un teren de stof vulcanic, pe care oamenii îl iau și-l așează în grajd, la vite, care să se culce pe acest strat. El săpând la rădăcina unui salcâm, a găsit acest depozit de vreo 24 de vase. Eu cred că am strâns vreo 16-17 piese. Dându-mi seama ce sunt am dat telefon la muzeul județean. M-am dus eu și le-am și dat vasele. Eu am oprit câteva piese, iar restul le-am dat lor. *(Din ce vremuri erau?)* Păi cu 1500 de ani înainte de Christos, adică din Epoca fierului, practic de la traci. Un profesor universitar, care era și decanul facultății de istorie din București, Dumitru Berciu, a auzit de aceste vase și a venit, le-a văzut, m-a cercetat și în felul acesta am intrat pe firul arheologiei, prin acest profesor universitar.

(În ce an se întâmpla aceasta?) Păi cred că prin 1960, cam așa ceva. Și în felul ăsta am intrat și am fost cunoscut la facultatea de istorie. Prin '62-'63, suplinind și parohia vecină, spre Râmnicu Vâlcea, la intrarea în orașul Ocnele Mari, cetățenii au făcut o fântână și eu m-am dus să sfințesc fântâna. La sfințirea fântânii m-am uitat împrejur și-am văzut în pământul care a fost scos din fântână, niște cioburi și-un pietroi mare. Acel pietroi mare era o râșniță neolitică, iar cioburile erau dintr-o așezare care se profila în jurul fântânii. Fântâna a fost chiar elementul care m-a determinat, după sfințirea ei, să intru într-un hârdău în fântână și să observ stratul arheologic, care se găsea la o adâncime de trei metri. Fiind în posesia acestor elemente, profesorul universitar Berciu, care era specialist în perioada neolitică, a auzit, m-a cercetat, el pe mine și eu pe el și în felul acesta am început să facem primele săpături arheologice din Oltenia, după un plan arheologic stabilit de către Academia Română și universitatea din București. În felul acesta am intrat în iureșul arheologiei românești. În documentația ulterioară am descoperit pentru prima dată și prezența romanilor la Ocnele Mari, în jurul Davei sau cetății dacice, Buridava, unde s-au făcut săpături arheologice. Era și un alt profesor universitar, care era specialist al Epocii romane și căruia m-am adresat și i-am arătat ce-am descoperit. Acest profesor mi-a spus: „Părinte, ai descoperit lucruri minunate”. *(Cum se numea acest profesor?)* Dumitru Tudor, care era profesor tot la universitatea din București.

(Și-ați început să faceți săpături acolo?) Săpăturile ca săpăturile, dar pentru mine a fost primul pas pe care l-am făcut în documentație, în sensul de a publica în Forumul național și internațional această descoperire a mea, adică am pătruns în tematica de identificare și de publicare a descoperirilor arheologice. *(Ce-ați descoperit acolo, la Buridava?)* Am descoperit pentru prima dată prezența romanilor chiar la picioarele sau în jurul cetății dacice Buridava, a lui Burebista. Și după aceia am început cercetările la Buridava împreună cu profesorul Berciu. În timpul ăsta au început să curgă descoperirile mele în perioadele arheologice necunoscute până atunci. *(Unde erau localizate aceste descoperiri?)* O descoperire pe care am făcut-o eu a fost mergând pe un drum lateral la Ocnele Mari. La începutul Epocii bronzului a fost o cultură care se numește Coțofeni, denumire care se dă după locul primei descoperiri. Cultura Coțofeni e descoperită din timpul primului război mondial, de către nemți, într-un sat din județul Dolj, numit Coțofeni, ca și cultura Velmicioara, tot o comună din Dolj. La

cultura Coțofeni am săpat eu pe o perioadă de șapte ani și am găsit mult material. După aceea, tot în cercetări de teren am descoperit prezența în zonă a tuturor culturilor arheologice din palmaresul arheologiei românești, adică începând cu paleoliticul până în secolul perioadelor dacice, traco-dacice și mai ales daco-romane. De asemenea, am descoperit prezența culturilor tracice și a culturii romane în zonă. În felul acesta am început să public o sută și ceva de titluri, în palmaresul meu de arheolog prezent al nord-estului Olteniei.

(În ce localități ați mai făcut săpături?) Am făcut săpături pe Valea Oltului, la Călimănești. În jurul Govorei am mers spre linia Târgu-Jiu, la Polovraci, unde am făcut mari descoperiri. De asemenea am făcut săpături pe defileul Bistriței, în regiunea Drăgășanilor și aproape în tot județul Vâlcea. *(Și aici ați găsit elemente din toate epocile de care ați amintit mai înainte?)* Da. Am legat lanțul prezenței și continuității umane în nord-estul Olteniei. Rezultatul este lucrarea mea care a devenit un manual de studiu la catedra de arheologie a facultăților de istorie, lucrare care reprezintă o preistorie a nord-estului Olteniei. *(Cum se numește lucrarea?)* Lucrarea se numește „O preistorie a nord-estului Olteniei”, începând din Paleolitic, adică 1.000.000 de ani î.Hr. *(În ce an ați publicat-o?)* În 1995, la editura Petraș din Râmnicu Vâlcea.

(Cum vă dădeți seama că într-un anumit loc merita să săpați?) Foarte simplu, după stratul, adică după stratigrafia săpată în primul rând de natură. Adică, mergând pe valea unui pârâu sau al unui râu te uiți în mal și stratigrafia malului prezintă o serie de nivele. În nivel te uiți și vezi dacă este cel natural sau devine strat arheologic. Și se observă acolo, la o anumită adâncime, poate un ciob, poate o arsură dintr-o vatră de locuință. Ceva trebuie să vezi în peretele malului. Eu cercetând aceste văi mă întâlneam cu elementul în sine, aproape distractiv și săpând acolo cu șpaclul, scoteam zgura. Îndeosebi elementul principal este ciobul, oala, ori primul indiciu al oalei este începând cu perioada neolitică, adică cu 6500 de ani înainte de Christos. Înainte de 6500 nu găsești ciob, găsești însă altceva, o piatră sau silex, găsești un cremene și dacă scoți cremenele ai să vezi dacă e cioplit. Te uiți la el și vezi cum este cioplitura, în ce sens este dezlipit silexul cu care omul tăia până și copacii, și animalele și răcâia pieile cu el. Piatra spartă a fost prima invenție a omului, de detașare de grotă, de locuința în grotă. Această locuință o găsești și în spărturi sau în peșteri, primele fiind în peșteri. Pe urmă poți să mai găsești anumite oase în cadrul muzeului meu sau de alte obiecte descoperite. Sunt și aceste oase sau crani descoperite în peșteri. Mult timp din viața

omenirii sau a omului, omul a sălășluit, a locuit în peșteră, până la o vreme cu un animal care s-a atașat omului aproape din naștere, și anume ursul de peșteră. Acesta a locuit milenii cu omul, până când omul l-a exterminat. După aia vine câinele, după urs, care e și astăzi și care a devenit un ajutor al omului.

(Cât timp ați făcut aceste săpături?) Păi din 1963 până astăzi, aproape, când nu mai pot să mă duc. *(Ați descoperit și așezări, case sau urme de case?)* Da, sigur că da. Am descoperit urme de bordeie, de locuințe, de cetăți, cum este cetatea Buridava de la Ocnele Mari.

(Ați avut satisfacții în acest domeniu?) Am avut, iar una din satisfacții e cea care m-a salvat în timpul comuniștilor. Ultima intenție de arestare a mea, de la care cred că nu mai eram astăzi, a fost când agenții securității au venit după mine și m-au găsit săpând împreună cu profesorul Berciu, chiar la intrarea în Băile Govora. Acolo, prin '67-'68 s-a amplasat o sondă și în cadrul săpăturilor efectuate pentru amplasarea sondei am descoperit o așezare tracică. Am adunat ulcelele și cioburile pe care le-am găsit și care astăzi se află în muzeul meu, și împreună cu profesorul Berciu, care luase în primire teritoriul vâlcean de săpături, trasasem un șanț și când au venit acești agenți ai securității eram chiar în șanț și descopeream o seceră de bronz. Pe malul șanțului au apărut trei indivizi pe care i-am văzut discutând cu profesorul Berciu. Nu știam cine sunt și nici în ziua respectivă n-am știut. La câteva zile însă după asta, profesorul Berciu mi-a spus: „Știți cine erau? Era securitatea, pentru ridicarea dumatile. Și eu le-am spus „Vedeți ce face?” Și în felul ăsta am fost salvat. Din multele scăpări de acest fel din ghearele securității asta cred că a fost salvarea care m-a ținut de trăiesc și astăzi, pentru că dacă mă luau atunci, cred că nu mai eram astăzi aici. Dar Dumnezeu a fost cu mine.

(Și-ați făcut lucrări pentru comuniști după aceea?) Am făcut lucrări științifice, nu arheologice, că ei nu săpau, dar voiau să se ridice. Să vă spun acuma una...

Oamenii vremii comuniste țineau cu dinții să se ridice din punct de vedere intelectual. Or ei, cum erau foarte mulți limitați, să zic așa, apelau... și la aceste apeluri răspundea cine știa, adică eu, ca preot și ca cercetător, în sensul că le făceam lucrările sau interveneam să între fata tovarășului cutare la facultatea de istorie, să prezinte lucrarea de doctorat tovarășul cutare, la tovarășul profesor. Și Dumnezeu să mă ierte, dar am fost părtaș la acestor jocuri. Îmi amintesc de un mare profesor universitar, care avea tipărite aproape 800 de titluri, în țară și în străinătate. *(Cum se numea acest profesor?)* Îl chema Dumitru Tudor și

a fost și rector al universității din Iași, iar după aceea profesor universitar la București. Ca fiu de preot însă, nu putea să pătrundă la Academie, scaun de drept, scaun meritat de acest om, pentru că avea un extraordinar bagaj intelectual și arheologic. Acesta îmi mărturisea odată: „Părinte, îmi vine să plâng pentru că nu pot pătrunde și eu la Academie. M-am gândit să mă înscriu la ei, la comuniști”. I-am spus atunci: „Domnule profesor, în situația de astăzi nu putem să facem nimic altceva decât să ne suim în căruța lor”. Ca să scap, mărturisesc că și eu, ca preot, m-am înscris în Partidul Comunist.

În căruța lor

(...) A fost frumoasă acțiunea mea. Eu știam din Rusia unele din metodele comuniste și-atunci, după arestarea mea, după cercetările mele, finul meu care era secretarul legiunii de jandarmi vine odată și-mi spune așa: „Vezi că ești pe punctul de a fi ridicat din nou. Înscrie-te la ei”. Zic: „Cum să mă înscriu? Cred că nu mă primesc”. „Fă ce-ai face și înscrie-te la ei”. Eu atuncea m-am gândit și am adoptat imediat metoda. În sat exista un cetățean care era șeful celulei comuniste din sat și avea o soție cam ducace, adică ce cam făcea cu ochiul. Îi chem pe aceștia acasă la mine și le zic: „Mă Vasile și Mărie, m-am hotărât să viu la voi. Mă primiți?” Ia cuvântul Măria: „Sigur părinte, sigur că te primim. Cu brațele deschise te primim”. Zic: „Ia vedeți măi cum faceți?”. Vasile făcea ce zicea Măria și a luat-o în serios și a început tatonările. Am făcut cerere și s-a dus cu ea la partid și n-a venit Vasile acasă o săptămână de zile. Măria tot venea la mine și-a început să se plângă că l-a arestat pe Vasile. După aproape o săptămână vine și Vasile și vin amândoi la mine, foarte bucuroși, spunându-mi: „Te-au primit părinte, te-au primit”. Zic: „Ce-ai pățit măi Vasile?” „Ei, în timpul ăsta m-au luat, m-au dus la Orlești (care era satul meu de baștină) și au făcut cercetări”. Cred că au ajuns și pe la Onești, unde erau copiii mei. Și în felul ăsta am fost înscris în partid. Am făcut gospodărie colectivă în sat, cu ei, am activat în cadrul comunisto-cultural, la Băile Govora, în cadrul Casei de cultură. *(Ce anume făceați acolo?)* Țineam conferințe. *(Despre ce anume?)* Erau abordate și tematici locale, și tematici internaționale și mă specializasem în aceste acțiuni ale lor. Asta a durat până la verificarea mea, căci se pare că au fost niște verificări generale, nu știu exact pe ce teritorii. Această verificare s-a făcut la căminul cultural, în cadrul unui fel de comisii județene de cercetare a dosarului fiecărui membru. Din întrebările care mi s-au

pus atunci, prima a fost așa: „Crezi în Dumnezeu părinte?” Zic: „Ca preot, cred că nici nu mai trebuia să-mi puneți această întrebare”.

Verificat, dat afară din partid și din nou arestat

Un cetățean din comisie iar mă întreabă: „Ce e iadul, ce e raiul?”, iar altul care era în sat un fel de farfara, spune: „Ei, părintele s-a înscris și el de formă, dar nu e de-al nostru”... Și m-au dat afară. (*În ce an era asta?*) Nu mai țin minte când a fost.

Dar, după verificare au mai fost câteva încercări de arestare a mea. De exemplu, am greșit într-o duminică, când în cadrul slujbei duminicale, atunci când preotul iese cu sfintele daruri și face ocolul, iar din mijlocul bisericii revine în altar, pomenește atunci căpeteniile statului și eroii neamului. (*Și ce-ați făcut?*) Ce-am făcut atunci? (*râde*)...am pomenit pe „Bine-credinciosul regele nostru Mihai”...și mi-am dat seama imediat și-am spus: „Pe conducătorii statului să-i pomenească Domnul Dumnezeu întru împărăția Sa”. (*Și ce-a urmat?*) Am intrat în altar și după slujbă am zis credincioșilor: „În cadrul slujbei noastre de astăzi am avut o ieșire necontrolată, datorită obiceiului, dar pe care o regret”. A doua zi a și apărut șeful securității, care era cel care mă torturase pe mine. L-am văzut în curtea școlii, pe terasă. Tot el era șeful securității care mi-a spus că mă ia oricând. Și mi-am dat seama imediat c-o să mă ia. La școală a întrebat pe un învățător care fusese la slujbă și ăla i-a spus drept, adică i-a spus că eu am revenit asupra a ceea ce am spus și securistul n-a mai apărut să mă ia, adică am scăpat pur și simplu.

Am trecut și prin alte încercări, după prima mea arestare și tortură. A doua care a fost a fost, să zic, cam zbanghie. În cadrul conferințelor pe care le aveam la protoeria județeană (adică la unitatea administrativă bisericească formată din mai multe parohii), lângă mine, după terminarea conferinței am găsit un caiet. L-am luat, m-am uitat în el și ce era? Era scris un „Tatăl nostru care ești la Moscova” și care circula în timpul ăsta în mass-media. Nu mi-l mai aduc aminte pe tot, dar zicea așa: „Tatăl nostru care ești la Moscova și ne dai nu știu ce...” și se termina așa: „Și ne izbăvește de Stalin, Amin”. (*râde*) Am copiat și eu asta în caietul meu și mi-am uitat caietul, pe care mi l-a luat alt vecin preot.

(*Dar ce voia să spună până la urmă?*) Păi spunea tot ceea ce făceau rușii. (*Și cui era adresat?*) Lui Dumnezeu care să ne scape de Stalin. Caietul a fost luat de un preot din județ, fost legionar, căruia i s-a

făcut o percheziție și au găsit caietul, iar eu m-am pomenit arestat. (*De ce?*) Păi caietul era al meu. (*Cum așa?*) Tatăl nostru era copiat de mine pe acel caiet. Era caietul de note pe care-l aveam eu în cadrul expunerilor tematice ale conferințelor pentru că aceste conferințe erau de documentație și de încadrare și îndrumare.

Securitatea a găsit acest caiet la acel preot și sigur că m-au arestat pe mine. M-au arestat, însă într-un mod mai civilizat. (*Era în epoca lui Ceaușescu?*) Nu, era când a murit Stalin, în 1953 parcă. Am fost ridicat, dus la securitate din nou și cercetat. La cercetare intram la ora opt, apăreau doi procurori și doi cu pistoale. Cercetarea pe care am suportat-o eu în timpul acestui caz a fost, să zic, mai civilizată, adică mi-au dat voie să stau pe scaun. Cercetările pe care le făceau cu mine și asupra mea durau cinci-șase sau șapte ore, câteodată și până la ora patru, când eram liber să plec acasă. Mi se oprea însă buletinul de identitate. Veneam acasă, iar a doua zi trebuia din nou să plec și să fiu la ora opt dimineața acolo. Asta a durat cam o săptămână. (*Ce vă întrebau?*) De toate, dar nu le mai țin minte. (*Erați atunci înscris la ei sau încă nu?*) Nu eram încă, după aia m-am înscris. Atunci eram organizați ca raion și țin minte că șeful securității raionale era un căpitan cu care, după evenimente și evenimente m-am împrietenit. Era un căpitan care de vreo câteva ori a trecut pe lângă mine și țin minte că spuneau așa: „Îi punem ochelari?” și el răspundea: „Nu, nu, părintele e sincer” și pleca. Am fost informat după aia că atunci când îți puneau ochelari te coborau în niște subsoluri unde intrau în acțiune cei care începeau să-și facă meseria în a te schingiui, adică torționarii. După vreo săptămână de zile am fost trimis acasă și mi s-a spus: „O să te mai chemăm noi”. Iar după vreo săptămână m-au chemat și atunci m-am îmbrăcat, am plecat cu bocanci și eram sigur că nu mai viu acasă. Mi s-a dat însă buletinul și cu regret mi s-a spus: „A murit tovarășul Stalin și dosarul dumneavoastră s-a înaintat la Pitești, la regiune. Sunteți liber!” (*râde*).

Și am plecat liber, iar cel care s-a purtat frumos cu mine, a devenit comandantul securității sau jandarmeriei, cum era pe vremea aia și a înaintat în grad până la gradul de general și, ca general, a fost cel pentru care am intervenit și i-am publicat anumite lucrări și l-am înscris la doctorat. A fost doctorand. Nu știu de ce nu și-a dat lucrarea de doctorat, deși am lucrat la ea. Dar după ani și ani, acum vreo doi ani mă pomenesc cu un individ care vine la mine. Cum aveam scaunul acolo, a venit ca și cum ne-am fi cunoscut de mult timp. M-a întrebat: „Ce mai faci părinte? Ce te uiți la mine așa? Nu

știi cine sunt?” Zic: „Nu”. „Păi uită-te bine la mine!” „Nu, nu te cunosc”. Era căpitanul care devenise după aceea general, care m-a ajutat după aia să fac muzeul. El își lăsase barbă și din cauza asta nu l-am mai cunoscut. *(El v-a ajutat să faceți muzeul?)* Da, mi-a aprobat clădirea.

Muzeul

La vitrina romană de la muzeu sunt niște cărămizi în care sunt stampile pe care a rămas un „P.S.”, adică „PEDITES SINGULARIS”, garda personală a împăratului. Și din moment ce-am găsit această cărămidă înseamnă că Traian, cu garda lui personală au fost aici. Pe urmă e „LEG.V.M.”, adică legiunea a cincea Macedonica. *(Și pe acestea le-ați găsit aici în zonă?)* De asemenea pe alta e prescurtarea de la cohorta a doua Flavia Besorum. „Bessi” era o populație balcanică, ce a luptat în cele două războaie Daco-romane.

Lada de zestre din Transilvania este de tradiție romană. Pe un fragment ceramic, aflat și el la muzeu, este încrustată scena actului sexual între un bărbat și o femeie, în pat, zis ladă, adică pat cu capete. Sub pat e opaițul roman, e cățuia dacică și vasul de libații, adică oala în care se punea vinul ce se bea ritual. Cu această piesă descoperită de mine am făcut o comunicare la un congres internațional și mi-a văzut-o un italian. Acest italian, pe vremea aceea a zis așa: „Îți dau mașina mea ca să-mi dai piesa asta” și nu i-am dat-o. Această piesă denotă că în pat, actul sexual se făcea între un roman și o dacă. *(De unde ați dedus asta?)* Sub pat era cățuia dacică, vasul dacic și opaițul roman. Opaițul e de factură romană, nu dacică pentru că dacii n-aveau opaiț, ci aveau cățui. Cățuia în care se punea feștila este piesa unicat a prezenței dacice. *(Dar din ce-ați dedus că bărbatul era roman și femeia dacă?)* După opaiț și mai mult decât atât, după patul în sine care însemnează civilizație. *(Asta înseamnă conviețuirea daco-romană.)* Da, asta e o dovadă a celor două elemente. E celebră piesa asta. *(De când datează piesa aceasta?)* Din secolul II-III. Piesa este într-o vitrină a muzeului.

(Cum și când ați făcut muzeul? După 1990 sau înainte?) Înainte de 1990. Am și un depozit mare de materiale, care este în spatele muzeului. Altă documentație ar fi că într-o vitrină, cum intri, e un castron roman și o oală dacică. Eu am găsit un mormânt al unui copil și pe scheletul copilului era pus un castron. Lângă castron era o oală spartă. Și-atuncea am mers pe principiul că acest mormânt era al unui copil dintre un roman și o dacă. Castronul pus pe copil era roman.

Romanii nu-i incinerau până la dentiție, adică copilul murise înainte să-i crească dinții. Romanul și-a pus castronul lui pe copil. Oala spartă de lângă copil era dacică. Ori obiceiul spargerii vasului se păstrează până astăzi. Când iese mortul din bătătură, femeia care poartă sâmbetele (adică a veni șase săptămâni la capul mortului) ia oala în care s-a fiert apa de l-a scăldat pe mort și o sparge de roata carului. Roata carului e soarele, iar oala este pământul și ființa umană, care se sparge de puterea solară. (*Și-așa ați dedus că acel copil era dintr-o familie compusă dintr-un roman și o dacă?*) Da, era provenit dintre o dacă și un roman. (*Cum credeți că se înțelegeau între ei, au învățat dacii limba romanilor?*) Da, cum am învățat noi cu rușii sau cu nemții. Când au apărut nemții în Băile Govora, neamțul se ducea la cofetărie și cerea o prăjitură, nu mâncă două și româncă se ținea după el. (*În general localitatea e numai de români?*) Da, sigur. Nemții au trecut doar în timpul războiului, dar n-au rămas. Au fost și polonezii aicea, în vremea războiului, dar n-au rămas.

În America apare acum tematica, conform căreia noi suntem daci, adică dacomani. E o societate care are sediul pe la New York, de documentare și luminare a secolului, că romanii au venit, au cucerit și-au plecat, iar dacii au rămas și noi suntem urmașii lor, daci, și nu suntem daco-romani. Ori eu m-am gândit că în toate săpăturile pe care le-am făcut, găsești într-adevăr elementul dacic dominant și găsești de exemplu mai multe cioburi dacice decât romane. Nu înseamnă însă că romanii au plecat și au rămas dacii. Eu nu sunt de părerea asta pentru că elementul daco-roman este clar în toate descoperirile mele. (*Deci s-au combinat.*) Da, sigur. (*Ce s-a întâmplat cu bărbații daci?*) Bărbații daci au fost exterminați, adică copiii care-au fost, căci legiunile dacice au ajuns până în Anglia de astăzi unde au fost duse să lupte. Și astfel au rămas romanii cu femeile dacilor. Cred că până la urmă au rămas și dacii bătrâni. Cultura însă care se degajă se vede că este daco-romană, iar civilizația romană este cărămidă. Cetatea dacică era făcută din bulumaci, adică din lemn, din garduri de lemn, ori romanul și-o dura în cărămidă. Dacii nu găsiseră buldozerul care să-i dărâme clădirea de cărămidă a romanului. Nu găsești cărămidă dacică, ci doar romană.

(*Aici au venit romanii romani sau au fost legiuni de prin alte zone?*) Păi legiunile romane au fost, dar sigur că după aia au venit și romanii care au făcut de exemplu agricultura.

(*Mă refer la faptul că au fost cucerite zone din Asia și au venit aici prizonieri din acele zone aduși de romani ca să lupte împotriva dacilor. Există*

astfel de argumente?) În timpul celor două războaie, dar după aceea au venit dacii liberi. Daco-romanii au avut lupte cu dacii puri, cu dacii liberi care rămăseseră în Moldova sau cu dacii care erau peste Tisa, astăzi satele acelea românești de peste Tisa și care sunt rămase acolo după vremea lui Burebista.

(În ce an ați făcut muzeul?) Înainte de clădirea aceasta am mai avut altă clădire în care am funcționat. În anul '64 am început să fac săpături și după aceea am înființat muzeul, prin 1972. *(Tot ce găseați puneți în muzeul sau dădeați și la alte muzeu?)* Am strâns cât am strâns... Am dus o parte la Muzeul Județean.

Făca: Și-a făcut niște dulapuri întâi aici în casă și ceea ce găsea la săpături le-a ținut o vreme în casă.

(...) Pe urmă, când am început să fac săpături oficiale am strâns mult material arheologic și am început depozitarea lui.

Despre suflet și prag

(Mi-ați spus că vreți să scrieți o carte despre suflet.) Da. Sufletul e parte a ființei umane și vreau să spun că e o realitate pe care sigur că au descoperit-o și alții, care reprezintă entitatea umană și prezența conceptuală. Este o realitate care întrușipează elementul primordial și inițial și se apropie de o realitate aproape palpabilă. *(La ce vă referiți când spuneți asta?)* Omul când moare vede sufletul. *(E adevărat că omul, înainte de a muri își vede viața ca pe un film?)* Nu ca pe un film. Omul când moare se uită undeva, până moare și intră într-un fel de stare pe care n-aș putea-o numi extaz. Și fiecare mort, chiar instantaneu sau fulgerător părăsind lumea asta, vede ceva undeva. *(Nu v-a spus nimeni ce vede, căci bănuiesc că ați fost la căpătâiul multor persoane muribunde?)* Eu întotdeauna când m-am dus să îndeplinesc obiceiul de a-l împărtași pe om, m-am așezat lângă om și vedeam cum trage să moară, cum se zice. Mi-au rămas în minte scene pe care muribundul le vede în momentul trecerii dincolo și se uită undeva, ori într-un colț al camerei, ori la ușă și în privirea muribundului văd că începe lupta. E o luptă formidabilă între moartea care intră și între omul care pleacă. Lupta care e scurtă și fulgerătoare e mai puțin palpată, dar lupta dintre muribund și moarte care e mai îndelungată e o luptă aproape teribilă. *(Ce se întâmplă atunci?)* Îl vezi pe muribund înfuriat pentru că vede ceva, el luptă cu cineva la care se uită și pe care îl vede intrând pe ușă

sau venind de undeva și pe care îl vede numai el. Mi-a rămas în minte o muribundă care se uita la ușa care era deschisă. Congestionarea feței muribunde era așa de evidentă, în sensul că nu era doar revoltată ci era pornită, înfuriată și se uita la ușă. Am dedus că în cazul acela e o luptă scurtă, crâncenă între cel care pleacă din lumea asta, pragul, adică trecerea dintr-o lume în alta, trebuind să fie extraordinar de înfiorător. Trecerea, adică reliniștirea vine atunci când face ultimul oftat.

Fîica: Dar când apare liniștea mai trăiește încă? E un moment când încă trăiește.

(Și-atunci de ce ați spus că sufletul e o realitate aproape palpabilă?) Pentru că acel moment — omul, cu fizicul și psihicul, în lupta extraordinară pe care o dă atunci când părăsește lumea asta, luptă pe care o dă cu cel pe care-l vede sau pe care intuiește că-l vede, — e foarte scurt, intens, aproape fulgerător. *(Nimeni n-a spus nimic în acele momente? Nimeni n-a vorbit?)* Nu, nu mai vorbește pentru că este în alte dimensiuni. Am văzut la Aristotel și la Platon, la Christos care este foarte dezlegat în a reda misterul, chiar în supliciu și mai ales acum când am văzut, atâtea treceri dincolo, în vremurile groaznice ale morții care vine sau stă să intre. Odată cu moartea vine și Diavolul să-și ia partea și poate și îngerul! *(Întotdeauna și de la oricine?)* Întotdeauna, indiferent de om, chiar dacă stă în spate. *(Ce se întâmplă cu sufletul unui om în momentul în care e schingiuit de exemplu, e torturat în pușcărie, cum ați fost și dumneavoastră?)* Nu mai ești tu atunci, treci în altă ipostază și nu mai simți suferințele fizice. De-aia m-am gândit eu la martiri.

Fîica: Puteți citi și „Jurnalul fericirii” al lui Steinhart.

Când moartea nu e fulgerătoare, lupta între viață și moarte este groaznică. *(La toți oamenii se întâmplă astfel?)* Nu, sunt și treceri liniștite, în care moartea aproape că e absentă. Sunt treceri prin care omul doar răsufală și gata sau se poate întâmpla prin somn. Sufletul nu e respirație pentru că respirația e funcțională, iar sufletul e altceva, e cel care patronează respirația.

(E adevărat totuși că omul își vede viața înainte de a muri?) Nu cunosc, pentru că din experiența mea n-am de unde să știu. Cunosc faptul că de la o vârstă, cum e vârsta mea, începi să visezi altfel, nu ca visele pe care le aveai când erai în puterea vârstei, când visai că zbori.

(Cum anume sunt acum visele dumneavoastră?) Sunt pe un fâgaș de infinitate, adică te vezi în câmpuri interminabile, fie câmpuri de plantații sau urcând munți teribili. *(Și cum vă visați, cu fizicul de la vârsta asta sau altfel?)* Comparându-le cu ce visai când erai tânăr, parcă visele de-acuma sunt infinitezimale, adică vezi infinite, care într-adevăr devin realitate a infinitului, cum ar fi câmpuri, plantații, munți sterili, fără niciun fel de vegetație. Din astea începi să visezi odată cu vârsta mai înaintată. Am început să mă gândesc la aceste vise care parcă se apropie și încep să se identifice cu eternitatea. Parcă trupul, lepădat fiind, rămâne totuși ceva care călătorește într-un infinit infinitezimal.

(Spuneți-mi câte ceva despre vasul spart găsit în acel mormânt.) Acest vas având o gaură la bază datată cu 2000 de ani înainte de Christos, este fereastra sufletului. *(De ce îi zice fereastra sufletului?)* Datorită perforării făcută intenționat. În arheologie, după ce-am descoperit acest vas nimeni n-a știut ce e cu această gaură din vas. Ori eu știu, ca preot, că se păstrează în unele părți, până astăzi, obiceiul ca după ce mortul se pune în coșciug și coșciugul se taie în dreptul inimii în formă de triunghi și se pune un geam. Și în vremea de astăzi se zice fereastra sufletului. Atunci transpun fereastra sufletului de astăzi cu cea de acum 2000 de ani înainte de Christos, ceea ce arată continuitatea obiceiului, dar și o tematică a existenței sufletului.

(Și-atunci vasul acesta se pune în mormânt?) Nu, mormântul se pune în vasul acesta. Adică incinerăția!

Torționarul

(Ce simțeați dumneavoastră în momentul în care torționarul vă tortura?) Țiu minte că atunci când am deschis ușa după prima tortură și ei erau la ușă și mi-au dat cu bocancii în piept, de am picat jos, din moment ce am picat jos țiu minte că m-am mai prins cu mâna de o bară care era la perete, iar de atunci n-am mai simțit nimic. Cred și sunt convins că și martirii, și cei care și-au dat viața, din momentul în care pici sau treci din starea actuală spre neființă sau spre neființa ființabilă, este o stare pe care aș numi-o chiar euforică, în care tu nu mai ești același, ești altul. Și probabil că și în moarte se întâmplă la fel.

Fiica: Nicolae Steinhardt⁴ zice că acela e momentul când vine ajutorul lui Isus Christos. Nu spune al lui Dumnezeu, ci toți zic că l-au simțit atunci pe Isus Christos.

Asta e datorată suferinței. Pentru că nici Christos n-a mai suferit după ce a suferit, adică după ce i-au fost bătute piloane, el n-a mai suferit. Atunci el a trecut ca și individul muribund, care trece dincolo și nu mai simte nimic din moment ce a trecut acel prag, acel moment.

(Dumneavoastră ziceați că mai chinuit atunci e torționarul) Da, e altă poziție. Atunci suferă el. *(De ce suferă?)* Pentru că Diavolul ori îl stăpânește în continuare, ori îl scapă. *(Cum adică îl scapă?)* Îl scapă în sensul că el s-a redobândit prin el, adică torționarul și-a revenit și începe căința. *(Adică își dă seama că a greșit?)* Da. *(Și dacă nu-și dă seama că a greșit înseamnă că nu l-a scăpat?)* Atuncea a rămas definitiv în ghearele strânse ale Diavolului.

(Ce s-a întâmplat cu torționarii dumneavoastră?) Nu mai știu decât momentul când torționarul s-a destăinuit, a mai băut un pahar de vin la mine, a început să plângă și a plecat.

(Când s-a întâmplat asta?) După aceea, când i-a murit fata.

(Povesteți-mi episodul, cum s-a întâmplat) Acest individ, după ce am scăpat eu și am venit acasă, probabil că m-a urmărit și s-a reintrodus la mine în casă, întâi printr-un eveniment, probabil de sus, de la Dumnezeu. Adică, făcuse probabil un chef pe undeva și venind dimineața cu motocicleta, pe la cinci și ceva, a intrat în drugă, în prăjina unei căruțe cu fân. El fiind turmentat a intrat în căruță, motocicleta a venit în stâlpul din fața casei mele, pe care l-a rupt, prăjina l-a șters și i-a luat pielea, el a căzut pe jos, iar căruța a trecut înainte. Motocicleta și stâlpul meu, cu gardul, au fost rupte. Eu am auzit zgomotul ăsta, am ieșit, l-am văzut, l-am sculat și l-am luat. L-am adus apoi în casă, la ora cinci și ceva dimineața. *(L-ați recunoscut?)* Nu, dar mi-a spus el altădată cine e. Aici l-am băgat, în cameră și el mi-a spus doar atât: „Părinte, să nu se audă la partid”. *(Dar el știa că era cel care vă torturase pe dumneavoastră?)* Sigur că știa. Eu nu știam, însă am auzit mai târziu că el a fost torționar... Din moment ce era din Râmnic și securitatea era acolo, înseamnă că era torționarul securității.

⁴ Nicolae Steinhardt (n. 29 iulie 1912 - d. 30 martie 1989) scriitor, publicist, critic literar și jurist român.

Eu l-am oblojit, l-am spălat, l-am pansat și i-am dat un ceai. El a plecat după aia. S-a refăcut și după câțva timp a început să vină pe la mine. Eu îi dam câte un pahar de vin și când pleca zicea numai: „Să mă ierți părinte”. Zic: „Da de ce, tovarășe?” Ca într-o zi să mă pomenesc cu el, dărâmat, nebărbierit, parcă schimbat la față și plângând a venit și mi-a spus: „M-a bătut Dumnezeu părinte”. Zic: „Ce-i tovarășe?” „Mi-a murit fata, părinte. Am îngropat-o la 22 de ani”. A început să plângă în hohote și i-am mai dat încă un pahar de vin. S-a luat de cap, a început să plângă și a plecat și nu l-am mai văzut. Ulterior m-am interesat însă de el, că aflasem cine e. Mi s-a spus că era un fel de tehnician care dădea un fel de adeverințe la motocicliști.

(Cam la cât timp după ce-ai scăpat dumneavoastră din pușcărie a avut el accidental?) A fost vreun an și ceva. *(Și nu l-ai recunoscut?)* Nu, nici pomeneală, pentru că nu puteai să-i recunoști. *(Nici după voce?)* Nu, pentru că nu vorbeau când te torturau. În momentele acelea n-aveai timp să stai de vorbă cu individul.

Din nou despre Transnistria și război

(V-ai întâlnit ulterior, după război cu vreunul dintre evreii la care le duceați corespondență, bani?) Nu, nu m-am întâlnit. *(Am citit într-unul din zărele pe care mi le-ai dat că dumneavoastră ați salvat 2500 de evrei.)* Nu 2500, mai mulți, dar nu i-am salvat, ci am contribuit la salvarea lor. Cred că erau mai mult de 2000 într-un ghetou. *(La câte ghetouri mergeați?)* La trei ghetouri, la Crivoi Ozero, Trei stejari și cel din Vrabievka. *(Erau departe unul de altul cele două ghetouri?)* Da, de unde stăteam eu, până la Crivoi Ozero erau vreo 10 kilometri și față de celălalt erau tot așa, vreo 10-11 kilometri. *(De câte ori mergeați?)* Toată acțiunea mea s-a rezumat la vreo 5-6 ieșiri, până am fost depistat și luat de-acolo.

(...) Ceea ce m-a întrebat pe mine la proces primul procuror militar a fost: „De ce-ai făcut părinte așa? Dumneata știi ce-au făcut evreii și evreicele, că au aruncat cu apă fiartă pe soldații noștri în Basarabia, când mergeau spre front?” Zic: „Știu, dar mai știu și că soldatul german tăia mâna soldatului român care se agăța de permisionarele lor”. Stăpânirea pe care o vedea Hitler a făcut ca nemții să fie atât de mult plini de ei, încât la un moment dat credeau că nu mai au nevoie de armatele române. Am călătorit de două ori cu permisionarul ăsta, de unde stăteam de la Bug: o dată când am

călătorit spre Sevastopol și am ajuns până la Nepopetrovsk. În nodurile de cale ferată trenurile care veneau și aprovizionau armatele care înaintau, în speță Sevastopolul, am fost martorul a două evenimente.

Unul dintre aceste evenimente a fost când un neamț a tăiat mâna unui soldat român care se agățase de permisionarul lor și care pierduse unitatea, dar mergea spre unitatea lui, să o caute. Am văzut cum i-a tăiat mâna și l-a dat cu bocancul jos, pe peron. Și-atunci eu am intrat în gară și foarte furios, am făcut scandal, pentru că gara era păzită de un căpitan român și de un căpitan neamț. Și-atunci eu am făcut scandal în gara aia. (*Dumneavoastră când ați văzut treaba asta erați în tren sau în gară?*) Eram în gară. (*Și ce-au zis acei căpitani?*) E război, părinte!

Sau, într-o altă gară mi s-a întâmplat să văd „tunul” care venea din Germania, și care mergea să bată Sevastopolul. Lungimea tunului, adică gura tunului se întindea pe trei vagoane, atât era de mare tunul. Pe tamponul ultimului vagon era un soldat român, cu ranița în spate. Pe acesta au tăbărât nemții, l-au luat, și nu știu ce s-a întâmplat cu el, dar probabil că l-au împușcat, socotindu-l spion, ori el plecase să-și caute unitatea. Sunt erori, sunt fărădelegi, care sunt inerente în ansamblul general al execuțiilor, și nu le poți socoti nici devieri, ci sunt incidente. I-am spus asta primului procuror.

(*Cât timp ați stat în Transnistria?*) N-am stat mult, aproape un an. Din moment ce m-au depistat m-au și luat de-acolo.

(*Și cum v-a convins Ciurescu ca să fii intermediar?*) Asta s-a întâmplat când mergeam cu trenul permisionar. (*Dar ce anume v-a spus ca să vă convingă?*) Probabil că era mai versat decât mine și știa cum să se apropie. Din discuțiile pe care le aveam cu el în tren, știind situația, el a fost cel care a propus. Eu am intrat în această acțiune fără nici o intenție și fără nici gândul să intru. Așa a fost. Sau de exemplu, întâlnirea cu govoreni de-ai mei, a fost foarte curioasă, căci nici gând nu era să te întâlnești pe un câmp de război cu prietenul din sat, care ajunsese până la Don. Rămâi uimit, că nu știi ce intervine aicea, hazardul sau altceva. Că atunci n-aveai telefon mobil ca să telefonezi celuilalt. (*Donul la ce distanță este de Transnistria?*) La o distanță mare, căci sunt poate 1000 de kilometri. (*Dar Bugul?*) Bugul e aproape. (*Deci ați fost la Bug.*) Sigur, pentru că ghetourile astea erau pe malul drept al Bugului. (*Bugul se varsă în Marea Neagră și el?*) Da, se varsă în Marea

Neagră. (*Deci e după Nistru. E Nistru, e zona Transnistria și pe urmă Bugul*)
Da, exact.

(*Practic dumneavoastră n-ați fost pe front.*) Nu, n-am fost pe front.
Am fost numai într-un bombardament pe front.

Fii: Pe Nipru e o hidrocentrală, care e una dintre cele mai mari hidrocentrale rusești. Mândria rușilor era hidrocentrala de pe Nipru, care era de fapt făcută cu tehnică străină.

Epilog

(*Dumneavoastră ați construit casa de-aici?*) Da. (*V-a luat mult timp s-o faceți?*) Cred că prin '35 am făcut-o. Pe vremea aia am făcut două împrumuturi, unul de 30 de mii și altul de 35 de mii, eu la Casa clerului și nevastă-mea la Casa Corpului Didactic. Pe urmă m-a ajutat mama și oameni din sat. Știind că e un teren care ține apă, am căutat să nu fac temelia de ciment, ci s-o fac de piatră și-am cărat piatră de la o carieră din apropiere. Pe urmă, la 72 de ani m-am apucat de cealaltă casă. (*Mai aveți una?*) Da, dar nu e terminată. I-am dat-o fiului meu, dar el a plecat de-aici și văd că n-are de gând să mai vină aici.

(*Care e numele dumneavoastră, Petre sau Gheorghe?*) Prenumele e Gheorghe, iar numele de familie este de fapt Pătru, dar în catalogul de la seminar am fost trecut Petre și diploma de preot este cu numele de Petre. Când am ajuns la pensie au început necazurile pentru că dosarul s-a făcut cu numele de Pătru, care este numele strămoșului meu, popa Pătru, fost preot al satului Orlești, pe Olt.

(*Sunteți străbunic din câte am înțeles.*) Da, dar am strănepoți mari. (*Cum se numesc strănepoții dumneavoastră?*) Am doi copii și fiecare are câte doi copii. Deci am patru nepoți. De la nepoatele Anca și Dana sunt trei băieți și-o fată: Mihai, Dan, Mircea și Silvia, care-mi sunt strănepoți. Iar după fie-mea am trei strănepoți, că nepotul Dan are un băiat, pe Radu și o fată, Anda.

(*Aveți totuși familie mare.*) Da. (*Vă înțelegeți bine cu nepoții și cu strănepoții?*) Sigur că da.

Pe vremea mea era limba franceză la modă, engleza nu știu dacă se vorbea atunci. Franceză am făcut la seminar. Mi-amintesc că la studiile clasice, la greacă, aveam dicționarul grec-francez, comandat la Paris. Nu erau dicționare englezești pe vremea mea.

(Dumneavoastră care sunteți acum la vârsta de 96 de ani, ce sfat le dați tinerilor?) Să fie români. (În ce sens?) Nu numai cu numele și prenumele, ci să fie și cu sentimentele. Se observă că tineretul parcă ar lua drumul Apusului. Și înainte era așa, dar drumul se oprea la Paris. Toate aspirațiile de pe vremea mea se îndreptau spre Paris, mai puțin spre Berlin, deși prin familia regală eram mai apropiați de Berlin. Românul îl lăsa însă pe vodă Carol cu nemții lui și tindea tot spre Paris. (Dar pentru viață în general, dumneavoastră care ați trecut prin atâtea în cei 96 de ani, ce sfaturi dați tinerilor?) Cred că tineretul își caută originea pentru că românul e sânguincios din fire, dar e și cam delăsător (...). Mă bucur mult că tineretul nu ia calea Moscovei, ci calea Parisului sau a New York-ului și asta face mult. (În ce sens calea?) Ca mentalitate și ca o reeducare a entității de român. Mă bucur de exemplu când văd că anumiți români care au părăsit în vremurile tulburi hotarele țării românești, se întorc și se reidentifică cu nația inițială. Mă bucur când văd că tineretul, scăpat de comunism, nu prea aud să plece spre Moscova.

Mulțumesc frumos pentru că ați avut amabilitatea de a discuta cu mine. Cu plăcere.

Lista cetățenilor români distinși cu titlul „Drept între Popoare”¹

(Sursa: Wikipedia, enciclopedia liberă, ediția electronică on-line, aflată pe internet.)

În lista de mai jos, România figurează cu 54 de „Drepti între popoare”, în realitate, aproape 70, considerând titlurile colective, acordate în câteva cazuri, pe familie. În anul 2007 ofițerul român **Theodor Criveanu** a primit titlul post-mortem.

Agarici, Viorica

Viorica Agarici (n. 1886, d. 1979) a fost președinta filialei locale a Crucii Roșii din Roman în timpul celui de-al doilea război mondial. În noaptea de 2 iulie 1941, după ce a tratat răniții Armatei Române care se întorceau de pe frontul de est, ea a auzit gemetele evreilor din „*trenul morții*” care transporta supraviețuitorii pogromului de la Iași. Datorită funcției pe care o ocupa, a pretins și a obținut permisia să le dea apă și alimente celor din tren. Dosar 2062.

Antal, Rozalia

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Rozalia Antal din orașul Satu Mare, Transilvania de Nord i-a ascuns pe vecinii ei, familia Handler, în casa sa. Dosar 0593.

Anuțoiu T. Anghel

Născut în satul Nistorești-Vrancea, a trăit în satul Naruja din județul Vrancea. Între 1938-1944, Anghel T. Anuțoiu a fost secretarul și reprezentantul asociației veteranilor de război Marele Voievod Mihai. El a avertizat pe evreii din comunitățile din Bacău, Brașov, Odobești, Piatra-Neamț și Buzău că urmau să fie arestați — așa că au putut fugi la timp — și i-a ajutat să găsească adăpost. Dosar 1395.

¹ Drepti între popoare, Institutul Național pentru Studiarea Holocaustului din România „Elie Wiesel” - cf. <http://www.inshr-ew.ro/en-drepti.htm>.

Băiaș, Vasile, Băiaș, Maria

Vasile Băiaș și soția lui, Maria erau țărani români care trăiau în satul Viile Dejului, cam la 5 km de orașul Dej din Transilvania. În aprilie 1944, când s-a înființat ghetoul din Dej, familia Băiaș le-a adus alimente cunoștințelor lui, familia Steinfeld și i-a ascuns pe băieții familiei la ferma lui. Dosar 615.

Beceanu, Dumitru

Doctor în farmacie, deținea o farmacie în Iași și era ofițer în rezervă al armatei române. La 29 iunie 1941, când a început pogromul în Iași, Beceanu le-a propus celor doi angajați evrei ai săi să se ascundă în apartamentul lui, care se afla deasupra farmaciei. Încă aproximativ 20 de evrei și-au găsit adăpost acolo. Dosar 3515.

Cojoc, Gheorghe

Inginer forestier din vecinătatea orașului Târgu Neamț. În iulie 1942 ing. Gheorghe Cojoc a obținut de la autoritățile din orașul Piatra Neamț ca 50 de evrei să muncească în pădurile din jurul Târgu Neamțului. În acest fel i-a salvat pe acești evrei de la deportarea în Transnistria. Dosar 2731.

Cuciubă, Traian — tatăl, Cuciubă, Traian — fiul

Tatăl și fiul Cuciubă și-au ajutat prietenul evreu, Rosenthal, dintr-un mic orașel din Transilvania de Nord, să scape de deportarea din 1944, trecându-l ilegal în partea românească a Transilvaniei. Dosar 8923.

Criveanu, Theodor

Theodor Criveanu (n.? — d. 1988) a fost un ofițer român care a fost desemnat să facă listele cu evreii apti pentru *munca obligatorie*, aceștia nemaifiind trimiși în lagăre. El și-a riscat viața acordând permise de muncă pentru mii de evrei care nu îndeplineau condițiile solicitate de comandanți, salvându-le, astfel, viața. După terminarea războiului el s-a căsătorit cu fiica unuia dintre evreii căruia îi salvase viața. În 2007 Criveanu a primit post-mortem titlul de Drept între popoare².

² <http://www.realitatea.net/?domeniu=6&stire=80707>.

Dumitru, Adrian Strauss-Tiron, Gabriela — Catană, Maria

Au salvat o familie din Transnistria. Dosar 6843.

Elena, Regina Mamă a României

Regina Mamă Elena (n. 2 mai 1896 la Atena, prințesă de Grecia și Danemarca, d. 28 noiembrie 1982 la Lausanne, Elveția). S-a apelat la ajutorul ei pentru oprirea deportării evreilor din Cernăuți. După ce s-au adresat mai multor personalități, Regina Mamă, însoțită de Patriarhul Nicodim Munteanu au apelat direct la Antonescu, care a cedat și a fost de acord ca acei evrei care nu fuseseră încă deportați din Cernăuți să rămână acolo „temporar”. Ajutorul trimis de dânsa în 1942 a salvat viețile a mii de evrei din Transnistria. În 1943 și la începutul lui 1944, Regina Mamă Elena a ajutat la întoarcerea a mii de evrei care rămăseseră în viață, inclusiv a mii de orfani evrei, din Transnistria. În anul 1993 Statul Israel și Institutul Yad Vashem i-au conferit post-mortem Titlul și Medalia Dreaptă Între Popoare. Dosar 5106³.

Farkaș, Stefan, Farkaș, Rozalia

În septembrie 1944, Eugen Szabo (fost Salzberger), un tânăr evreu, se afla într-un detașament de muncă forțată al armatei ungare staționat lângă orașul Oradea. Familia Farkaș i-a ascuns pe Szabo, împreună cu alți 8 colegi din detașamentul de muncă, în pivnița casei sale. Dosar 5103.

Florescu, Constanța

Constanța Florescu (n. 1908) din București a adăpostit-o cu grijă și devotament, în casa sa, între anii 1941-1944, pe Roza Hendler. Dosar 4398.

Gheorghe, Petre⁴

Preot ortodox, în Sarovo, regiunea Golta, a ajutat și a salvat mulți evrei din ghetoul Crivoi-Ozero, Transnistria. Dosar 10060.

³ <http://www.isro-press.net/Regina.Mama.Elena/Memorandum.html>
MEMORANDUM privind SPRIJINUL ACORDAT EVREILOR DIN ROMÂNIA DE REGINA MAMĂ ELENA ÎN TIMPUL CELUI DE AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL.

⁴ Vezi intra interviul realizat cu Petre Gheorghe.

Ghițescu, Alexandru

La 21 ianuarie 1941, în timpul pogromului de la București, când vecinul lui, avocatul Joseph Morgenstern i-a bătut la ușă cerându-i ajutorul, Ghițescu l-a ascuns în casă până când a trecut primejdia — salvându-i viața. Dosar 5014.

Grosz, Rozalia, Grosz, Bandi

În mai 1944, Bandi Grosz, din Dej, Transilvania, a ascuns-o pe evreica Schnable sub roata de rezervă a camionului său și a strecurat-o afară din ghetou. Dosar 1549.

Hij, Simion, Hij, Metzia

Dr. Simion Hij, avocat din Cernăuți, a ajutat mai multe familii evreiești. Când a început evacuarea ghetoului, Dr. Hij a salvat aceste familii de la a fi încolonate spre deportare, de către jandarmeria română. Dosar 725.

Lajos, Peter

În 1944, Peter Lajos trăia la Cluj. El a salvat viața evreului Neumann aranjându-i o identitate falsă, ca Janos Kovacs. Dosar 3941.

Karadja, Constantin

Diplomat român care a salvat de deportare și exterminare peste 51.000 de persoane. Dosar 10472⁵.

Manoliu, Florian

Diplomat român în Elveția, a participat la salvarea unor evrei maghiari în 1944. Dosar 9160.

Mărculescu, Emilian

În 1942, în câteva călătorii la Cernăuți, Emilian Mărculescu a reușit să mituiască un ofițer de poliție român, care a scos cinci evrei din închisoare în mijlocul nopții, sub pretextul că trebuia să-i transfere nemților, spre a fi executați. Dosar 4779.

⁵ http://www.yadvashem.org/righteous/home_righteous.htm.

Moldovan, Valeriu

Valeriu Moldovan era proprietarul unui atelier de dulgherie din Bistrița, Transilvania de Nord. El a salvat familia Fleischman în 1944. Dosar 5999.

Motora, Sabin⁶

Ofițer de carieră în jandarmeria română, comandantul lagărelor Grosulovo și Vapniarka, Sabin Motora a luat măsuri de evacuare a prizonierilor evrei din Vapniarka la Grosulovo, mai aproape de granița română, contrar ordinului primit, de a-i transfera spre est, pentru a fi predați germanilor. El a făcut tot ce a putut ca să salveze viețile evreilor, în ciuda faptului că astfel își risca propria viață și cariera militară. Dosar 2394.

Muranyi, Rozsi

În timpul războiului, Rozsa Muranyi trăia în Oradea Mare, Transilvania. După invadarea Ungariei de către Germania, în martie 1944, Muranyi a ascuns 8 evrei, din 23 aprilie 1944 până în 12 octombrie 1944, când orașul a fost eliberat. Dosar 534.

Nicopoi-Strul, Elisabeta

Datorită lui Nicopoi, familia Strul, 7 persoane — tatăl, mama și frații — au fost salvați în timpul pogromului de la Iași, la 29 iunie 1941. Dosar 3416.

Nits, Janos, Nits, Gyula, Nits, Aliz

Au salvat evrei în Transilvania de Nord, în 1944.

Onișor, Ioana, Demusca, Letiția, Crăciun, Ana, Crăciun, Pavel

În mai 1944, familia Onișor — văduva Ioana și copiii ei, Victor de 21 de ani, Lazăr de 18 ani, Letiția de 16 ani și Anna, măritată cu Pavel Crăciun, erau țărani care trăiau la ferma lor în pădure, la circa 4 km de orașul Bistrița, Transilvania. La 1 mai, cu două zile înainte de internarea evreilor din Bistrița în ghetou, de unde au fost deportați în lagărele de exterminare, 4 membri ai familiei Kandel au fugit la ferma familiei Onișor, care le pregătise un ascunziș. Dosar 1406.

⁶ Vezi intra interviul Magdalenei Stroe și *Memoriile* lui Geza Kornis.

Paelungi, Ștefan

Ștefan Paelungi a ascuns familia Leitman în timpul războiului, într-o colibă îndepărtată care aparținea tatălui său. Dosar 6999.

Pal (Kudor), Anna, Pal, Jenő

În aprilie 1944, aflând de soarta evreilor în Transilvania ocupată de nașiști, evreica Nissel a decis să fugă în România. I-a rugat pe Anna și Jenő Pal (ulterior soțul ei) să-i ascundă copilul și ei au făcut-o, deși știau cât de riscant este să ascunzi evrei. Dosar 6540.

Pânte, Nona

În 1941, în timpul pogromului de la Iași, Nona Pânte a adăpostit în camera ei șase evrei din vecini, salvându-le viața. Dosar 3455.

Pocorni, Egon, Pocorni, Nicolina

Egon Pocorni din București a fost numit în 1942 director al unei fabrici de zahăr din satul Derebchin, județul Moghilev, Transnistria. Văzând suferințele evreilor, el și soția lui i-au ajutat după cum au putut. Dosar 2855.

Pop, Nicolaie, Pop, Maria, Pop (Saileanu), Aristina

Familia Pop, fermieri în satul Lăpușul Românesc, Transilvania de Nord, s-a oferit s-o ascundă pe Hanna Marmor și pe copiii ei, întreținându-i cu tot ce aveau nevoie. Dosar 7123.

Pop, Valer

Înalt demnitar în administrația maghiară și românească din Transilvania. În 1933 Valer Pop se căsătorise la Cluj cu Ilona Jonas, evreică din familia Farkas, adoptând-o și pe fiica ei din prima căsătorie, Katalin-Catherina. După ocuparea Ungariei de către Germania, în martie 1944, Pop și-a convins fiica adoptivă să nu poarte steaua galbenă și a reușit să-și interneze soacra, pe Lina Farkas, în spitalul unui prieten de-al lui din Cluj, pentru a o salva de deportare. Dosar 2580.

Popovici, Traian

Traian Popovici (n. 17 octombrie 1892, satul Rușii Mănăstioarei, pe atunci în Ducatul Bucovinei, Austro-Ungaria; d. 4 iunie 1946, satul Colacu, com. Fundu Moldovei, județul Suceava) a fost un avocat

român și primar al orașului Cernăuți în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A salvat de la deportare 20.000 de evrei din Bucovina. Dosar 04997.

Profir, Grigore

Inginerul Grigore Profir era directorul morii de făină Dacia din Iași. În iunie 1941, când a aflat că evreii erau aduși la secția de poliție, a adunat câțiva evrei i-a dus la moară și i-a pus să descarce sacii de făină, salvându-i de la moarte. Dosar 3514.

Puti, Alexa, Puti, Maria, Puti, Todor

Alexa Puti era un fermier român care trăia lângă orașul Șomcuta Mare, Transilvania. În 1944 Alexa Puti l-a ascuns pe evreul Solomon într-o peșteră, la marginea pădurii de lângă casa sa. Maria și Todor, copiii lui Puti, și-au ajutat tatăl să adâncească peștera și i-au adus mâncare lui Solomon de trei ori pe săptămână. Dosar 3739.

Simionescu, Constantin

Simionescu era un avocat român și decanul baroului din Iași. În timpul războiului, Simionescu a ajutat 10 evrei ieșeni, majoritatea din familiile Spiegel, Sapira și Siegler. Simionescu l-a luat pe Fred Spiegel, de 16 ani, împreună cu frații lui, sub aripa sa protectoare, după ce tatăl lor fusese în *trenurile morții*, iar mama fusese arestată. Dosar 4892.

Sion, Mircea Petru G.

În timpul războiului, avocatul Mircea Petru G. Sion a fost numit judecător la un tribunal militar. El a intervenit activ în favoarea evreilor și pentru unii dintre ei a obținut eliberarea din lagărele de muncă. A făcut tot posibilul să-i salveze. Avocatul Sion a ascuns aproximativ 15 evrei în casa lui din Iași și la proprietatea familiei lui din afara orașului, riscându-și viața și averea. Dosar 3384.

Șorban, Raoul

Acad. Prof. Raoul Șorban (n. 4 septembrie 1912 — d. 18 iulie 2006) a fost un critic de artă, pictor, scriitor, eseist, academician și memorialist român. În mai 1944, Prof. Șorban l-a ajutat pe Rabinul Dr. Moshe Carmilly-Weinberger, rabinul comunității evreiești neologe din Cluj, să fugă la Turda și de acolo să se întâlnească cu Iuliu Maniu

⁷ Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. II, Editura Princeps Edit, Iași, 2004.

în București pentru a căuta căi de salvare. În mărturia sa Dr. Carmilly-Weinberger a povestit despre eforturile depuse de Prof. Șorban pentru găsirea unei soluții de salvare a evreilor din Transilvania ocupată. Dosar 3499⁸.

Stoenescu, Ioana, Stoenescu, Pascu

În 1941, în ianuarie, în timpul celor trei zile ale pogromului legionar împotriva evreilor din București, familia Stoenescu a invitat familia Donner să se ascundă în casa lor, salvându-le viața. Dosar 566.

Stroe, Magdalena⁹

A salvat o femeie evreică de la deportare în 1944, în Transilvania de Nord.

Suță, Ioan

În septembrie 1944, Ioan Suță din orașul Satu Mare, Transilvania de Nord a salvat 9 evrei care evadaseră din detașamentul de muncă. Dosar 1827.

Szakadati, Janos, Szakadati, Juliana

În 1944, soții Janos și Jukiana Szakadati aveau o parfumerie în Oradea, Transilvania de Nord. Magazinul lor era lângă ghetoul orașului, în care erau deținuți evreii în vederea deportării în lagărele morții. Familia Szakadati venea zilnic să le arunce alimente evreilor din ghetou, fără a primi nimic în schimb și riscându-și viața. Din mai 1941 până la sfârșitul războiului, familia Szakadati a ascuns o fată evreică în casa lor. Dosar 1812.

Toth, Jozsef

În 1944, Jozsef Toth, profesor de liceu, era înrolat în armata maghiară și locuia la Cluj, Transilvania, în casa lui Ludovic Weissberger. Când s-au început deportările evreilor din Cluj, Toth i-a ascuns pe Weissberger, pe soția lui Hermina, pe fiica lor Clara-Luisa, pe fiul lor Andrei și pe bunica Etelca, în bucătăria casei. Dosar 6026.

⁸ <http://raoulsorban.wordpress.com/2006/12/21/hello-world/> Biografia lui Raoul Șorban.

⁹ Vezi intra interviul realizat cu Magdalena Stroe.

Tubak, Maria

La 21 ianuarie 1941, în timpul pogromului legionar împotriva evreilor din București, Maria Tubak și Stefan Marin, care lucrau la o fabrică de cherestea, s-au așezat lângă poartă și când bandele au venit și au încercat să intre în casă pentru a-i scoate pe locatarii evrei, cei doi le-au spus că nu mai era niciun evreu în casă și au arătat către semnul care demonstra că proprietarul casei era român. Ei au continuat să păzească casa până când rebeliunea a fost înăbușită. Dosar 4860.

Zaharia, Josif

Josif Zaharia (Zacharias) — care aparținea minorității șvabe — era fiul unui fermier înstărit care trăia în satul Iecea Marea din județul Timiș. În 1941, Zaharia a dat peste un băiat de 13 ani, speriat și extenuat de lungile căutări de hrană și adăpost. Băiatul era Benjamin Weiss, elev la yeshiva condusă de rabinul Brisk din orașul Arad. Zaharia a ghicit că băiatul era evreu și i-a fost milă de el. A obținut acte false pentru el, l-a învățat să muncească la fermă și l-a angajat la ferma tatălui său. Dosar 6177.

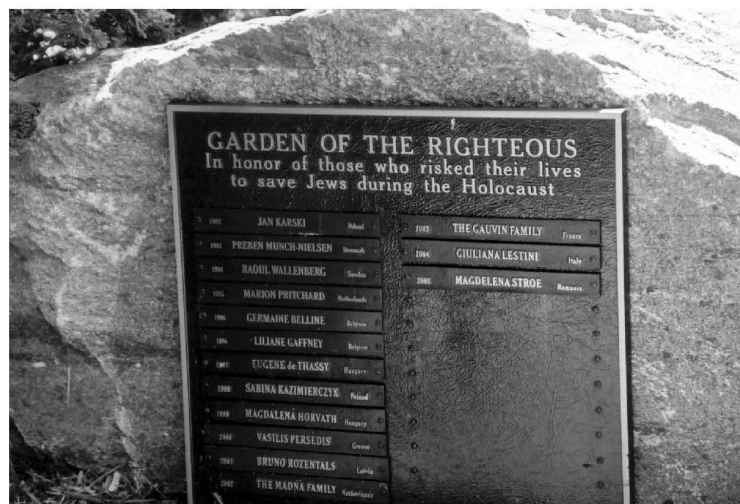
Stroe Magdalena la vârsta de 18 ani,
Cluj-Napoca, 1943

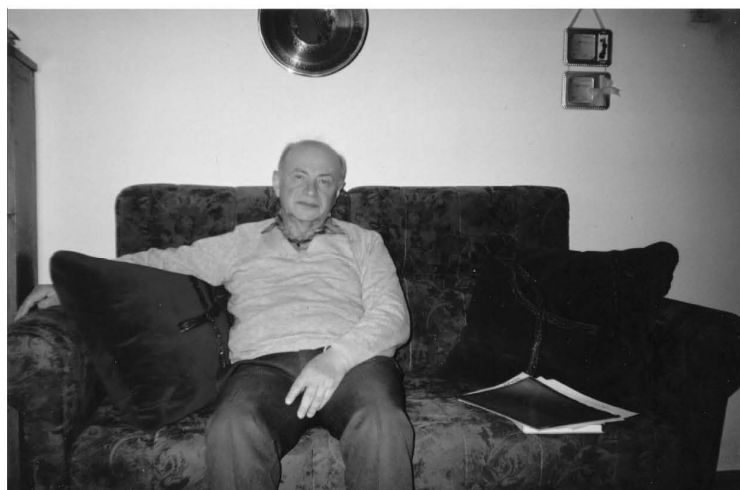
Stroe Magdalena și rabinul Wohlberg,
conducătorul Congregației Adas Israel din Washington,
SUA, mai 2005

Stroe Magdalena și John Rosapepe,
fostul ambasador al Statelor Unite în România,
SUA, mai 2005.

Piatra comemorativă aflată din grădina sinagogii, purtând numele „Dreptilor” care au fost sărbătoriți de Congregația Adas Izrael din Washington.
 Fotografie realizată la Washington, SUA, în mai 2005

Liviu Beris, București, 21 decembrie 2002
 Foto: Adrian Onică

Petre Gheorghe (dreapta),
elev la Seminarul teologic din Râmnicu Vâlcea
și un coleg, 1927.

Preotul Petre Gheorghe,
Râmnicu Vâlcea, 1935.

Preotul Petre Gheorghe,
Suceava, 1946.

Preotul Petre Gheorghe și familia sa,
soția Elisabeta și copiii Margareta și Dan Petre,
Râmnicu Vâlcea, 1946.

Preotul Petre Gheorghe (aflat în prim plan-stânga),
cu credincioșii la ușa bisericii din comuna Sirova,
Transnistria, 1942.

Nr. 42658

194 Luna 2 Ziua 18

INSPECTORATUL GENERAL AL JANDARMERIEI
DIRECȚIUNEA CĂMINĂRII ȘI ORDINEI PUBLICE
 către
MARELE STAT MAJOR

- Secția II-A -

Am onoare a înainta alăturată Notă, referitoare
 la traficul de jocuri și bani săvârșit de Căpitanul
 Clătescu Gheorghe, Comandantul trenului permisionar CRIMERA
 pentru eșecul din ghetourile din Transnistria, de conti-
 nutul cărora să rugăm să binevoiți a lua cunoștință și
 dispune măsurile ce veți crede de cuviință.

D. C.
 DIRECTORUL SIGURANȚEI ȘI ORDINEI PUBLICE
 GENERAL:

C. Iobescul

EXECUTAT
 ARHIVELE NAȚIONALE

Șeful Serviciului Siguranței
 Lt. Colonel,
 S. Teodorescu

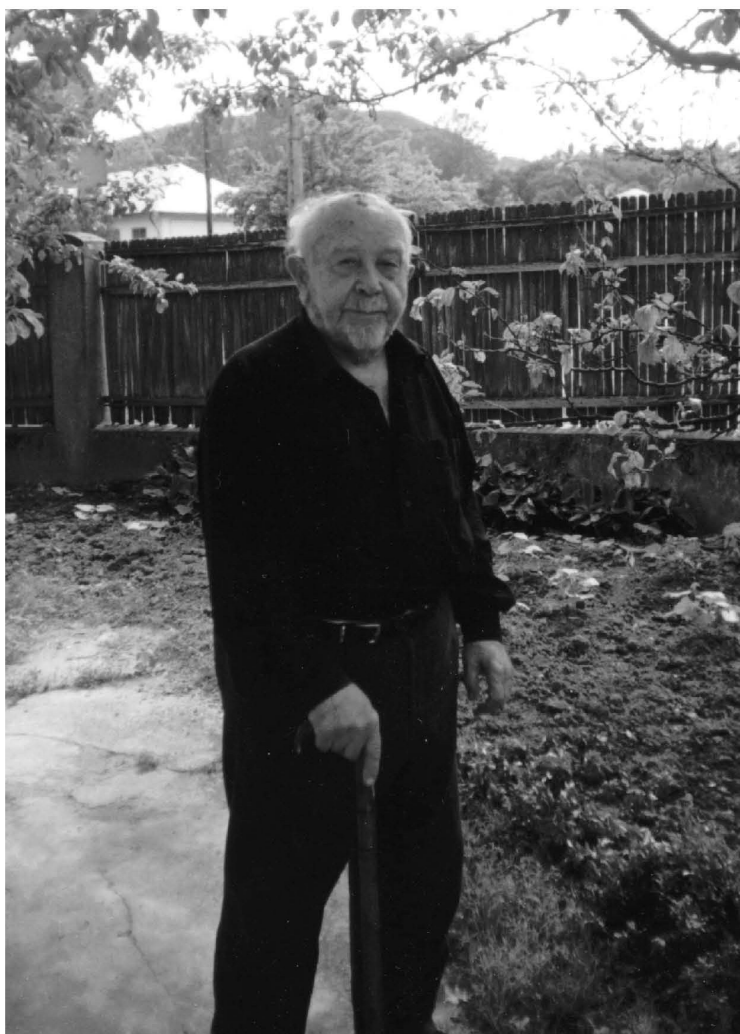
Acte găsite în arhivele de la Tiraspol,
 în legătură cu procesul preotului Petre Gheorghe
 din 1943 de la Curtea Marțială din Tiraspol.

Captanul Ciurcescu Gheorghe, comandantul trenu-
lui paratatorar "CRIVIA", a fost prins făcând trafic
de scrisori și bani, pentru cereți din ghettourile
Crișca-Orero și Iredule, după raza Județului Golia-
Transnistria, cu concursul preotului Petre Gheorghe,
din comuna Streva-Golta.-

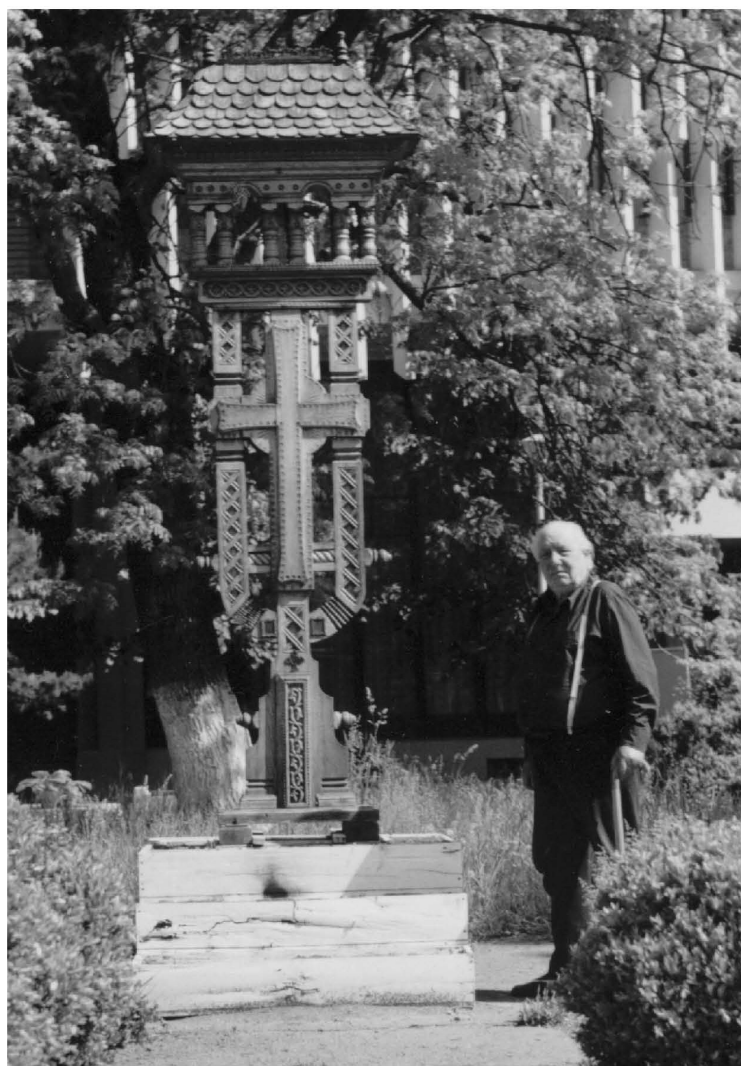
Contra acuzațiilor s-au adresat acte și
înaintea Curții Marțiale Tiraspol.-

RECEPUT
ZILNICA
MORNING
1943

Acte găsite în arhivele de la Tiraspol,
în legătură cu procesul preotului Petre Gheorghe
din 1943 de la Curtea Marțială din Tiraspol.

Preotul Petre Gheorghe,
Govora, iunie 2005, la data interviului.
Foto Adrian Onică

Spiridon Tătaru lângă troița realizată de el,
Buziaș, 2002.
Foto Adrian Onică

De la stânga la dreapta: Nathan Beyrak,
cercetător la Muzeul Holocaustului din Washington,
Spiridon Tătaru și Roxana Onică.
În spate, Ștefan Buziaș, 2004.

**B a n a t : e m i g r a ț i e ,
d e p o r t a r e ,
d e s t i n e i n d i v i d u a l e**

Geza Kornis : Fragmente din *Memorii* ¹

Portrete de familie

(...) Partida pusă la cale de unchiul Emil s-a înfăptuit. Părinții mei s-au căsătorit în 4 mai 1913 la Bratislava. Așadar nici la Praga, nici la Timișoara. De ce? Nu știu acest lucru.

Papa s-a născut în 1876. Era un om cinstit, obiectiv, cu o gândire corectă. Era cultivat și progresist în gândire. Nu ținea cu strictete obiceiurile religioase precum bunicul și respecta alte credințe. Nu și-a trimis copiii la școli evreiești, ci la școli românești de stat. Era de părere că trebuie să cunoști cultura și limba țării în care trăiești. El însă nu vorbea româna. Avea deja 42 de ani când Timișoara a fost atașată României (1918).

Acasă s-a vorbit germana, pentru că mama (căreia noi îi spuneam „**Mutti**”) venea din Praga și nu știa deloc maghiara și româna, cel puțin la începutul perioadei când a venit la Timișoara. Limba germană era așa de uzuală în familie, încât în anii de mai târziu, când vorbeam mult și maghiara și româna, am continuat să vorbesc și să corespund în germană cu mama, cu sora mea Vera și cu fratele mai mic, Ernő. Și cu fiica mea mai mică, ce a urmat școala germană, vorbesc tot în această limbă. Cu Mari, fiica mai în vârstă, vorbesc românește, cu Suzi, soția mea, în maghiară. În familie eu și Kati eram „nemții”, Suzi și Mari „unguroaicele”.

Banatul era și mai este și azi un teritoriu cu multe limbi. Se vorbește românește, ungurește, nemțește, sârbește și bulgărește. Noi

¹ — Fragmente din Memoriile lui Geza Kornis, intitulate *Din viața mea și vremurile mele*, publicate integral pe www.memoria.ro. Traducerea lor a fost făcută de **Adriana Roșioru**. Fragmentul referitor la deportarea în Transnistria a fost publicat în germană de autor sub titlul : Geza Kornis, *Überlebt durch Solidarität*. KZ Wapniarka, Ghetto Olgopol in Transnistrien, Arbeitslager in Rumänien. Ein Zeitzeugenbericht. Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn. Aufl., Konstanz 2004. Geza Kornis este născut la Budapesta în 20 ianuarie 1917 și trăiește în prezent Germania. A lucrat după război în Comerțul exterior și a emigrat în anul 1978.

vorbeam primele trei limbi și, în mod obișnuit, într-o propoziție se amestecau acestea trei. Iar tata nu putea să sufere acest lucru. Aveam voie să vorbim o dată doar într-o singură limbă. Aceasta dovedește că apăra mereu claritatea. Și eu pun preț pe vorbirea doar într-o limbă, și, pe cât este posibil, să fie corectă. În această privință seamăn cu tatăl meu.

Surorile tatei, Ilonka și Jenny, locuiau în Timișoara, Margit și fiica ei, Aniko, precum și Wilma cu soțul și fiica ei Evi și fiul Janos în Pécs (Fünfkirchen) în Ungaria. János a fost trimis în al II-lea război mondial de către armata ungară pe front să curețe locul de mine. Acolo a și fost ucis de o mină. Evi a fost printre primii emigranți în Israel, unde a suferit din cauza condițiilor grele ale pionieratului. S-a căsătorit cu un comandant de armată cu un rang mare. Când Suzi și cu mine am vizitat-o în Israel în 2000, ea avea în jur de 87 de ani și era văduvă de multă vreme. Trăia în condiții foarte bune. (...)

(...) Revin acum la **mătușa Ilonka** și soțul ei, avocatul **Dr. Desideriu Roth**, cât și fiul lor, Dr. Edmund Roth, numit Dönci. Mătușa Ilonka, sionistă convinsă era președinta organizației sioniste WIZO (Womans International Zionist Organisation) din Timișoara. La dânsa aveau loc mereu întruniri ale femeilor evreice din oraș. Chiar dacă nu era cea mai iubită mătușă, Ernő, fratele meu și cu mine mergeam cu plăcere la dânsa, când ne invita, din când în când, la un prânz bun. Îi apreciam biblioteca bogată și-i admiram frumoasele tablouri. Unele dintre ele le-am văzut la ultima mea vizită în Israel la Dönci. Și ea a emigrat împreună cu fiul în Israel. Dr. Dezső Roth nu era doar un avocat renumit, ci și unul de succes. A avut în Elveția un proces ce a durat ani de zile și care i-a adus o avere. La sfârșitul anilor '20 deținea unul din puținele automobile din Timișoara, conduse de un șofer particular. Nu existau automobile pentru persoane fără șofer pe atunci. A murit în țară și n-a emigrat în Israel.

(...) **Mătușa Jenny** (născută Kohn) și soțul ei, unchiul Emil, au trăit în Timișoara și aveau doi copii mari — Bandi și Feri. Eram mai legați, din diferite motive, de această ramură a familiei decât de familia Roth. În primul rând, mătușa Jenny era cea mai simpatică dintre surorile tatălui, și mama era foarte bună prietenă cu ea. Chiar și din punct de vedere comercial aveam interese comune cu familia Mann. Dar voi vorbi mai târziu despre asta. Unchiul Emil (îi spuneam Emil bácsi) era o figură. Mi-l amintesc stând în grădină sub un nuc și

purtând o „discuție” prin fluierături cu păsările. Avea ureche muzicală și fluiera minunat. Tanti Jenny era stăpâna casei și ce spunea soția sa era sfânt pentru el. Dacă mătușa Jenny ar fi spus că Bega, începând de azi, va curge în direcția opusă, el ar fi crezut.

Firma „Adolf Kohn și Fiul” avea și în Iosefin² (un cartier al Timișoarei) o filială condusă de unchiul Emil — o altă legătură cu familia Mann. Mătușa Jenny era o bucătăreasă și o cofetăreasă extraordinară. Rețetele din cartea de bucate a lui Bandi provin, în cea mai mare parte, de la mama sa. Această artă a mătușii era cunoscută, iar prăjiturile ei erau apreciate. De aici și versul lui Feri și Bandi din limba maghiară: „és amikor megszólalt a téasztajelő gépe, megjelent a Reiter család igen számos népe!” (*când suna mașinăria, care semnala servirea prăjiturii, își făcea apariția și numeroasa familie Reiter*)

În timpurile în care a trăit tanti Jenny nu cunoșteam cuvântul „hobby”. Ea însă avea un hobby: iubea, mai presus de orice, obiectele antice. Cumpăra mobilă veche, lucruri din sticlă, o jucărie ce reprezenta o păpușă ce cânta diferite melodii la pian și multe altele. Am văzut aceste obiecte în locuința lui Feri din București, chiar și Erich a mai moștenit câteva. Câteva versuri au apărut și pentru acest hobby: „éhezünk, éhezünk, de antikot vesszünk” (*flămânzim, flămânzim, dar cumpărăm antichități*). Cred că azi nu s-ar mai scrie astfel de versuri ironice. Pe atunci viața era mai ușoară, grijile zilei nu ne preocupau așa de mult, ca în zilele de azi. Încă din timpul vieții lui tanti Jenny s-au căsătorit Feri și Bözsi. Mama a dăruit noii perechi o mașină de făcut cafea.

Am amintit deja că părinții mei s-au căsătorit în 1913. A fost o căsătorie aranjată, nu una datorată „dragostei la prima vedere”. Trebuie avut în vedere și spiritul acelor vremuri. O fată de 24 de ani „trebuia” măritată pentru a nu ajunge fată bătrână. Iar un om de afaceri la 37 de ani era mai bine văzut în societate dacă era căsătorit și avea familie. Relația părinților mei nu a fost mereu armonioasă, însă, din afară, totul părea perfect. Mama denumea acest tip de relație „căsătorie civilizată”. Și pe dinafară chiar era. Și așa cum trebuie să fie într-o căsătorie civilizată, au venit pe lume trei copii: Vera 1914, Geza 1917 și Ernő 1919.

Deplasarea mamei din Praga la Timișoara a fost cu siguranță un șoc. Cât de tare era legată de Praga, orașul copilăriei și tinereții ei, a

² un cartier al orașului Timișoara

exprimat în mai multe poezii. E evident că mama a lăsat în urmă nu doar un oraș și atmosfera lui, ci și o iubire neîmplinită.

Așa-numitul „Cerc literar praghez” era alcătuit din scriitorii Franz Werfel, Willi Haas, Max Brod și nu în ultimul rând, Franz Kafka. Toți acești literați aveau un prieten, un sfătuitor și un critic în persoana lui Ernst Pollak. Influența sa apare nevăzută în romanele lui Franz Werfel și în lucrările celorlalți. El însuși literat nu a lăsat în urmă nici o operă. Este prezent însă în lucrările prietenilor săi.

Acest Ernst Pollak a fost marea dragoste a mamei. El a încurajat-o să scrie și să compună poezii.(...)

(...) Când a sosit la Timișoara și i-a auzit pe vecini vorbind unguerește a presupus că aceștia se certau. Așa îi suna această limbă. Mai târziu a învățat-o, chiar dacă nu reușea să pună accentul cum trebuie, înțelegea foarte bine sensul.

Apoi a început să-i placă lirica lui Ady Endre și chiar a tradus foarte bine unele poezii... Acestea au apărut la Timișoara în primul ei volum de versuri.

Ea se amuza că majoritatea femeilor în societate vorbeau despre îndemânarea lor la cumpăratul găștelor. Se lăudau că gășca lor are un ficat mare, spuneau greutatea ficatului, cât și a unturii rezultate. În casele evreiești se gătea mai ales cu untură de găscă. Nu erau luate în seamă calorile și colesterolul.

Însă în Timișoara nu se vorbea doar despre mâncare și gătit. Aici exista o viață culturală la un nivel remarcabil. Mama a luat curând contact cu Timișoara culturală. Printre prietenii de familie se numărau sculptorul Ferdinand Gallas, pictorul Berczi Kraus, Oskar Szuhanek, poetul și scriitorul Endre Károly și alții. Și cu Jenny Janura a legat o prietenie ce a durat până la adânci bătrânețe.

La noi existau seri culturale în care acești intelectuali se întâlneau, dar și alții. Casa noastră era locul unor astfel de întâlniri. Primii ani de după primul război mondial au fost niște ani liniștiți, pașnici. Aveam o situație materială bună, a fost angajată o bucătăreasă și o bonă pentru mine și Ernő.

Mama știa să gătească doar găluște din Boemia și practic nimic altceva. La prânz eram toți împreună, masa era servită, dar noi copiii trebuia să spunem o scurtă rugăciune după ce ne spălasem pe mâini. Pentru tata era important să nu se vorbească la masă și să se mănânce tot din farfurie.

Firma „Adolf Kohn și Fiul”, Timișoara

Acum voi vorbi despre bunicul — **Adolf Kohn** și despre meseria tatălui meu. Firma” *Adolf Kohn și Fiul*”, firmă de lacuri, vopsele, chimicale, materiale de construcție, de comerț en-gros și en-detail, le aparținea amândorura, însă ei nu se prea înțelegeau. Bunicul era, în felul său, mai degrabă primitiv, tata era modern, cultivat, progresist. Când se ajungea la divergențe de opinie, lucru ce se întâmpla des, nu-și mai vorbeau. Aceasta era pentru tatăl meu perioada cea mai calmă și cea mai bună.

Magazinul era în mâinile tatălui meu, dar bunicul strălucea cu prezența lui. În anii '20, '30 era puțină concurență în branșă, așa că nu clientul, ci vânzătorul era rege. Așa se întâmpla că atunci când un client încerca să se tocmească la preț, bunicul, striga pur și simplu „afară, afară”. Evident că acest lucru nu era în spiritul tatălui meu. Chiar și la întrebările celor din familie, bunicul răspundea tare și răspicat, în timp ce se plimba de colo-colo prin magazin. Dacă era supărat pe cineva din familie atunci striga: „e șters, e șters!” Aceasta însemna că va fi șters din testament. Când a murit fuseseră cu toții „șterși” pentru că nu știu să fi moștenit careva ceva. Din cele schițate până acum reiese că era un despot de modă veche, din care cauză nici nu era iubit. Fiicele sale îi erau totuși supuse în speranța unei moșteniri.

Când noi nepoții îl vizitam nu era suficient doar să spunem „sărut mâna”, ci chiar trebuia să o sărutăm. Așa era obiceiul pe atunci.

Neuitate rămân și unele din spusele sale. Citea regulat ziarul „6 orai ujšág” pentru că acesta publica, după părerea sa, „doar știri bune”. Și în politică avea propria sa opinie. Spunea: „Stalin e un om bun și evreii îi sunt așa de dragi!”

Pe bunica, născută **Reiter Fanny**, nu am mai apucat-o. A murit înaintea nașterii mele. Se spune că ar fi fost o adevărată doamnă, spre deosebire de bunicul. Bunicii au avut cinci fiice și un fiu, pe tatăl meu. Cea mai mare fiică, Rosa, a murit înainte de vreme, așa că tata a rămas cel mai mare, alături de surorile în viață — Margit, Jenny, Ilonka și Vilma.

Pentru a ilustra prin câteva exemple dezvoltarea tehnică din anii '30, când tata mai era activ la firmă, vreau să amintesc rețeaua telefonică din Timișoara de atunci. Numerele de telefon erau alcătuite

din maxim 3 cifre. Firma avea numărul 229. Pentru a face o legătură trebuia să acționezi o manivelă prin care obțineai legătura cu domnișoara de la centrala telefonică. Îi dădeai numărul dorit, iar ea introducea butoanele în locașurile potrivite.

Nu existau curse regulate de avion, nici avioane foarte rapide. Dacă pe cer apărea un biplan, acesta era o apariție senzațională pentru noi, copiii.

Primul meu aparat de radio l-a construit un coleg de școală dotat pentru tehnică, Petre Negruzzi. L-a realizat dintr-o cutie mică de lemn cu detectori ce captau undele radio. Ca antenă a folosit o sârmă izolată care era fixată în cameră, roată pe tavan. Nu puteai recepționa fără cască. Îmi amintesc doar o singură emisiune. Tata asculta cu întreruperi și deranjamente opera Aida transmisă din Belgrad. Era entuziasmat că există o astfel de minunăție. Despre un unchi îndepărtat se povestea, că atunci când asculta emisiunile radio se apuca să caute în spatele aparatului să vadă cine cântă sau vorbește ascuns acolo. Era ceva greu de crezut că dintr-un aparat se puteau auzi sunete.

Budapesta – Timișoara- București

Era după-amiaza, în jurul orei 14, în 20 ianuarie 1917, când mama își lua prânzul în spitalul din Budapesta. Tocmai mâncase felul întâi și doi când a trebuit să se întrerupă brusc. Au transportat-o în sala în care m-a adus pe lume. S-ar zice că nu i-am făcut greutate. După îngrijirile necesare au adus-o în cameră și, ce putea fi mai natural decât să-și termine masa întreruptă și să ceară felul trei — prăjitura, pe care a consumat-o cu poftă. Această întâmplare era oarecum tipică mamei, căci ea nu-și mai făcea gânduri în legătură cu lucrurile deja rezolvate. (...)

(...) Din 1919 însă, familia mea locuia în Timișoara la etajul al treilea al unei clădiri ce pe atunci se chema „Hungaria Bad”. În realitate avea o baie cu aburi publică, cunoscută azi ca băile Neptun, deși în locul bazinului a fost construită recent o sală de fitness.

Vizavi se întindea parcul „Regina Maria”, pe care în mod obișnuit îl numeam „parcul mic” pentru a-l deosebi de „parcul mare”, din spatele podului de pe Bega, din centru.

O mare parte a copilăriei mi-am petrecut-o în micul parc împreună cu Ernő, fratele meu mai mic. Jocurile noastre erau aceleași

cu ale celorlalți copii (căluțul, ascunsa, prinsa etc.). Azi copiii se joacă altfel: cu biciclete, role...

Din parc, un mic pod pentru pietoni, peste un braț al Begăi, ducea la școala primară la „Școala Normală”. Era o școală pentru formarea învățătorilor. Nu departe de școală se afla orfelinatul. Copiii care erau aduși acolo mergeau la aceeași școală. Și noi, băieții, eram elevi la „Școala Normală”.

Nu departe de brațul Begăi mergeam la ștrandul „Igiena”. Aici, vara, noi copiii înotam și petreceam o mare parte a timpului nostru liber.

În anii de mai târziu, să zicem după moartea tatei, întreaga perioadă era marcată de nesiguranță datorită situației politice din toată lumea. Nu știam ce ne rezervă viitorul, nici cum vom putea descâlci firul vieții.

Pentru a da doar un exemplu, e suficient să amintesc că tata a început construcția magazinului în 1929, iar în 1938 a trebuit să lichidăm magazinul.

După absolvirea Școlii comerciale m-am ocupat împreună cu Feri, care după moartea tatei a devenit coproprietar, de conducerea firmei părintești. În cei mai mulți ani, în care am colaborat și am apărat interesele familiilor Kornis și Mann, nu-mi amintesc să fi avut o discuție contradictorie. Eram caractere diferite. Feri era o persoană de o absolută încredere. Îi plăcea ordinea și ținea cu mare precizie contabilitatea, cea regulată și cea mai puțin regulată. Cred că îi eram superior în ceea ce privește aprecierea situației comerciale și în acceptarea unor riscuri, el fiind mai precaut.

După absolvirea Școlii comerciale și înaintea începerii activității la firma tatălui meu, în 1934, am petrecut câteva luni în București. După ce am absolvit Școala superioară de comerț în iunie 1934 mi s-a părut că aș putea să-mi lărgesc experiența comercială chiar în București. Am găsit un loc ca practicant la Agenția de comerț Emile Koffler pe strada Paleologu 5, care avea diferite reprezentanțe și care desfășura mari afaceri, fără să dispună de depozite proprii de marfă. Cineva din afară nu se putea documenta în privința modului cum funcționa o afacere. Când am anunțat scopul prezenței mele acolo — acela de a învăța ceva — mi s-a spus că nu sunt în locul potrivit, mai degrabă ei ar putea învăța comerț la Timișoara. În realitate Timișoara

era Vestul avansat, în timp ce Bucureștiul dovedea încă trăsături orientale.

Din registrele de comerț cu greu puteai înțelege ceva despre activitatea reală a firmei. Un caiet de notițe din buzunarul de la pantaloni al șefului aducea mai multe informații. În cazul în care un prieten al magazinului ori un client ar fi avut nevoie de o sumă mai mare de bani, îl chema la telefon pe domnul Koffler, care de cele mai multe ori era de acord. Atunci respectivul trimitea un comisionar sau pe altcineva la firmă să ia banii, fără să confirme primirea. Domnul Koffler nota faptul în caietul său de notițe. La termenul stabilit primea banii înapoi și astfel arăta o parte a contabilității orientale. Lucru pe care eu trebuia să-l învăț.

Bucureștiul anilor '30 era oriental și în altă privință. Țăranii din Oltenia parcurgeau străzile orașului strigând cu voce tare pentru a-și oferi produsele de lapte și de brânză. Și geamgii își anunțau sonor prezența, purtând în spate geamuri grele. La fel procedau și șlefuitorii de cuțite și alți meseriași.

Pentru că dispuneam de mijloace extrem de modeste locuiam într-o mansardă și prânzul îl luam la căminul evreiesc al studenților — „Schuller” — de pe strada Sfântul Ioan cel Nou. Mâncarea era, mai degrabă modestă, dar cu toate acestea te săturai, pentru că proprietarul evreu al fabricii de pâine „Herdan” furniza gratuit și nelimitat pâinea pentru masa de prânz.

Studenții locuiau în camere mari cu mai multe paturi, nu în camere separate. S-a întâmplat ca și eu să înnoptez într-unul din acele paturi libere. În anii 1934-1935 în România înflorea antisemitismul, așa că e de înțeles că în cămin s-a format o rezistență de stânga. Există o viață politică organizată, dar existau și „agents provocateur” de care am aflat abia acolo și de care deseori am fost prevenit. Am fost martor și la arestări.

Bucureștiul m-a îmbogățit și cu alte experiențe. Un fost coleg de școală, mult mai în vârstă, m-a introdus în casa unui domn Kovács. Era reporter al New York Times în România. Un om foarte prietenos, foarte educat, care ne invita din când în când pe amândoi la masă. Împreună cu soția lui venită din Polonia și doi copii mici, ținea o casă în stil mare. Nu exista masă de prânz fără vin. Un valet servea mâncarea. Toate aceste lucruri erau noi pentru mine, în același timp, cum am spus, gazdele erau niște oameni prietenoși, modești. Ținea însă de protocolul profesiei. În București am câștigat puțină experiență în afaceri, în schimb am părăsit orașul îmbogățit cu altele.

Din 1934 până în 1938 am lucrat ca voiajor pentru firma „*Adolf Kohn și Fiul*”, iar după românizare la firma „Ioan Tomici”. Mă deplasam la interval de 4-6 săptămâni la clienții din provincie, în special în Banat, pentru a aduna comenzi și pentru a încasa contravaloarea pentru marfa anterior furnizată. Întrucât nu aveam mașină proprie, călătoream, contribuind la costuri, cu mașina unui comerciant independent care parcurgea aceeași rută. Acesta vindea baticuri la aproape aceiași clienți ce cumpărau și vopsele. În sate existau de obicei magazine care puneau în vânzare tot ce li se cerea. Pe ungurește voiajorilor comerciali li se spunea, în batjocură, „vigéc”, care provine din cuvintele germane „Wie geht es?/Cum merge treaba, ce mai faceți?”. Acestea erau primele cuvinte pe care un voiajor le adresa unui potențial client. (...)

(...) O firmă cu numele „*Adolf Kohn și Fiul*” nu putea să existe în timpul partidelor și regimurilor radical de dreapta. Și-n acest caz aș putea spune că tata a avut noroc: murind mai înainte (1933. n. n.), nu a mai apucat acele vremuri.

După ce deja în 1939 firma „*Adolf Kohn și Fiul*” a trebuit să fie lichidată, a funcționat în continuare o întreprindere mult mai mică — „*Acomi*” — fără comerț cu amănuntul și magazin public, doar cu un birou și un spațiu separat de depozitare. Când și această mică firmă a trebuit să fie românizată, în 1940, am găsit în gazda noastră, la care locuia vărul meu Feri, partenerul potrivit — pe Ioan Tomici. Biroul se găsea în Timișoara pe strada Tache Ionescu 24. Ioan Tomici era sârb și proprietarul de odinioară al unui restaurant din Reșița.

Feri și cu mine ne-am înțeles bine cu el. Tomici s-a putut da drept român și astfel am fost de acord ca să ne românizeze. Așa s-a întâmplat că firma „*Acomi*” a devenit „*Ioan Tomici*”. Pentru el a fost o investiție. Pentru că el nu avea cunoștințe de specialitate eu și Feri am rămas angajați la firmă. Nu era antisemit și nu am avut nici un fel de greutăți cu el. Pentru românizare a fost o soluție bună, acceptabilă.

Prin românizarea întreprinderilor evreiești și exproprierea caselor din proprietatea evreilor, în 1940, s-a întărit nesiguranța destinului nostru viitor. Prin înființarea lagărelor de muncă, de data aceasta în țară, li s-a luat evreilor posibilitatea de a efectua o muncă plătită și era incert cât timp se va putea rezista. Punctul culminant al incertitudinii a fost în 1942, când am fost deportat în Transnistria.

Transnistria, traseul deportării: de la Timișoara la Vapniarca

După ce Germania a atacat Uniunea Sovietică la 22 iunie 1941, România s-a alăturat acestui război cu toate forțele sale combatante. În interiorul țării prigoana împotriva evreilor lua forme tot mai amenințătoare. La abia o săptămână de la începutul războiului au fost omorâți la Iași, într-un pogrom, 8000-10000 de evrei. La 2 iulie 1941 guvernul a anunțat că 500 de comuniști, care ar fi tras asupra soldaților români și germani, au fost executați. Continuând pogromul s-au organizat primele convoaie ale morții în care numeroși evrei au fost înghesuți zile întregi în vagoane pentru vite, fără apă și hrană, murind în chinuri groaznice. Doar puțini au supraviețuit acestor chinuri. Deja din august 1941 s-au făcut deportări în masă ale evreilor în Transnistria. Și în restul României, la insistența Germaniei, s-a planificat „soluția finală” pentru evrei, dar ea nu s-a împlinit.

Arestării mele i-a precedat o activitate antifascistă. Să se ia în considerare că deja în 1927 Corneliu Zelea Codreanu înființase legiunea antisemită fascistă „Arhanghelul Mihail”, care în 1930 a primit numele de „Garda de Fier”.

În anul 1937 România era condusă de un guvern radical de dreapta al lui Octavian Goga și A.C. Cuza, care era într-o strânsă legătură cu NSDAP-ul german. Apăreau legi tot mai dure împotriva evreilor. România a devenit un vasal al Germaniei.

În aceste împrejurări este de înțeles că am simpatizat cu opoziția de stânga și că am participat activ din 1939 la mișcarea antifascistă. În 1945, când Partidul Comunist Român a ieșit din ilegalitate, mi-a fost recunoscută apartenența încă din anul 1939 de membru al partidului. Această participare în mișcarea de stânga, cât și angajamentul meu pentru dreptate, le exteriorizasem deja în 1934 la Școala Comercială Evreiască când am participat la o grevă a clasei. Și când am fost în serviciul militar am purtat muncă de lămurire. Un partener de discuție căruia i-am expus pericolul situației politice pentru întreaga țară, nu doar pentru evrei, probabil că m-a denunțat și astfel în 1939 am fost arestat de agentul Securității Secoșan, apoi închis la Poliție și torturat (...).

În aceeași perioadă (1941-1942) am fost trimis, înaintea deportării în Transnistria, în lagărele de muncă forțată pentru evrei din Timișoara, cât și de pe Valea Oltului, în localitățile Lotru și Căineni.

După multe tratative, în 1942, s-a ajuns la un compromis, ca în locul deportării tuturor evreilor din oraș, să fie deportați doar evreii cunoscuți autorităților datorită activității lor antifasciste.

A nu se uita că în august 1942 nazismul german a atins un punct culminant al succeselor sale. Trupele au asediat Stalingradul. Auschwitzul și Treblinka erau „în acțiune”, astfel că situația politică era cât se poate de gravă.

Am fost arestat în 6 septembrie 1942 în locuința din Timișoara și dus într-o cameră păzită unde fuseseră aduși și alți tovarăși de suferință, majoritatea se cunoșteau între ei. Când s-a împlinit numărul, am fost înghesuțiți în vagoane de vite. În fiecare vagon ne păzea un soldat înarmat. Disperarea a fost mare. Aveam 25 de ani și, în loc să disper, încercam să le insuflu curaj oamenilor. În sfârșit, am plecat să întâmpinăm necunoscutul, situație pe care atunci nu aveam cum să o mai schimbăm.

În situația descrisă aveam deja un scop : și anume, să facem totul pentru a supraviețui. O condiție era să păstrăm liniștea și disciplina. Călătoria spre necunoscut a durat mai multe zile. Câteodată, trenul oprea, se deschideau ușile vagoanelor și coboram ca să ne mișcăm puțin și pentru a ne face nevoile, bărbați și femei fără deosebire. Toate acestea sub strictă supraveghere. În Tiraspol, ajunși deja în Transnistria, câteva vagoane cu evrei au fost desprinse din trenul nostru. Erau persoane care în 1940 au cerut emigrarea în Uniunea Sovietică. Deja la sosirea lor în Berezowska Mostowoj au fost primiți de un comando special SS, așezați în rând și împușcați. Printre victime se afla și o creștină, Maria Tausig, o femeie care nu a vrut să-și lase soțul singur în deportare. Nu s-a făcut vreo excepție cu ea. Gropile în care cadavrele au fost aruncate erau deja pregătite. În majoritatea execuțiilor din Transnistria victimele trebuiau să-și sape singure gropile înainte de a fi împușcate. Această știre, ajunsă la noi, nu era din cele care să ne ridice moralul.

Când am ajuns în Vapniarca am străbătut sub aspră supraveghere, mica localitate și după o oră și jumătate de mers pe jos am ajuns în lagăr. Vapniarca avea o gară relativ mare, pentru că localitatea era nod de cale ferată și stație de triaj pentru marfă.

Mai trebuie amintit că în transportul evreilor deportați la Vapniarca se găseau trei categorii de arestați: unii care veneau din libertate (550 la număr), alții din lagărul de la Târgu Jiu (406 internați)

și a treia grupă, a acelor care au fost închiși în închisoarea din Caransebeș (85 de deținuți). E important de amintit, pentru că, după cum se va vedea, diferențele de rezistență fizică ale organismului au atras după sine aspecte cu urmări grave. Pe de altă parte, experiența avută de cei ce au suferit ani grei în închisori și lagăre i-a făcut pe aceștia capabili să conducă, cu multă competență, viața noastră la Vapniarca. Ei puteau să evalueze bine situația politică dată și, se poate afirma, că fără conducerea lor cu greu am fi putut supraviețui.

Nu trebuie uitat că prin deportare nu s-a urmărit curățirea țării de comuniști, căci atât din lagărul de la Târgu Jiu, cât și din închisorile din Caransebeș și Văcărești nu a fost deportat niciun comunist neevreu în Transnistria. Deportarea s-a îndreptat exclusiv împotriva evreilor și nu doar a comuniștilor, ca și împotriva celor care manifestau simpatie față de ei. În lagărul Vapniarca mai mult de 60 la sută dintre internați nu au avut niciun fel de contact cu comunismul.

Lagărul Vapniarca a fost numit, nu fără motiv, „lagărul morții”. Înaintea noastră, în octombrie 1941, au murit jumătate din cei 2000 de internați din cauza foamei, a frigului, a lipsei igienei, a tifosului și a altor epidemii. Nu exista asistență medicală. Vapniarca semăna în trecut cu celelalte lagăre din Transnistria în care au murit peste 300.000 de evrei. Dar Vapniarca anilor 1942-1943 se deosebea totuși de celelalte lagăre, aflate sub administrare germană, precum Auschwitz, Birkenau ș.a. Comun era doar scopul: exterminarea internaților. Metoda era alta pentru că se urmărea ca prin otrăvire să se obțină o moarte chinuitoare.

La poarta lagărului am fost primiți cu următoarele cuvinte: „Vă aflați într-un lagăr pe care nu îl veți părăsi, decât târându-vă în patru labe sau sprijinindu-vă în cârje!” Deși am înțeles sensul acestor vorbe abia mai târziu, era clar că intenția conducerii românești a lagărului era distrugerea noastră.

În lagărul care era împrejmuțat cu trei garduri de sârmă, se găseau trei clădiri, fiecare cu câte un etaj și alte construcții mai mici ce slujeau ca bucătărie și în alte scopuri. În prima clădire au fost adăpostite femeile, în a doua bărbații, iar în a treia se găseau, într-un spațiu separat, lângă deținuții de drept comun, încă vreo 50 de deportați din rândurile noastre care veneau din libertate. Deținuții care au fost internați înaintea noastră erau atât de slăbiți încât abia se puteau târî. Aceștia au fost îndepărtați peste scurt timp pentru a elibera spațiul

pentru criminalii sau pentru condamnații de drept comun. Așa cum se va vedea, pentru această grupă a fost planificată o misiune specială.

Am mai aflat că înaintea noastră unei grupe de deținuți, care erau deja paralizați, li s-au deschis porțile lagărului și li s-a declarat că sunt liberi, putând merge unde doresc. Iar, după ce au ieșit din lagăr au tras asupra lor și i-au ucis. Atât din istoria lagărului nostru.

Seara, porțile clădirii se încuiiau, deși, la început, ferestrele de la parter neavând geamuri, ar fi fost ușor de ajuns în curte. Dar n-avea niciun sens și nimeni nu a încercat.

Camerale erau reci, nu existau paturi sau priciuri, dormeam pe ciment, pe grămăjoare de paie și înghețam. Aproape toți eram răciți și ne protejăm de frig, îmbrăcând tot ce posedam. Vezica nu ne dădea pace și, pentru că nu puteam merge la latrină, în dormitor a fost pus un butoi pentru necesitățile a aproape 100 de oameni, câți eram acolo. Dimineața cei care erau de serviciu trebuiau să care butoiul la latrină. Nici eu nu am fost scutit de această muncă.

Dimineața, când se deschideau ușile pavilionului, toți se repezeau la singurul robinet din curte ca să ia apă. Se făcea o coadă mare și se iscau și certuri, care să ia primul apă.

Această lipsă a apei, intenționat provocată, era gândită de către conducerea lagărului ca o îngreunare a vieții noastre și ca un motiv de posibilă provocare a certurilor și dezbinărilor între cei internați. S-au luat însă imediat măsuri pentru asigurarea cu apă în mod disciplinat. O dată cu venirea iernii am folosit și zăpadă pentru spălat și fieritul ceaiului.

Din prima zi viața în lagăr a fost condusă de către o organizație ilegală. Din ea făceau parte toți cei considerați de încredere și cei care în activitatea lor anterioară nu s-au făcut vinovați de nimic rău. Am fost primit și eu după câteva zile. Scopul tuturor măsurilor luate era supraviețuirea, păstrarea unității și asigurarea ordinii și disciplinei. Cea mai importantă măsură a fost crearea *solidarității* între cei internați. Comandatura, dimpotrivă, voia să iște ceartă și tulburări pentru a putea justifica o intervenție cu armele.

Marele pericol era o eventuală epidemie de tifos. Această boală este foarte contagioasă și în Transnistria au murit sute de mii de deținuți din această cauză. Prima sarcină urgentă era să se realizeze măsuri de prevenire. În fiecare dimineață, înainte de sculare, toate cămășile și lenjeria deținuților erau căutate de păduchi pentru că aceștia răspândesc boala. La parterul celui de-al doilea pavilion am avut eu această sarcină. Am dobândit foarte repede experiență în

domeniu. Știam în ce cusături se ascund aceste viețuitoare. La început trebuiau distruse manual între unghii. Mai târziu, când am convins conducerea lagărului că această boală nu ocolește nici personalul, adică paznicii, am obținut o etuvă unde păduchii erau uciși la temperaturi înalte. Toate hainele, chiar și cele în care se găsea doar un păduche, ajungeau în aceste etuve. Măsura a fost plină de succes și, după un timp, am scăpat de paraziți.

Mult mai târziu, după ce instalația de apă a fost reparată de oameni de specialitate din rândurile noastre, am avut o încăpere cu dușuri și una unde se puteau spăla rufe. Conducerea noastră ilegală pune mare preț pe curățenie. Chiar dacă cineva avea doar o cămașă de schimb, aceasta trebuia să fie mereu curată. Și prin acest lucru am fost obligați să ne menținem prețuirea de sine, să nu ne neglijăm și să nu ne lăsăm în voia destinului.

Deja din primele exemple se poate vedea că atenția experimentatei noastre conduceri se întindea asupra tuturor detaliilor din viața noastră. Această organizație, pe care de acum o voi numi „colectiv”, avea nu doar o misiune politică, ci și una gospodărească. Ea se îngrijea de completarea hranei, de îmbrăcăminte care lipsea celor internați, de medicamente.

Cum am amintit deja, existau trei feluri de internați. Cei care veneau din libertate aduceau rezerve de alimente, bani și chiar și îmbrăcăminte de care nu aveau nevoie imediat. Alimentele s-au predat organizației și toți membrii colectivului primeau săptămânal un supliment de hrană. Aceste suplimente se numeau „Chaluc”. Expresia provenea de la închisoarea Doftana. Nu a fost nimeni exclus din acest colectiv gospodăresc. Din colectiv puteau face parte și nemembri, în cazul în care erau de acord cu condițiile. Oricine preda ceva colectivului avea voie să țină o parte pentru el ca premiu, în afară de „Chaluc”. Și prin această metodă a fost întărită solidaritatea.

Aceasta a fost activitatea gospodărească. Se făceau însă și acțiuni culturale. Puteam asculta, în grupe mici, conferințe ce se ocupau mai mult de politică ori istorie. Șoprul, locul în care erau ținute aceste conferințe, era păzit de tovarăși ce se plimbau în curte. Mai târziu, când a ajuns și un aparat de radio în lagăr, ne informam zilnic cu știri. Se proceda astfel: un om de legătură se plimba cu fiecare membru al colectivului prin curte și îi spunea, de exemplu, cinci știri. Acesta trebuia să și le întipărească bine în minte, apoi, tot plimbându-se prin curte, le spunea pe rând, individual, unor nemembri. Știri de pe front ajungeau astfel și la nemembri, lucru ce

contribuia la creșterea solidarității și câteodată și a moralului. Datorită muncilor din afara lagărului și a contactului cu ceferiști, odată cu posibilitatea trimerii de știri în țară, s-a rupt tăcerea despre viața din lagărul Vapniarca. Astfel, în exterior se afla despre viața noastră din lagăr, ceea ce era de mare importanță. Știrile ne mai parveneau în lagăr și prin muncitorii de la calea ferată, care ne dădeau și ziare atunci când lucram acolo. Aceste ziare trebuiau introduse pe ascuns. Prin cei de la calea ferată trimiteam în țară și scrisori scrise foarte mărunț, primeam prin ele răspunsuri și bani. Acest curierat era răsplătit și funcționa bine. Schimbul de hârtii avea loc la toaletă, loc în care soldații nu ne urmau. Mai târziu, în serviciul de curierat au intrat și ofițeri care lucrau în Transnistria, care ne dădeau bani, iar acasă erau recompensați.

Se părea că viața din lagăr se liniștea, se normaliza. Pentru că aveam bani și pentru că și conducerea închidea ochii puteam cumpăra alimente de două ori pe săptămână, la poarta lagărului, de la țărani care veneau acolo. Și acesta a fost un succes al relațiilor noastre îmbunătățite cu conducerea.

Așa cum am spus, bărbații care erau duși sub pază la gară, printre care și eu, pentru descărcarea cărbunilor, căutau să se „împrietenească” cu paznicii (în majoritatea lor jandarmi rezerviști). Li s-a explicat că avem de suferit din cauza războiului nu doar noi, evreii, ci și ei, atunci când sunt în post în nopțile reci de iarnă, despărțiți de familiile lor, că au o viață „aproape” la fel de grea ca a noastră. Voiam să creăm o solidaritate între prizonieri și paznici. Această muncă politică a dat roade mai târziu. Prin contactul permanent dintre internați și personalul de pază, cei din urmă s-au putut convinge de adevăratul caracter al evreilor, că nu sunt niște monștri, așa cum le-au fost descriși mereu.

Într-un lagăr așa de mare erau multe sarcini de rezolvat. Voi aminti doar câteva, pentru că ar fi imposibil de redat toate: muncă în afara lagărului, munca din lagăr pentru menținerea curățeniei, gătitul și împărțitul hranei, asigurarea materialului de foc ș.a.

Împărțirea oamenilor pentru diferitele munci, în trecut întreprinsă de comandatură, a fost încredințată conducerii internaților, iar comandatura doar verifica executarea ordonată a acestora. Astfel s-a încredințat colectivului întreaga administrare a lagărului. A fost o mare realizare, pentru că dacă existau nemulțumiri ori diferende, și acestea apăreau, le rezolvam între noi.

Nu trebuie uitat că în situația în care ne găseam noi, în care fiecare se temea pentru viața lui, omul indisciplinat putea deveni ușor fiară. Am amintit organizația ilegală care avea influență asupra membrilor săi. Însă fiecare membru trebuia să se ocupe de mai mulți nemembri pentru ca și aceștia, prin explicații, convingere, să se alăture solidarității internaților. Nu era o sarcină ușoară, dacă ne gândim doar din ce medii diferite veneau acești oameni și ce mod de viață au dus.

Un anume Weiss din Arad era un om naiv. Când li s-a citit la recrutare potențialilor deportați numele simpatizanților arestați în Arad, s-a constatat că nu Weiss cel de față era cel căutat. Falsului Weiss i s-a dat drumul. Acest lucru a reprezentat o minune. Persoana însă era așa de „deșteaptă”, că a venit înapoi pentru a obține o adeverință că el e Weiss „cel cuminte” și nu acela pe care îl caută ei. Și cum tocmai lipsea unul la număr, Weiss „cel cuminte” a fost reținut, petrecând aproape doi ani în Vapniarca. Porecla lui era „Weiss boul”.

Acest caz arată consecințele naivității în aprecierea dușmanului și a situației politice. Într-o situație în care domnea bunul plăc și nedreptatea, Weiss a crezut în ordinea și dreptatea dușmanului. În mintea sa a văzut deportarea, datorită atitudinii sale, ca pe un lucru normal, permis și chiar drept, atâta vreme cât nu îl privea pe el, ci pe comuniștii evrei.

În ciuda acestor relații mai bune cu conducerea lagărului nu aveam voie să uităm că în fiecare moment ne putea aștepta o schimbare în rău. Studiam fiecare mișcare a comandaturii prin faptul că mereu o pereche, de cele mai multe ori o femeie și un bărbat, se plimbau prin curte și anunțau conducerea noastră de tot ce părea suspect.

Iarnă în Transnistria

Pentru că se apropia aspra iarnă ucraineană am primit permisiunea să luăm scânduri și resturile de material de la o construcție părăsită. Ne-am construit priciuri, la ferestre au fost puse geamuri, iar în încăperile mari se găsea chiar și un cuptor. Ne-a fost permis acest lucru deoarece comandatura s-a convins că aveau în față „deținuți politici” și nu-și puteau permite orice.

În 13 octombrie 1942 în România s-a petrecut o minune a cărei cauză mi-e necunoscută. Antonescu a oprit deportările spre Transnistria. La presiunea Germaniei de a realiza mai departe „soluția finală a evreilor” au fost aduse motive pentru a o împiedica. Ori

lipseau vagoane, ori locomotive, ori mecanici de locomotive, ori de vagoanele respective era nevoie în altă parte.

Această perioadă, ceva mai liniștită, nu a durat foarte mult. Deja în decembrie 1942 au apărut primele cazuri de paralizie a picioarelor. Boala a apărut la tot mai mulți internați, în special la aceia care veneau din închisoare și al căror organism era slăbit și nerezistent. Numărul celor bolnavi creștea pe zi ce trecea, iar în februarie a ajuns la 611.

În lagăr se găseau mai mult de 20 de medici internați. La început nu au putut găsi cauza îmbolnăvirii, dar după o vreme a fost evident că mazărea furajeră pe care o primeam ca hrană de două ori pe zi a provocat paralizia picioarelor și că a atins și sistemul nervos.

Ne-am amintit ce ni s-a spus la intrarea în lagăr. I-am cerut comandantului lagărului, colonelul Murgescu să înlocuiască mazărea furajeră cu hrană sănătoasă. Această cerere a fost transmisă și în țară ca urmare a comunicărilor noastre. În lagăr s-a creat mare panică, dar colonelul Murgescu ne-a respins cererea. Atunci internații au fost adunați de către conducerea noastră internă în pavilionul al doilea și medicii au cerut refuzarea mazărei, căci altfel ne așteaptă o moarte lentă, dar sigură.

Am urmat sfatul medicilor și astfel a început „greva foamei din Vapniarca”. A fost o decizie periculoasă pentru că putea fi considerată ca răzvrătire împotriva regimului, cu consecințele ei. Nu ne-am temut, pentru că preferam să murim de glonț, decât schilozi. În zilele următoare nu am mers la muncă. Greva a durat trei săptămâni. În acest timp ni s-au dat zilnic 200 g de pâine și 200 g de mere sau pere uscate din care făceam ceai. Chiar și cele 200 g de pâine, care erau mai mult paie, ne-au fost retrase timp de două zile. Sacii cu mazăre ce ni se dădeau erau aruncați înapoi peste gard. Foametea din Vapniarca a fost îngrozitoare. A fost cea mai grea perioadă.

Comandatura voia să ne facă să cerem mazărea înapoi din cauza foamei. Dar acest lucru nu s-a întâmplat. Nu s-a tras asupra noastră și, în sfârșit, am primit cartofi de două ori pe săptămână și carne de cal. Sacrificarea cailor și tranșarea cărnii era făcută de unii dintre internați. La schimbarea alimentației, probabil că au contribuit și protestele comunității evreiești din București. În urma acestui eveniment, colonelul Murgescu a fost înlocuit. Prin scoaterea mazărei furajere din alimentația noastră, li s-au luat autorităților armele cu care voiau să ne distrugă. Astfel trebuie considerat rezultatul grevei noastre. Pentru a sublinia această afirmație citez din răspunsul dat de

colonelul Murgescu la întrebarea doctorului Kessler, șeful necontestat al celor 20 de medici deportați: „*De unde știți că ne interesează supraviețuirea oamenilor dvs.?*”

Curtea Marțială l-a condamnat la moarte pe colonelul Murgescu drept criminal de război. Sentința a fost executată. După revocarea colonelului Murgescu a rămas locțiitor căpitanul Buradescu despre care se spunea că ar fi agent al Gestapo-ului. Acesta i-a promovat pe deținuții ce fuseseră cazați în pavilionul III, hoții și criminalii. Ei trebuiau să provoace o încăierare cu noi, „deținuții politici”, lucru ce l-ar fi îndreptățit să înece totul într-o baie de sânge. Am primit de la conducerea noastră internă indicația de a rămâne în camere. Totuși a avut loc o provocare și Buradescu le-a ordonat soldaților să tragă mai întâi în aer. Ordinul a fost executat. Dar pe urmă, când le-a poruncit soldaților să-și îndrepte armele spre noi, aceștia au tras din nou în aer: o reușită a discuțiilor noastre politice cu personalul de pază. Pentru un nou ordin, aparent, îi lipsea curajul. Perioada conducerii lui Buradescu a fost cât se poate de grea și periculoasă. Foamea era crâncenă. Mi s-a întâmplat ca mergând la lucru în afara lagărului, să fur tărațe din troaca porcilor. Aceasta trebuia introdusă pe ascuns în lagăr pentru ca apoi să fie consumată fiartă. Un aliment important l-a constituit și sfecla de zahăr pe care o găseam depozitată la gară și pe care o luam, tot pe ascuns, în lagăr, ca materie dulce, fiartă sau prăjită.

Și Buradescu a fost înlocuit și a urmat un comandant omenos, colonelul Cristache Popovici. Acesta avea înțelegere pentru situația noastră. Au urmat multe ușurări: pâinea zilnică, redusă de înaintașul său la 100 de grame, a restabilit-o la 200 de grame. Aveam voie să primim pachete de acasă. El însuși a fost la București o dată și a adus bani pentru cei internați de la „Sfatul evreiesc”. Probabil că la această atitudine omenoasă a contribuit și perspectiva politică, pentru că de pe front veneau știri despre insuccesele armatei germane.

După 1945 și colonelul Cristache Popovici a trebuit să răspundă înaintea tribunalului pentru criminalii de război. Urmare a declarațiilor foștilor internați din lagăr, care au arătat comportarea sa umană (prin care și-a pus în pericol libertatea și chiar viața), a fost achitat.

La parterul pavilionului I a fost aranjat un lazaret. Acolo a fost cazat și Laci, fratele lui Suzi, soția mea, căruia a fost nevoie să i se scoată un plămân. El făcea parte din grupa deținuților din Caransebeș. Lui Popovici i-a fost drag, pentru că el însuși avusese un fiu de vârstă

lui Laci, care îi semăna, dar care murise. Îi aducea mâncare suplimentară: lapte, ficat și lucruri de genul acesta.

În lagăr s-a înființat, cu aprobare, o comunitate evreiască a credincioșilor și „a mai puțin credincioșilor” din care făceau parte toți internații evrei. Rabinul Wilmer ținea zilnic serviciu religios cu credincioșii. Conducerea comunistă sprijinea această activitate pentru că și ea întărea solidaritatea generală a internaților.

În timpul conducerii colonelului Popovici în lagăr se desfășura o nebanuită activitate culturală. S-au creat tot felul de obiecte lucrate artistic, care au fost puse într-o expoziție din lagăr. Comandantul și ofițerii au vizitat expoziția și au constatat că printre evrei se găseau multe talente. S-a organizat și un spectacol cu cântece, viori, dans, gimnastică.

S-au aranjat ateliere de pantofărie, croitorie, tâmplărie ș. a., unde s-au realizat cele mai imposibile reparații. Un anume Goldberger, un om extrem de cult, era ziua pantofar, iar seara ținea conferințe științifice. Toate acestea dovedesc faptul că, și în cea mai grea situație politică dintr-un „lagăr al morții”, printr-o conducere experimentată și consecventă, se putea dezvolta o viață normală și „speranța în libere”. Era o mare realizare.

În descrierea de până acum a vieții din lagăr nu am accentuat suficient faptul că am scăpat de nimicire doar printr-o viață organizată. Nu voi nega sau regreta vreodată activitatea mea antifascistă în timpul dictaturii de dreapta, antisemite din România, începând din 1939 sub conducerea partidului comunist ilegal din România.

Astăzi, în anul 2002, cunoaștem crimele și ororile comunismului din toate țările în care a fost la putere, dar știm și că comuniștii au avut un rol hotărâtor în lupta împotriva Germaniei hitleriste. Și Auschwitz -ul a fost eliberat de Armata Roșie. Nu cunoaștem până azi, din păcate, nici o orânduire socială în care să nu se fi întâmplat orori. Fac această observație pentru a combate punctul de vedere al acelor care văd doar grozăviile comunismului, de parcă asta ar fi susținut dintotdeauna. Urmând ideile de mai sus, vreau să tratez o „problemă evreiască” foarte actuală, referindu-mă la mine însumi.

M-am născut evreu, ca evreu am fost discriminat la școală, în armată și în activitatea profesională. Ca evreu am fost expropriat, ca evreu am depus muncă obligatorie în lagărele de muncă pentru evrei și ca evreu am fost deportat, petrecând aproape 2 ani în lagăr de

concentrare și ghetou, prestând muncă de sclav. Cu sau fără voie am fost întotdeauna evreu și cetățean de clasa a doua. (...)

În iunie 1943 a venit un ordin ca toți cei care au fost deportați fără condamnare să fie eliberați. Prin eliberare înțelegeam să ne întoarcem acasă. Totuși autoritățile au înțeles altceva prin „eliberare”. Ei au trimis această categorie de deținuți în ghetouri unde se puteau mișca „liber” într-un spațiu păzit de militari români. Deținuții deportați din Târgu Jiu la Vapniarca au ajuns în lagărul Grosulovo. Această împărțire a internaților — în ghetoul Olgopol, lagărul Grosulovo și închisoarea Rybnitza (Râbnitza) ar putea fi și o urmare a faptului că se recunoștea forța unității deținuților, că voiau să acționeze împotriva lor conform dictonului „divide et impera”.

Cu siguranță că la hotărârea de mai sus a contribuit și situația de pe front. Pierderile hotărâtoare ale armatei germane, care au atins punctul culminant prin victoria armatei rusești la 2 februarie 1943 asupra Stalingradului, subliniază această afirmație (...).

Deosebit de tragic a fost destinul celor mutați la închisoarea Rybnitza (Râbnitza). În noaptea de 18/19 martie 1944 au fost uciși într-un masacru al trupelor lui Vlasov. Printre ei se găsea și Laci Schönberger, fratele lui Suzi. Au scăpat cu viață doar trei deținuți, printre care și Matei Gáll, care a scris o carte despre deportarea sa.

Ghetoul din Olgopol

Într-adevăr, noi, cei duși în ghetoul Olgopol, am locuit în case mici și puteam să ne mișcăm liber pe o stradă, din care consta ghetoul. Însă, în acest spațiu „liber”, în care nu eram protejați de niciun gard ori soldați, eram expuși, mai mult decât la Vapniarca, la bunul plac al autorităților sau al trupelor germane și românești care se retrăgeau. În tot timpul deportării am fost „vânat liber”, în orice moment putând fi nimiciți.

Cu toate acestea, viața noastră s-a schimbat. Deja faptul că ne puteam mișca liber pe o stradă a unei localități ne făcea să ne simțim mai bine și ne întărea moralul. Aveam contacte cu locuitorii ghetoului care locuiau de mai mult timp în Olgopol în case „mai bune”.

Locuitorii ghetoului, care la venirea noastră numărau în jur de 150 de suflete, erau în marea lor majoritate oameni în vârstă, femei și copii. Se găseau într-o situație jalnică. Erau supraviețuitorii micii localități ce avusese în jur de 700 de locuitori. Ni s-a spus că mulți au

fost împușcați din motive minore și că au fost nevoiți să-și sape singuri gropile înainte execuției.

Noi, cei care am venit din Vapniarca, ne-am ocupat și de locuitorii ghetoului și viața lor s-a îmbunătățit. Toate măsurile organizatorice, care priveau viața noastră și care la început erau ordonate de către jandarmerie, le-am preluat noi și au fost realizate de către un comitet al internaților. Astfel am putut să ne organizăm viața fără amestecul direct al autorităților. Conducerea noastră avea un contact permanent cu jandarmeria. Era important că li s-a interzis persoanelor izolate să se adreseze direct autorităților.

În cele șapte luni pe care le-am petrecut în ghetou, ne-am organizat viața cu perspectiva unei șederi mai îndelungate. Aveam o bucătărie, un cabinet medical și, în condițiile de ghetou, o viață reglementată. S-a înființat un lazaret în care erau tratați bolnavii cu paralizie de către medici deportați. S-a înființat o cantină în care se pregăteau zilnic mâncăruri calde. În jur de 50 de copii orfani din localitate mâncau zilnic gratuit. În afara ghetoului exista o baie publică ce era accesibilă contra cost. Toate organizațiile făcute de colectivul nostru puteau fi folosite și de locuitorii vechi ai ghetoului. Viața lor s-a îmbunătățit categoric. Prin contactul cu locuitorii de acolo am câștigat influență asupra vieții lor, am exclus rivalități și ei s-au integrat în solidaritatea noastră.

Superiorul nostru civil era un pretor, iar cel militar, un plutonier major. Amândoi erau corupți. Condițiile materiale s-au îmbunătățit simțitor. Aveam un sortiment mai larg de alimente, nu sufeream de foame și ne-am întărit și fizic. Primeam ajutoare de acasă și de la Comunitatea evreiască din România. Știrile de pe front arătau o nimicire sigură a armatei germane, lucru ce ne ridica moralul, precum și perspectiva întoarcerii noastre acasă.

(...) Se muncea și în afara ghetoului. Trebuia să vopsim ferestrele și ușile la spital. Am mers la lucru cu un tovarăș de suferință care era de meserie zugrav și vopsitor. La spital se putea mânca mai bine, dar, ce era mai important, era că puteam să-i aprovizionăm, în momentele în care nu eram observați, pe medicii noștri cu diverse instrumente (foarfeci, pensete, clești ș.a.), dar și cu vată, tifoane și medicamente.

Nu departe de ghetou s-a înființat o săpunărie, un fel de fabrică de săpun. Acest lucru a fost posibil pentru că unul dintre internați, Paul Lessen, se pricepea bine să fabrice săpun încă de acasă. Săpunul și soda se puneau la dispoziție pretorului și plutonierului — major,

care le vindeau pe piață cu un câștig bun, pentru că era lipsă de aceste mărfuri. În acest mod aveam de partea noastră autoritățile care răspundeau de noi și am reușit să acoperim o parte a unor necesități ale vieții noastre. Uleiul pentru bucătărie, pentru necesarul cantinei îl luam din aceeași sursă.

Conducerea noastră avea legătură și cu partizanii ce se găseau în împrejurimi. Cu ei am examinat și căi de evadare, dar care s-au dovedit prea riscante. Relațiile cu partizanii se limitau la obținerea știrilor și la schimbul de îmbrăcăminte contra alimente.

În condițiile unei libertăți relative era semnificativ mai greu să impui un comportament unitar și solidaritatea necesară celor internați în ghetou, decât în situația mult mai dificilă din Vapniarca. Însă cum toți s-au întors în România, se poate afirma că s-a făcut treabă bună în direcția indicată și nu au existat cazuri de decese printre noi.

În vara și toamna lui 1943 trupele germane se retrăgeau de pe front. Drumul lor trecea nu departe de ghetoul nostru. Odată, o astfel de trupă a oprit în apropierea noastră, iar unii dintre soldații germani au pătruns în ghetou, căutând femei și fete ca să le violeze. Eram și eu într-o cameră cu mai multe potențiale victime. Ușa casei era încuiată și soldații băteau ca să fie lăsați să intre. Pentru că încăperea era așezată la parter am urcat printr-o fereastră într-un loc din spatele clădirii, în spațiu liber. Am fugit la comandantul trupei pentru a-i cere ajutor. Atunci nu m-am gândit și nu-mi dădeam seama, că fugind la o unitate a armatei naziste îmi puneam viața în pericol. Am avut norocul că acel comandant de unitate, căruia i-am expus într-o germană perfectă, intenția soldaților germani intrați în ghetou, se deosebea de cunoscuta comportare a trupelor hitleriste, ce masacrau, chiar în retragere fiind, pe evrei și pe ruși. Nu m-au împușcat, ci m-a ascultat și a trimis o patrulă în ghetou, care a întors soldații la unitate. Acest comportament al militarului german, al cărui nume sau grad nu-l cunosc, este ieșit din comun și merită evidențiat. Locuitorii ghetoului și prietenii mei au apreciat fapta mea.

Populația indigenă din ghetou — cu toții evrei — care nici ea nu putea părăsi acest spațiu limitat, își câștiga existența mai ales din împletitul puloverelor și a altor obiecte de îmbrăcăminte din lână. Țăranii aduceau lâna și cumpărau marfa finită. Împleteau cu toții: bărbați, femei, băieți și fete.

Cum se apropia iarna și știrile de acasă ne făceau să sperăm că vom fi curând eliberați, locuitorii din sat ne observau ca să vadă cum ne pregătim de iarnă. Nu am lăsat să se observe că ne gândeam la

faptul că nu vom petrece iarna acolo și pregăteam provizii pentru perioada rece. Am pus varză în butoaie și am prăjit sau doar am uscat multe felii de pâine pentru pesmeți. Pâinea uscată era pregătită ca provizie în cazul prăbușirii frontului, dacă ar trebui să plecăm separat în toate direcțiile. Prăbușirea frontului putea lua diferite forme.

Revelionul 1943/1944 l-am sărbătorit cu un program cultural creat în Olgopol, cu coruri ce declamau lozinci și cântau. În ciuda faptului că a fost modest, a fost o sărbătoare reușită. În ianuarie 1944 a venit ordinul să ne întoarcem în România. Evenimentul a decurs nu fără surprize.

Până la gara Balta am mers pe jos aproape 10/15 km și am așteptat vagoanele (de astă dată nu erau vagoane de vite) ca să ne întoarcem acasă. În același timp a trecut pe acolo o patrulă SS, al cărei subofițer ne-a cerut socoteală, cum și de ce ne întoarcem acasă, atâta vreme cât soldații germani luptă pe front. Un tovarăș de suferință din Mediaș, care vorbea bine germana, i-a explicat că noi urmăm *un ordin* și nu acționăm de capul nostru. Cuvântul *ordin* a fost explicit, așa că am fost lăsați în pace. Militarii nu gândesc, ei execută ordinele. Cu siguranță că omul nu știa că are în fața lui evrei. Acest incident ar fi putut avea urmări grave. Ar fi putut anula eforturile de supraviețuire de ani de zile.

Binele din rău

Deși am vorbit de atâta chin și suferință, nu trebuie uitat că atât printre internații din Vapniarca și Olgopol, dar și printre ofițerii români din conducerea lagărului, existau oameni de valoare, cinstiți, care s-au comportat exemplar în grelele condiții din lagăr. Ar trebui să enumăr multe nume de deportați al căror comportament era exemplar, dar aceasta ar depăși limitele acestei relatări. De aceea mă voi limita doar la numele conducerii noastre politice: Bernat Andrei, numit „Bandi” și Lazăr Grünberg care au reușit să salveze de la nimicire deportații, ei însuși fiind împușcați la Râbnița. Trebuie amintit și doctorul Arthur Kessler, cel care a descoperit cauza apariției paraliziei picioarelor, cel care s-a impus cu tărie pentru lichidarea mazărei furajere otrăvitoare și care s-a evidențiat în îngrijirea celor bolnavi.

Ultimul comandant al lagărului Vapniarca și comandantul de mai târziu al celui din Grosulovo a fost colonelul Sabin Matora. Lui i se datorează faptul că internații lagărului din Grosulovo au putut

ajunge în viață (în ultimul moment, în martie 1944) pe malul românesc, după ce au traversat Niprul și astfel au scăpat de moarte sigură. Această odisee a fost descrisă amănunțit de Nathan Simon în relatarea ca martor din lagărul de concentrare Vapniarca. Se zice că Matora ar fi dat soldaților ordinul în ultima fază a fugii din Transnistria: „nu trebuie să-i *păziți* pe internați, ci să-i *apărați!*” Într-adevăr, prin poziția sa curajoasă a împiedicat un atac al trupelor lui Vlasov. A fost o faptă extrem de curajoasă.

Amintesc încă o dată comportamentul uman al colonelului Cristache Popovici. Ambii comandanți amintiți au acționat dezinteresat și și-au pus în pericol libertatea, poate chiar viața, pentru salvarea internaților. Acest fapt trebuie apreciat în mod deosebit.

Cum am mai arătat, cuvântul „libertate” nu avea același înțeles peste tot. Deja în ianuarie 1944, abia ajuns la Timișoara, am fost trimis în lagărul de muncă pentru evrei Lucareț, județul Caraș-Severin, unde am efectuat muncă grea într-o carieră de piatră, până aproape la eliberarea de către Armata Roșie. Am fost organizați și în acest lagăr de muncă și dacă nu ar fi venit schimbarea din august 1944 ar fi putut să aibă loc și o răscoală, alăturându-ne partizanilor care operau prin apropiere. Dar nu s-a ajuns aici.

Imediat după lagărul de muncă Lucareț — am fost repartizat la un regiment din Lugoj. Pentru a scăpa de o muncă mai dură m-am prezentat ca zugrav și am vărui camerele unui plutonier. Aveam ceva experiență în meserie, totuși trasul dungilor între perete și tavan îmi crea probleme. Norocul meu a fost că pretențiile nu erau prea mari și s-a acceptat lucrarea.

Problema a fost că ordinul de eliberare a sosit cu întârziere la acest regiment, abia în septembrie 1944. Așa am suferit, fără voie, ore sau zile în plus.

Epilog³

23 august 1944 a fost un punct de cotitură în istoria și dezvoltarea viitoare a României. Eu, și nu doar eu, ci mulți din cei care au suferit din cauza fascismului, au privit această zi ca ziua

³ Titlurile capitolelor sunt date aici de editorii volumului. Memoriile lui Geza Kornis nu se încheie prin acest epilog. Ele cuprind traseul vieții sale de după război până la emigrarea din România și apoi până în 2002, momentul scrierii acestor memorii.

eliberării(...) De la început, dar și mai târziu, s-au comis greșeli în toate domeniile. Noii deținători ai puterii nu au făcut față sarcinilor, iar problemele ivite și cum s-a încercat rezolvarea lor a dus la o răsturnare de la putere în 1989. Reflectând la toate așa avea multe de spus despre perioada 1945-1989, dar m-aș îndepărta prea mult de subiectul inițial (...). Rezumându-mă doar la mine, la prietenii mei și la unii foști tovarășii de suferință, pot să afirm categoric că ei și cu mine am sperat că vom construi prin acțiunile noastre o nouă orânduire socială, așa cum ne-o închipuiam. Însă nu există doar forțe cinstite și bine intenționate. Înflorește carierismul și tendința de a folosi noua situație în avantajul propriu. Astfel moralitatea a decăzut.

Exemplele nu ar lipsi, dar voi arăta un singur caz, care m-a afectat profund, iar precum se va vedea în continuare, m-a privit și personal.

Unul dintre supraviețuitori și din cei întorși acasă era Eugen Friedländer. Acest fost „prieten” a reprezentat cea mai mare dezamăgire a mea.

E cunoscut că în lagărele de internare, dar și în alte situații critice, în care viața proprie pare a fi în pericol, oamenii sunt capabili de orice, fără a ține seama de viața tovarășilor de suferință. În această categorie intră și spionii a căror activitate e cunoscută și nu mai are nevoie de explicații. Îl consider pe Eugen Friedländer (numit „Fritzi”) ca *fost* prieten.

Într-adevăr, eram buni prieteni și ne vizitam des la Timișoara și apoi la București. Pentru fiul său Erwin eram persoana cea mai de încredere și venea la mine pentru discutarea problemelor sale. L-am stimat foarte mult. Rozi, soția lui, a fost o femeie cinstită, foarte capabilă, pe care o apreciam și care mă stima și ea pe mine. Când ea și-a simțit sfârșitul a vrut ca eu să fiu cel care să țină cuvântul de adio la sicriul ei. Atât de apropiată, pot spune frățescă, a fost relația cu Friedländerii. Cu atât mai de condamnat a fost atitudinea lui față de mine, lucru pe care îl voi arăta în continuare.

Rivalitatea dintre deținuți a provocat mii de victime în deportare. Aici descriu comportarea unui fost coleg de suferință care s-a comportat bine în Vapniarca, iar în ghetoul din Olgopol a avut chiar un rol în conducere. Îmi era prieten, un prieten cu care am împărțit la Vapniarca spațiul de dormit. E vorba de mai sus amintitul Eugen Friedländer, zis și „Fritzi”, care, întors în România, s-a alăturat Securității, a ajuns la gradul de maior și s-a numărat printre personajele pline de cruzime ale acestei organizații rău famate.

Alexandru Rado și Adalbert Rosinger, ambii foști deținuți ai lagărelor Vapniarca, Olgopol și Grasulovo au fost condamnați într-un proces înscenat și au ajuns pe mâna lui Friedländer. Acesta i-a bătut și torturat cu mult mai rău decât „securiștii” români (oamenii Securității) pentru a-i constrânge să dea mărturii false. Aceasta a făcut-o pentru a crește în ochii superiorilor săi și pentru a obține avantaje personale. Câțiva dintre foștii directori de întreprindere, de asemenea condamnați în procese înscenate, au murit în închisoare, alții în libertate, însă ca urmare a torturilor îndurate și doar câțiva au murit de moarte naturală.

Pentru a avea succes era gata să-mi facă rău chiar și mie, fostul său prieten, poate chiar să măucidă.

Trăiam de mai mulți ani în Düsseldorf, când a venit în vizită și a vrut să stea la mine. Întrucât fusesem prevenit de un prieten din București, nu l-am primit și i-am făcut rost de o cameră la un hotel. În timpul vizitei la mine s-a arătat nervos pentru că nu eram singuri, erau prezenți și alți musafiri. La plecare l-am rugat pe unul dintre musafiri să-l conducă la hotel, ceea ce s-a și întâmplat. Așa a plecat fără să-și fi îndeplinit misiunea. Pentru a recupera și pentru a-și duce treaba până la capăt, seara târziu a venit înapoi, a sunat la intrare și a vrut *neapărat* să urce la mine „doar ca să-mi strângă mâna în semn de rămas bun”. Suzi i-a ghicit intențiile și nu l-a lăsat nici după încercări repetate și i-a spus că ne-am luat deja la revedere. După ce s-a plimbat mai multă vreme încolo și înapoi prin fața casei și a sunat mereu, în sfârșit a plecat.

În 1989, după căderea lui Ceaușescu, a fugit în Israel fiindu-i frică de răzbunarea celor pe care i-a chinuit. Dacă Rosinger ar mai fi trăit, cu siguranță că nu i-ar fi mers acolo bine. Acest caz, care desigur nu a fost un caz izolat, dovedește de ce este omul în stare, fără să fie forțat, pentru a realiza avantaje personale. În 1944, întors din Transnistria, Feri și cu mine am primit înapoi firma Acomin, prin bună înțelegere, de la Ioan Tomici. Am fost trecut ca singurul proprietar, lucru ce nu a produs nicio schimbare în relația noastră reciprocă. Firma a existat până în 1948.

Traducere din germană de **Adriana Roșioru**

Ivan Lungu¹

„Slavă Domnului, nu ne-au luat!”

(...) Eu în Israel am lucrat la o uzină, am lucrat 14 ani ca ajutor al directorului comercial, ocupându-mă tot de probleme de import-export. Și după aceea a fost o cădere, au fost concedieri masive și am lucrat în alte locuri, câțiva ani. (*Tot în domeniul acesta?*) Nu, am lucrat doar un an în comerț. (*Și de ziaristică nu v-ați mai ocupat?*) De ziaristică nu m-am mai ocupat și nici de filme nu m-am mai ocupat în Israel.

(*V-ați adaptat ușor?*) Nu, dar ne-am adaptat. Când emigrezi la o anumită vârstă, nicăieri adaptarea nu este ușoară, cu atât mai mult într-o țară în care limba este foarte grea. Amândoi (eu și soția) am învățat-o lucrând, am făcut și cursuri de limbă, dar marea învățatură a fost lucrând, lovindu-ne practic zi de zi de limbă. (*Nu știți deloc?*) Noi nu știam nimic, ca foarte mulți alții care vin în Israel. Am învățat însă limba lucrând. Știm să scriem, să vorbim, să citim, ba mergem și la teatru. Dar literatură citim românește. Acasă vorbim românește și cu prietenii românește sau..., depinde. Dacă sunt prieteni de origine română — și-avem foarte mulți — vorbim românește. Suntem participanți foarte activi la Cercul Cultural de limba română din Haifa.

(*Cine organizează cercul acesta?*) Este un grup format din două scriitoare, o ziaristă, o sculptoriță, o pictoriță... Avem invitați români, bineînțeles, și vin diverși scriitori, artiști, diverse personalități etc. Se prezintă cărți, se dau concerte, sunt expoziții ale unei sculptorițe, bună prietenă a noastră, de origine română. (*Cum se numește?*) Se numește Fani Cohn și a început să se ocupe de sculptură numai după ce a ajuns în Israel, la o vârstă destul de înaintată. Un artist fotograf, Armand Beraru, tot din Haifa, care are expoziții internaționale de fotografii. Suntem prieteni foarte buni cu Shaul Carmel, președintele

¹ Născut la Balta Sărată, lângă Caransebeș, la 14 iulie 1935, domiciliat în Haifa, Israel, dl. Ivan Lungu a fost intervievat la **Timișoara de Smaranda Vultur** în **2003**. Vezi și pe www.memoria.ro, *Povestea lui Gyusi și a radioului*. Amintiri din anii '40, trimise prin email de domnul Ivan Lungu. Ivan Lungu a publicat și un volum de memorii în 2005 cu titlul « File de amintire ».

Asociației Scriitorilor, cu pictorița Liliana Saxone, care a apărut la televiziunea română acum câteva luni. Există o tangență foarte serioasă cu cultura și arta română. (*Cam câtă lume participă la cercul acesta, aproximativ?*) În medie 100 de persoane. (*Și cu ce frecvență se ține?*) Lunar. Și există și la Ierusalim și la Tel Aviv cercuri culturale. Sunt foarte mulți medici de origine română care scriu. Singura cunoștință din Caransebeș, cu care nu suntem în relații, dar vorbim câteodată la telefon, este Gabi Goldschmidt din Caransebeș, care este de vârsta mea.

Deci, tatăl meu a murit în '73, în decembrie, iar mama a emigrat după aceea, a venit la noi și a murit acum nouă ani.

(*Spuneți-mi cum se numeau familiile de evrei de la Balta Sărată.*) Familiile de evrei erau așa: familia Kelner, care era inginer șef al fabricii, familia Szirmai, care era contabilul fabricii, familia Drach care era specialist de pădure, familia Lang — familia mea, familia Szegő, unde numai el era evreu, ea fiind româncă, și mai era inginerul Drach, vărul familiei Drach și Joschka Varady, care erau funcționari, băieți tineri.

(*A cui era fabrica?*) Fabrica era a lui Mundus, din America, după câte știu, era un evreu din America, dar nu garantez. Fabrica inițial se numea Fabrica de Mobilă Mundus — Borlova — Armeniș. După aceea, după '46, când noi am plecat de acolo, nu știu ce s-a mai întâmplat. (*Deci, până în '46 ați stat acolo?*) Până în '46, în februarie '46 am plecat la Cluj. Tatăl meu a primit un post la Cluj, la partid, el în '45 a devenit membru de partid.

În '44 toamna, după ce au venit rușii să ne elibereze, și eu foarte cinstit pot să spun că pe mine — da, m-au eliberat — tata mi-a spus că suntem liberi, în sfârșit, pot să ies afară și să mă joc, pot să merg și la școală. Și eu l-am întrebat dacă pot să mă urc și în vagonul trenului de persoane care mergea la pădure, și el mi-a răspuns că da. Și mi-a zis: „Acum nu trebuie să-ți mai fie frică de nimeni”. Și am fost foarte fericit că acum nu mai trebuie să-mi fie frică de nimeni. Știam că din clipa aceea eram liber. Și știu că am mai spus: „Și pot eu să nu-l mai las pe Karcy Prohasca să se urce în tren?” Și mi-a spus că da, pot. Acesta era șeful organizației Hitler Jugend, și el a fost și cel care m-a dat afară din școală. Era cu vreo trei — patru ani mai mare ca mine.

Când am împlinit 7 ani, în 1942 m-am dus la școală acolo, în Balta Sărată. Era o școală primară pentru toate clasele. Era o sală mare unde eram așezați pe clase. Și am fost la Caransebeș, mi-am cumpărat un costum nou, foarte frumos. Tata mi-a explicat ce

înseamnă să fii la școală, „Trebuie să ascuți de doamna învățătoare, o să-ți dea tăblița, o să scrii”. Și eu eram foarte mândru și foarte emoționat și m-am dus cu tăblița la școală. Dar în prima zi, încă înainte să intre doamna învățătoare, copiii aceștia, cu care până cu un an înainte aproape, mă mai jucam din când în când, au venit, m-au înconjurat și mi-au spus: „Afară cu jidanii! Tu n-ai ce căuta aici, la școală!” Și m-au luat efectiv, de facto, și tot costumul meu nou scuipat de sus până jos în față și în spate, și atunci Karcy Prohasca m-a luat de guler și de pantaloni și m-a scos afară. M-a luat și m-a aruncat peste gard. Eu am plâns groaznic și m-am dus acasă și am întrebat-o pe mama ce-i aia jidan. Nu știa, a încercat să-mi explice și după aceea a venit tata și mi-a explicat că din cauza asta nu pot să ies afară să mă joc, pentru ce ceilalți aruncă cu pietre, și de aceea Gyusi Maltzanek mă ia la el să ne jucăm. Gyusi era ungar, și tare aș mai vrea să-l întâlnesc. Știu că după aceea a venit la Timișoara și lucra la C.F.R. Ne-am mai întâlnit o dată în anii școlii, la București, dar nu mai știu nimic despre el. (*Și nu mai erau și alți copii evrei?*) Nu, în Balta Sărată eram singurul copil evreu. Pe urmă, în '45 am venit la Timișoara, am stat la hotel Savoy și am fost operat de amigdale de bătrânul doctor Domide. El stătea aproape de Bega, în spatele Catedralei, undeva.

Și acum să povestesc puțin despre Axi, care este tot așa, o poveste foarte personală. Axi era câinele meu, pe care-l aveam de mic copil. Cu Axi mă jucam în curte, Axi mă aștepta la scară la bucatărie în fiecare dimineață să ies, să-l iau de coamă, să-l călăresc, și mergeam în curtea din spate să-i dau de mâncare. Și nu mânca decât de la mine. Și când au venit și ne-au luat lucrurile — probabil că știți că în timpul războiului, de la evrei s-au luat diferite lucruri, atunci au luat pușca de vânatoare a tatălui, au luat pianul mamei... (*Vă amintiți în ce an era?*) În '41... Au luat blana mamei, au luat lenjerie multă, pe care mama o avea din trusou, și, la o zi după asta, au venit și l-au luat pe Axi. Pentru mine era durerea cea mai mare. Mama a plâns după pian... Ah, și ne-au luat radioul. Am plâns foarte mult. Ca să aflu după un an că a fost omorât în pădure, a fost otrăvit sau pur și simplu omorât, nu mi-au mai spus. (*Asta nu prea avea nicio logică...*) Nu, nu. Cred că asta a fost răutate. (*Și cine a venit? Erau în uniformă?*) Pe vremea aceea era o uniformă foarte cunoscută: erau cu cămașa verde, cu centură și cu cele două cireșe, acesta era semnul lor — o pereche de cireșe cu frunză verde pe cămașa verde și cu curea neagră. (*Deci, erau legionari?*) Da. Și unii aveau și căciulă în cap. (*Și erau mulți acolo, în Balta Sărată?*)

Nu, nu erau mulți, dar suficienți. Eu țin minte vreo 5 sau 6. Frică de ei bănuiesc, din câte am auzit pe oameni vorbind, frică de ei nu aveau numai evreii, ci și ungurii și câțiva români. Nu știu în ce măsură, dar frica a existat. (*Tatăl a mai avut probleme?*) Nu. Pe lângă fiecare funcționar evreu din fabrică s-a pus un ofițer de românizare. Deci, fiecare avea un român care, chiar dacă nu era specialist, la fel ca ceilalți, era tot timpul lângă el în birou. (*Și asta până când a fost*) Până în '44, ofițer de românizare a existat tot timpul.

Pe urmă, mai era interesant că n-aveam voie să călătorim, n-aveam voie să părăsim Caransebeșul. Balta Sărată era pe atunci la 3 km de Caransebeș, iar azi e suburbie a Caransebeșului. Între Caransebeșul Nou și Balta Sărată nu existau case, era un loc gol... Nu aveam voie să călătorim. Țin minte că în 1943 fratele tatălui meu, de la Oradea, a obținut o autorizație să vină să-și vadă fratele și familia. Dar a obținut autorizația de a veni numai până la Timișoara. Tata s-a dus la poliție și-a cerut permisiunea să meargă la Timișoara să-și vadă fratele. Nu a primit aprobarea, aprobarea a primit-o mama și cu mine. Am primit o autorizație specială de călătorie — o mai am și astăzi² în original la Haifa — și cu asta am venit la Timișoara, unde am avut voie să stăm o săptămână, cred. Ne-am plimbat cu el, am fost împreună, dar numai mama și cu mine, și pe urmă s-a întors. Și asta a fost singura noastră plecare din Caransebeș în toți anii aceștia. Mai este interesant de amintit că tatăl meu a fost luat la muncă obligatorie împreună cu toți cei cinci evrei din Balta Sărată, și am și astăzi o adeverință, tot în original, de-acasă, de când a lucrat la curățirea zăpezii și la curățirea străzilor în Caransebeș. Tot ce pot să amintesc pozitiv este că Episcopul Caransebeșului, sau Protopopul Caransebeșului a venit și a strâns mâna fiecăruia, în mod cu totul demonstrativ. Acolo lucrau și evreii din Caransebeș și cei de la Balta. Și el a venit într-o duminică și a strâns mâna fiecăruia dintre ei. Și tatăl meu a observat și a menționat acest lucru.

(*Îi obliga să poarte steaua galbenă?*) Nu, nu. În Caransebeș n-a fost obligația să o poarte. Nu știu care a fost situația la Timișoara. Pot să mai spun că în tot timpul războiului, timp de patru ani am fost amenințați că vom fi deportați. Au fost câteva familii din Caransebeș luate. Știam din experiența lor că veneau noaptea să-i ia, cu ce aveau pe ei. Și-atunci tata și cu alții ne-au învățat și pe mama și pe mine: în

² Vezi intra *Documente*.

camera de la intrare erau puse trei scaune, pe fiecare scaun era paltonul fiecăruia, lângă scaun câte o valijoară cu lucruri și câte o plasă cu două, trei sandviciuri. Era și poșeta mamei, pălăria lui tata. Și tata ne-a învățat cum să facem dacă vin, să luăm direct paltonul și valiza și să plecăm.

Slavă Domnului, nu ne-au luat! (*Ceialți?*) Ceialți, toți din Caransebeș, au fost deportați numai în Transnistria. Din câte bănuiesc eu, au fost cam 30 de familii luate și deportate. Știu că de exemplu familia Grunberg, care avea un mare magazin de încălțăminte în centrul Caransebeșului, a fost luată, familia Fischer — directorul Băncii din Caransebeș, a fost luat, medicul n-a fost luat, familia Simon a fost luată, familia Polak, o parte din ea, a fost deportată. Unii s-au și întors. L-am auzit pe tata vorbind că sunt câteva familii care nu s-au întors. Însă nu știu cum și de ce. (*Ce se discuta, de ce i-au luat pe ei și nu pe alții?*) N-am absolut nicio idee. Exista un medic, Dr. Liebmann, care era medic de copii, și căruia i s-a interzis practica în momentul în care au venit legile rasiale. Și atunci el avea voie să trateze numai evreii. Iar copiii evrei aveau voie să fie tratați numai de Dr. Liebmann. Și cam prin 1943 m-am îmbolnăvit de scarlatină și am făcut o pneumonie foarte urâtă, cu temperatură de 40 de grade. Și atunci am luat medicamentele care erau pe atunci și a trebuit să cheme doctorul. Dar n-aveau voie să-l cheme decât pe Dr. Liebmann și-atunci au obținut aprobarea să meargă birja care făcea legătura cu Balta Sărată să-l ia pe Dr. Liebmann și să-l aducă la Balta Sărată, la băiatul lui Lang. Și în noaptea aceea, la Sinagogă s-au adunat enoriașii și s-au rugat pentru mine, pentru sănătatea mea. Deci, în perioada aceasta copiii evrei n-aveau dreptul să fie tratați decât de medici evrei.

(*Și cu școala?*) Rabinul din Caransebeș ne-a strâns pe toți și știți cum se obișnuiește dacă ați fost într-o sinagogă, există sala de orgă. Și în sala de orgă a organizat școala pentru cei — nu știu exact câți eram — 12-13 tineri de diverse clase, de la clasa I până la clasa a VIII-a de liceu. Și acolo învățam română, ebraică. Am învățat literele ebraice, pe care bineînțeles că, după aceea, le-am uitat. Și cei din clasele mai mari învățau matematică și diverse specialități. Pe noi ne învăța socoteli, aritmetică. Am făcut acolo cam trei ani, în clasa a treia am trecut înapoi în școală. Când se termina anul școlar trebuia să venim la Timișoara, la Școala Primară Israelită, să dăm un examen, ca să fie recunoscut. Școala Israelită din Timișoara funcționa. Am acasă un certificat în original de la Școala Israelită din Timișoara. (*Școala Israelită unde era?*) Nu mai știu, dar mă voi uita în certificat. Clasa a patra am

făcut-o la Cluj, și după aceea ne-am mutat la București, unde am făcut liceul și apoi am intrat la facultate. Când am terminat liceul au mai fost niște probleme, pentru că tată meu a fost exclus din partid, iar eu eram secretar de organizație de bază U.T.M. și eram propus să plec la studii în URSS. (*Asta prin ce an era?*) Era în 1952 — 1953. Și era un mare lucru, era o mândrie pe vremea aceea să fii trimis la studii în URSS. Dar, s-a întâmplat altfel.

Și tot în vara lui 1953 se pregătea Festivalul Internațional al Tineretului la București. Eu, vorbeam mai multe limbi, adică româna, maghiara, germana. (*Ce limbă vorbeai acasă?*) Acasă, în familie, vorbeam maghiara, dar pe stradă vorbeam română, maghiară și germană. La școală vorbeam numai româna. Eu am început să vorbesc de mic copil — tata m-a dat să învăț — engleză și franceză. Era o funcționară la fabrică, după război, în '45 venită, care știa franceză și engleză.

De fapt, eu începusem să învăț engleza la Caransebeș. Ați auzit, probabil, de Generalul Dragalina. El era din Caransebeș și fiica lui, care locuia încă în Palatul Dragalina, ea era profesoară de engleză. Cu ea am început să învăț engleza, când aveam cinci ani. Și am învățat tot timpul, până prin '42, pe urmă mă mai ducea pe ascuns tata la ea și de la Templu mai mergeam pe la ea să învăț. Ea știa cine sunt, dar mă învăța, copilărește, bineînțeles, cu jocurile copilăriei.

Și după aceea, am învățat cu acea funcționară, engleză și franceză. Și pe urmă, când au venit rușii, am început să învăț rusa, nu la școală, ci cu soldații ruși. Copil fiind, am prins foarte bine și am învățat rusa foarte bine. (*Și germana numai de pe stradă?*) Germana numai de la joacă. Pe urmă, ajungând la București, la liceu, am învățat engleză și puțin franceză, iar la facultate mi-am perfecționat și germana.

Dar în școală fiind, vorbind pe lângă română, maghiară și germană și rusă, engleză și franceză, m-am înscris ca traducător la festival. (*La ce liceu erați în București?*) În București eram la Liceul «Titu Maiorescu», care după aceea s-a numit Liceul de Băieți Nr. 7, pe Calea Dorobanților. După aceea s-a numit Liceul Caragiale, în ultimii doi ani, înainte de a termina, s-a numit Liceul Caragiale. (*Vă amintiți cu cine făceați româna?*) Îmi amintesc că istoria o făceam cu Morțun și româna... cu doamna Milicescu. O cunoașteți? (*Nu, cunoșteam o doamnă Sânzianu...*) Sânzianu a fost profesoară la Liceul de Fete. (*...și era prietenă cu doamna Milicescu...*)... Da, doamna Milicescu fiind o doamnă foarte severă, dar foarte bună profesoară, foarte bună. (*Și franceza?*)

Nu mai țin minte. (*Rusă nu făceați?*) Ba da, dar eu la rusă mă jucam, vorbeam bine rusa și scriam într-atât de bine încât scriam și poezioare în limba rusă. (*Ați făcut și la Cluj?*) Nu, la Cluj am făcut clasa a patra la o școală primară. (*Deci ați stat puțin la Cluj?*) Da, un an de zile. (*Și tatăl ce funcție a avut acolo?*) La Cluj? A fost la Regionala de Partid, nu știu exact ce funcție a avut acolo. În toamna lui '46 am plecat la București, se născuse sora mea la Cluj... (*Și a fost avansat?*) Nu știu, a fost dus la Comitetul Central, secția economică, nu cine știe ce. După aceea, în '47 s-a înființat prima societate de stat de comerț exterior și atunci a fost numit director acolo și după aceea director general.

Știu că în '47, Gheorghiu Dej a vrut să reia relațiile economice cu evreii români din Palestina, și atunci, în noiembrie '47, l-a chemat pe tata și a avut loc o discuție. Și l-a întrebat, „De fapt, ce înseamnă numele de Lang?” Și tata i-a explicat că în nemțește înseamnă „lung” și în ungurește înseamnă „flamură”. Zice „A, atunci ai să te chemi Lungu!” Și a pus mâna pe telefon, ca a doua zi să apară schimbarea de nume a tovarășului Lang în Lungu. (*Asta a fost în '47?*) Da. Și peste două zile s-a făcut schimbarea, a fost trimis în Palestina cu pașaportul de Lungu. Noi, acasă nu știam nimic. Și când cineva a ridicat telefonul și l-a căutat pe tovarășul Lungu, am închis telefonul și am zis că-i greșeală. Și s-a întors după vreo două luni și a venit acasă. Și sună telefonul: „Cu tovarășul Lungu, vă rog!” „— Greșeală!” și tot așa. Și tata mă întreabă: „Dar pe cine caută?” „— Nu știu, pe domnul Lungu.” „— Ah, am uitat să vă spun! Pe noi ne cheamă Lungu. Înainte de a pleca am uitat să vă spun că ni s-a schimbat numele”.

(*De ce a fost exclus, mai târziu?*) A fost exclus în primăvara lui 1953, pentru că atunci a fost o campanie împotriva directorilor din comerțul exterior, unii au fost băgați la închisoare, toți au fost excluși din partid, unii chiar dintre cei care în timpul războiului au fost simpatizanți ai Partidului Comunist și au fost în închisoare pentru activitatea lor; și acum, au fost din nou la închisoare. Așa au fost Gyarmati și Donath. (*De Csendes vă amintiți?*) De Csendes? Sigur că da. Cunoașteți familia Csendes? (*E în cartea noastră Memoria salvată... Mama lui Ioan Holender, de la Viena, a fost căsătorită a doua oară Csendes*). Multe din evenimentele și din numele din Timișoara care sunt amintite în carte, îmi sunt cunoscute. Am fost foarte emoționat când am citit despre perioada în care am învățat la Templul din Caransebeș cu rabinul Zeidler.

....Și atunci tatăl meu a fost exclus din partid, a fost mutat în alt post, dar n-a fost nimic deosebit, doar că m-au chemat atunci la secția

de învățământ a C.C.-ului și mi s-a comunicat că nu mai este nevoie de mine la festival și că nu mai pot pleca la studii în U.R.S.S., pentru că așa a fost hotărârea C.C.-ului. (*Și această campanie a vizat numai comerțul exterior sau a fost în general o campanie împotriva evreilor?*) Eu știu de campania împotriva celor de la comerțul exterior. (*Era înainte de moartea lui Stalin?*) Nu era legat de Stalin, era o acțiune pur românească. Începuse de fapt din toamna lui '52, Gyarmati a fost arestat în '52, în toamnă, și mi se pare că și Csendes a fost dat afară atunci. (*Și știți care a fost pretextul?*) Eu am cerut să fiu primit la secția de învățământ a C.C.-ului, de șeful de secție. Bineînțeles că n-am fost primit, am fost primit de o funcționară care mi-a spus că asta este hotărârea C.C. — ului și n-am ce să fac. Am întrebat care este motivul și nu mi-a spus. Și atunci am început să țip, eu care eram foarte cuminte de obicei, foarte disciplinat, atunci am început să țip și am spus: „Știu de ce, de ce nu vreți să-mi spuneți adevărul? E numai pentru că tata este evreu și pentru că a fost exclus din partid.” Nu mi s-a confirmat chestia asta, dar știam foarte bine că acesta este motivul. La două zile după asta, am fost chemat la organizația de bază pe liceu și mi s-a spus: „Pentru că se termină peste o săptămână anul, nu te mai schimbăm din funcția de secretar de organizație de clasă, dar să știi că, după aceea, s-ar putea să fii dat afară din U.T.M.”

Eu am vrut să dau la facultate când am terminat. N-am fost primit la facultate, la nicio facultate. Am dat la Medicină, n-am fost primit... Se intra pe număr de locuri, pe categorii, și n-am fost primit nicăieri. A trebuit să mă duc să lucrez. Am încercat să mă angajez ca funcționar într-un loc sau în altul, nu se putea, și singurul loc a fost muncitor ucenic la abatorul din București. Era o muncă groaznică, trebuia să lucrez la Frigorifer, muncă murdară, și... asta am făcut-o. (*Terminaserăți liceul?*) Terminasem, am dat examen, tot. În ianuarie '54, după multe cereri pe care le-am făcut la minister, am primit o confirmare că sunt primit la Facultatea de chimie, la Institutul de Piscicultură din Galați. În februarie '54 a fost viscolul acela teribil la București și a plecat în ziua de 16 februarie, de Ziua Ceferistului, o cursă de tren de la București la Galați. Și în acea cursă Ivan Lungu a fost băgat pe geamul vagonului în vagon, cu toate bagajele, și am plecat la Galați. M-am dat jos la Galați în gară, tata vorbise cu cineva să vină să mă aștepte, eu am rămas pe peron, cu o valiză și cu o geantă, înghețat, viscol, nămeți, până a venit acel cineva și a întrebat

„Tovarășul Lungu?”, zic „Da, Slavă Domnului că ați venit!” S-a uitat la mine foarte curios că am zis „Slavă Domnului?”. Dar eu eram eu.

Și m-am dus la facultate, am făcut un an și toamna am revenit la București. Am încercat din nou să dau la Medicină, dar nu s-a putut, eram 20 pe un loc. Și-atunci am obținut cu chiu cu vai o aprobare, prin intervenție, trebuie să mărturisesc, prin protecție, am fost acceptat la Facultatea de Comerț Exterior. Tatăl meu, lucrând în comerț exterior, nemaifiind director general, dar fiind consilier la o întreprindere, am primit aprobarea să intru la Facultatea de Comerț Exterior. Totuși, vorbeam câteva limbi, adică aveam un atu. Era o meserie care îmi plăcea, pentru că îmi plăcea geografia foarte mult, și toată geografia pe care am învățat-o în liceu și în facultate mă jucam cu ea, mă plimbam noaptea, cu ochii închiși, în toată lumea. Am terminat facultatea de Comerț Exterior în 1958, am dat examen, am luat diploma și am început să lucrez în comerț exterior.

După aceea am început să lucrez ca ziarist, pentru că între timp mai și scriam, și în 1964 am început să lucrez ca ziarist la AGERPRES, ați auzit probabil de AGERPRES. Acolo, fiind cunoscător de limbi, atunci știam deja bine și germană, și engleză, și franceză, și rusă, și italiană, am fost comentator de politică externă și scriam pentru presa locală comentarii de politică internațională. Și am semnat foarte mult și în ziarele de Timișoara, și de Oradea, și la Iași, sub numele de Petru Călin — acesta a fost numele meu de ziarist. De ce? Pentru că ambele nume, și Petre, și Călin, îmi plăceau foarte mult, și am zis că, dacă voi avea vreodată un băiat, am să-l numesc și Petre, și Călin. Nu mi-a fost dat să am băiat, dar numele a rămas.

În 1973, fiind deja căsătorit și având o fetiță, am emigrat în Israel. (*Când ați depus cererea?*) Cererea am depus-o în 1972, dar, bineînțeles că am primit refuz, soția mea lucrând la Institutul de Fizică Atomică, ea fiind fizician atomist. Din '68 am lucrat din nou în comerț exterior, la Întreprinderea de Distribuție a Filmelor, se numea România Film. Șeful meu a intervenit pe lângă conducere și la Ministerul de Interne, să mi se aprobe plecarea în străinătate. Am fost trimis la Festivalul Internațional al Filmului de la Moscova în '69 și în '71 și în 1972. Efectiv intervenție : directorul și directorul general din Ministerul Culturii, care se ocupa de cinematografie, au intervenit la Ministerul de Interne ca să mi se aprobe pașaportul cu garanție că voi reveni de la Festivalul Internațional al Filmului de la Teheran. Eu m-

am angajat că dacă voi fi trimis la festival, la târgul de filme, voi vinde filme românești — și așa s-a și întâmplat, am vândut filme românești. M-am întors, întoarcerea mea în România. Fiind acolo, pentru prima dată în Occident, am avut o foarte puternică strângere de inimă, pentru că am fost foarte sfătuit să rămân afară. Nu cu falsă modestie, ci cinstit mărturisesc că, directorii de la Columbia, Fox și Metro, cunoscându-mi activitatea din București, m-au sfătuit să rămân și mi-au spus să vin, mă vor duce la Paris, și peste un an de zile voi primi soția și fata. Eu am zis „E foarte tentant!”, dar m-am întors la București. Și n-am să uit cum la aeroport mă așteptau soția și șeful meu de la serviciu, Mihai, și când am ajuns Mihai mi-a strâns mâna și mi-a zis: „Mulțumesc că ai venit”. Știți ce era în vremea aceea dacă rămâneam? Știam că familia aș putea să o primesc, dar nu eram sigur că voi putea să-mi mai revăd părinții. Părinții mei erau deja în vârstă, tatăl meu era suferind, pensionar fiind. Și atunci am revenit, am depus actele, și primind refuz... (*În '72 ați depus?*) Da, atunci, am primit refuzul și atunci am luat legătura cu unchiul meu, care locuia în Canada și am aranjat cu el ca să plătească pentru noi. Și atunci am fost cumpărați ca marfă, ca marfă. S-au plătit 5000 de dolari. (*Pentru fiecare?*) Nu, pentru familie. (*Ca să mergeți în Israel sau Canada?*) Puteam să merg oriunde, dar eu am ales Israelul. (*Aveați rude acolo?*) Era sora mea, plecată cu un an înainte. Am vorbit și cu soția și am zis că unul din noi măcar să fie acasă, soția fiind româncă. În România, pe plan economic noi nu aveam o situație grea, aveam o situație bună, dar psihic eram sufocat. Și atunci, de comun acord, am zis: „Plecăm, unul din noi să fie acasă.” Și-am plecat.

(*Dar, totuși, anii aceia cum erau ...?*) În perioada aceea, în '68 eu lucram la AGERPRES, și a venit cineva la redacție și m-a invitat a doua zi la Miliția Capitalei. „Ce s-a întâmplat?” „Vor să stea de vorbă cu dumneavoastră.” Am înțeles apropoul, m-am dus acasă, am discutat cu tatăl meu și am spus „Mâine, eu trebuie să mă duc la Miliție. Cel care a fost, nu era de la Miliție, era de la Securitate și mi-a dat de înțeles că tovarășii de la Securitate vor să discute cu mine”. Și atunci am spus. „Eu mă îmbrac”, pentru că știam de la foarte mulți alții care au fost invitați la discuții la Securitate că au « uitat să mai vină » sau « n-au mai găsit adresa înapoi ».

Ș-atunci eu m-am îmbrăcat, pot să spun, cu două perechi de chiloți, cu trei cămăși, cu două maieuri, cu doi ciorapi, e adevărat că era iarnă, am avut pulover pe mine, haină, haina mare, căciulă,

mănuși. Eram pregătit pentru orice s-ar fi întâmplat. (*Dar vă chemaseră la Miliție?*) Da, dar de fapt nu era la Miliție, ci, lângă Miliție, era un birou al Securității, după cum mi-am dat seama a doua zi, când am ajuns acolo. Și i-am spus tatălui meu așa: „Dacă nu vin 24 de ore acasă, te rog frumos, fără știrea nimănui, încerci să iei legătura cumva cu presă străină, cu ambasade, cu cine se poate, să anunți”. El a încercat să mă lămurească, totuși, el era un om foarte cinstit și mergea numai pe calea dreaptă, deși era de ani de zile, de foarte multă vreme, exclus din partid. Și totuși, el continua să creadă că așa trebuie, pentru că el spunea că n-a fost exclus de partid, ci de niște oameni din partid. El nu putea să creadă într-un alt ideal, ceea ce nici eu n-am putut să cred până nu m-am lovit de realitate. Atunci când am primit lovitura, că nu mi s-a dat voie să plec, am zis: „Gata! Eu am terminat cu linia asta”.

Și m-am dus la discuția asta, și atunci am început să fiu luat la întrebări. Și aceste discuții s-au repetat în fiecare zi, n-am avut voie să vorbesc cu nimeni despre ele. În primul rând, cereau informații. Aveau despre mine două dosare mari. Și tot citeau din aceste dosare, aveau informații începând cu bunicii, care fuseseră deportați la Auschwitz, până în ziua respectivă, tot felul de amănunte. (*Și ce doreau să afle?*) Ei doreau niște informații, eu aveam legătură cu străinătatea, și tatăl meu, cum lucrase în comerț exterior,eu promisem o mașină de la unchiul meu, prin Europa, mi-a trimis un Volkswagen în 1965... Și-am început să fiu anchetat pe o temă care nu avea multă legătură: mi s-a spus că eu mi-am făcut relații prin străini, că eram în legătură cu sioniștii din Israel. Eu nici nu prea știam ce sunt aceia sioniști. (*Și asta în anul 1968?*) Cam '68, '69. Eu nu știam ce este sionismul, mărturisesc cu rușine, că dacă astăzi știu, pe vremea aceea n-am știut. (*La Caransebeș nu erau cercuri din acestea sau nu știați de existența lor când erați acolo?*) N-am știut și am spus că nu știu. Și-atunci am început să primesc palme. Într-una din nopți, când am fost anchetat... (*Și cu ce frecvență vă anchetau?*) Zilnic, timp de aproximativ două luni și jumătate, zilnic. După aceea, în ultima perioadă, în ultimele trei săptămâni, am mers la două zile, câteodată, zilnic. Eu atunci la redacție n-aveam voie să fac ture de noapte. Eu am vorbit cu redactorul și am spus că nu mă simt bine — n-aveam voie să spun că eu sunt anchetat, n-aveam voie să vorbesc acasă, n-avea voie nici soția să știe. Mi s-au pus în față declarații împotriva mea, chipurile semnate de soție, semnate de tatăl meu, semnate de mama mea, că sunt așa, că sunt criminal, că am numai afaceri cu străini.

Și atunci a început un dialog între noi, să dau o declarație. Și am declarat ce am vrut eu. Și am spus că semnez în momentul în care văd copia pe care trebuie s-o primesc eu. N-am copie, nu semnez. „Ai să spui tu la proces, tot!” „Ah, foarte bine! Vreau proces”. Și din clipa aceea am mers pe acea melodie: „Vreau proces.” Bineînțeles că n-a fost proces. Dar cu asta m-au ținut. N-am fost mult bătut, am primit, cred că în total de cinci sau șase ori am fost pălmuit, aruncat la perete. *(Pentru intimidare?)* Da, pentru că n-am vrut să semnez, n-am vrut să declar ce mi s-a cerut. *(Ce vă cereau să semnați?)* Că am legături cu străinătatea, că sunt agentul nu știu cărei organizații sioniste, că am legături cu sioniștii, că am legături cu nu știu ce oameni de afaceri. Mi s-a pus în față hârtia: „Semnează!” „Pot să citesc?” „Nu, semnează!” „Nu semnez!”. Și n-am semnat. Și atunci un civil căruia i s-a spus „Tov. Colonel” a venit și „jap!, jap!”, m-a aruncat de perete. N-a fost cine știe ce, a fost o durere fizică de moment, dar — foarte cinstit — în prima noapte când am fost bătut și am ieșit afară, am ieșit în stradă, am făcut zece pași și m-a apucat plânsul, de fericire. Am respirat de parcă n-aș fi respirat aer de nu știu când. Am zis: „Poate mâine n-o să mai ies, dar am ieșit în noaptea asta”. *(Știi cine v-a anchetat?)* Nu știu, știu pe unul care s-a prezentat, pe care l-am întâlnit din prima zi. Mă duceau în diverse locuri, în diverse clădiri. La acest Malmaison, pe coridorul acela, m-au anchetat timp de două săptămâni. Unul care se numea tovarășul Cucu, dar putea să fie oricine. Un colonel care m-a anchetat a spus: „Eu sunt prieten cu tatăl tău, el mi-a spus așa, și-așa...” „Eu nu cred, eu nu cred că sunteți prieten cu tatăl meu și că tatăl meu știa asta”. Pe urmă mi-au dat drumul. *(Și ce voiau?)* Informații în legătură cu tata și cu mine, ce relații a avut tata cu străinii și ce relații am avut eu cu străinii. Din când în când mă mai chemau și se mai întâlneau cu mine. *(Pe tatăl dumneavoastră nu l-au chemat?)* Nu. El a avut o dată o discuție și asta a fost.

Când ne-am înscris să plecăm și eram pe cale să primim aprobarea, în '73 știam că primim aprobare, știam că se depuseseră banii pentru noi și într-o zi vine soția de la Institut acasă și unul din ei era acasă la noi, venise cu puțin timp înainte. *(Din cei care vă anchetaseră?)* Nu, de la Securitate, cu care m-am mai întâlnit de vreo două ori, încercând să îmi ceară ajutorul, să mă convingă să colaborez, adică atunci când ajung în Israel să fiu informator de Securitate. Am zis: „Pe mine mă lăsați în pace. Eu nu fac nimic”. Într-una din zile, când a venit soția acasă, l-a găsit pe el. Eu am zis:

„Puiule, stau de vorbă cu cineva și nu ne deranja”. „— Bine, l-ai servit cu o cafea? Hai să mă duc să fac o cafea!” „— Nu, nu e nevoie”. „— Dar ce e?” „— O să-ți povestesc după aceea”. Și după aceea i-am spus. Și când a auzit, a dat telefon și i-a spus: „Să nu te mai prind aici, nu ai ce căuta la mine în casă, nu mai da telefoane, să-l lași în pace pe soțul meu!” Și asta a fost tot. A mai încercat o dată să mă prindă, mă aștepta la colțul străzii să mă întrebe dacă nu m-am răzgândit.

(*N-ai încercat să vă vedeți dosarul acum, după Revoluție?*) Nu. Nici nu știu de unde să-l iau, deși m-ar fi interesat. Pot să spun despre soția mea³, că tatăl ei a fost unul din fondatorii Partidului Comunist din România, se numea David Avramescu. A apărut un articol despre el în *Magazinelul Istoric*, în '73. După ce a fost eliberat, după ce a devenit inoportun, pentru că avea păreri foarte independente, a fost lichidat într-un mod « foarte medical ». A fost bolnav, în anul 1961 a fost internat la Spitalul Otopeni și soția l-a vizitat. I s-a făcut « un tratament electric » care i-a provocat paralizia și până la urmă, moartea. (...)

(*Să ne întoarcem acum la evreii din Caransebeș*). Pot să amintesc câteva nume, ca de exemplu familia Grunberg, care avea în plin centrul orașului un mare magazin de pantofi, doctorul Liebmann, de care am mai amintit, familia Fischer, care era directorul băncii din Caransebeș. Familia Fischer locuia în plin centru, vizavi de Episcopia din Caransebeș. Pentru mine, copil pe vremea aceea, era important că ei locuiau deasupra cofetăriei lui Fleischer, care era o cofetărie foarte, foarte bună, unde eu eram întotdeauna primit cu prăjituri excepționale. (*Ce prăjituri erau?*) Prăjiturile care mă atrăgeau pe mine erau ruloul acela cu frișcă — nu mai știu cum se numește, și cremșnit — acestea erau cele două prăjituri care erau favoritele mele pe vremea aceea. Mai era prăvălia lui Polak, tot în centrul orașului, o prăvălie de fierărie și unelte agricole. Acest Polak mai avea un văr în Caransebeșul Nou, care avea o fată foarte frumoasă, pe Clari Polak. Pot să mai amintesc familia Weltmann el ajungând după aceea la București, ofițer de miliție, și familia Leitner, a căror fată, Vera, care era mai mare ca mine este astăzi ziaristă în București și se numește

³ Soția se numește Stella Constantinescu și e fiica adoptivă a lui David Avramescu. A fost și ea interviuată în același timp cu soțul ei Ivan Lungu.

Vera (Veronica) Bârlădeanu. Mai erau multe familii de evrei, dar nu le mai țin minte numele.

(Cu cine se frecventau părinții?) În relații de prietenie foarte bună erau cu Fischer, soția lui fiind tot din Ardeal, de undeva, Margit Neni, și cu Grunberg, proprietarul magazinului de încălțăminte, cu care în 1939 am și fost împreună la Constanța, la Mamaia, unde pe vremea aceea am stat la Hotelul Rex. Mai era o familie Szegö, care era fratele lui Szego de la Balta Sărată, acesta din urmă fiind căsătorit cu o româncă, învățătoare. Iar băiatul, Octav, după aceea a ajuns la București și a devenit inginer, director de fabrică. Noi am și fost colegi de liceu, la Caragiale.

(Erau și evrei săraci?) Erau și evrei săraci. Apropo de evrei săraci, la Balta Sărată era o muncitoare, Sara Goldstein, o muncitoare foarte săracă, venită de undeva din Maramureș sau Sighetul Marmației, nu știu exact, dar a lucrat acolo, la secția de furnir. Avea un băiat. Pe lângă munca din fabrică, ea mai lucra și în diverse case, la curățenie, ca să mai câștige un ban. Știu că venea și la noi acasă, și la alte familii. E foarte posibil ca în Caransebeș să mai fi existat evrei săraci. Nu pot să vă spun mai multe, pentru că nu știu. Știu foarte bine că nu peste tot, nu toată lumea era bogată. Deci, e de presupus că au existat. *(Există un cartier evreiesc?)* Nu. *(Cu ceilalți aveți relații bune?)* Eram în relații foarte bune. În Caransebeș, știu că părinții aveau câteva familii românești cu care erau în relații foarte bune, erau câțiva unguri cu care erau în relații bune, era și o familie de nemți cu care mama era în relații bune. Iar la Balta nu prea se uita nimeni ce ești, până au apărut problemele. *(Vă amintiți să fi venit evrei și de prin sate?)* Nu. *(Și refugiați?)* Am auzit despre ei, dar fără să fi văzut sau să știu. *(Rabin cine era când ați făcut acolo școala?)* Rabin era domnul Zeidler, un bărbat înalt, frumos, originar din Ardeal, care vorbea și românește, și ungurește, și cu a cărui verișoară m-am întâlnit la Haifa, cu totul și cu totul întâmplător. Nu știu ce s-a mai întâmplat cu ei. (...)

Mișu Elias¹

„Anul viitor ne întâlnim la Ierusalim !”

(Ce doriți să povestiți legat de viața Dvs.?) Să ne gândim la un plan general... *(Cum doriți Dvs.)* Tocmai din cauza asta este o problemă. Păi, hai să începem cu autobiografia, că asta o știu cel mai bine, că am fost pus s-o scriu de nu știu câte ori. *(Dar nu e la fel ca aceea... E cu totul altceva)* (râdem) Bineînțeles. *(Și am putea discuta și despre ce se elimina în autobiografie, ce se pune, ce se scotea... Când a trebuit să scrieți prima autobiografie?)* Prima autobiografie am scris-o când am intrat în gloriosul partid comunist. Acolo, în perioada respectivă, la sfârșitul anului '44, am dat prima autobiografie. Este autobiografia cea mai corectă, care strălucea prin inocența și încrederea nemărginită în fericirea care urma să vină. Nici nu aveam de ascuns atunci mare lucru, pentru că tatăl meu, din păcate pentru mine, n-a fost decât un fel de negustoraș de cereale, care, de la vârsta de 12 ani, a rămas orfan și pe care maică-sa l-a trimis să-și câștige pâinea. Și pentru că a găsit loc într-un birou în care stăpânul său se ocupa cu cereale, el a fost pus mai întâi să măture și să facă curățenie, pe urmă, încetul cu încetul, acolo se aduceau probe de diverse cereale, a învățat să le cunoască și să aprecieze, să știe ce înseamnă o calitate mai bună, o calitate mai slabă, cum se diferențiază. Și asta i-a fost meseria. Dar, ca să faci negustorie, trebuia să ai capital. Și el n-a avut capital. Asta era perioada de dinainte de primul război mondial. Pe atunci erai luat în armată la 22 de ani. El era născut în 1892. Deci, în 1914 a intrat în armată. Când era aproape să se elibereze, a început războiul. Și-atunci a rămas în continuare în armată, în așa fel încât, practic, a fost eliberat din armată abia pe la sfârșitul anului 1919. În timpul acesta a făcut parte dintr-un regiment care se numea Regimentul 23 Infanterie. Acest regiment a făcut parte din trupele care au luptat în sudul

¹ Mișu Elias (n. 1922 Călărași — d. 2006 Israel) a fost medic și profesor la Institutul de Medicină din Timișoara (actuala Universitate de Medicină). A fost intervievat de **Smaranda Vultur** în 2002 la **Timișoara**, cu ocazia lansării volumului « Aventură la Paris », publicat sub pseudonimul Adam Simantov la Ed. Marineasa, Timișoara, 2002.

României și la bătălia de la Turtucaia a fost rănit, a fost luat prizonier pentru câteva săptămâni sau câteva luni, pentru că s-a încheiat imediat armistițiul cu Germania. A fost predat armatei române și, pentru că n-a avut o rană atât de gravă — a stat în spital ceva timp, era o rană la picior — a continuat să fie militar până în 1919, când a fost demobilizat.

Ce știa el să facă? Să se ocupe de cereale. A găsit undeva un angajament și a fost, cum se numea pe acel timp, magazioner. Adică el se ocupa cu achiziționarea cerealelor și avea grijă să fie duse la o magazie imensă a patronului, unde cerealele erau puse pe sortimente: porumbul într-o parte, grâul în altă parte și așa mai departe. Și tot el era cel care se ocupa apoi, când patronul vindea, ca aceste cantități să fie ori încărcate în vagoane, ori duse în șlepurile care erau pe un braț al Dunării — pentru că lucrurile se petreceau în Călărași — care se numea brațul Borcea. Acest braț făcea o insulă, într-o parte era Dunărea cea mare, și pe cealaltă parte, era orașul Călărași.

(*Deci el era din Călărași?*) Tata era născut în București și pe urmă a ajuns în Călărași. Tatăl lui era de meserie tâmplar. Și comunitatea evreilor spanioli din Călărași l-a chemat pe el, care era tot de rit spaniol, să facă tâmplăria templului spaniol din Călărași. Și tâmplăria a fost făcută de bunicul meu. Erau niște scaune din lemn, cu spătar drept, nu erau grozav de comode, și care aveau în față un pupitru. Fiecare enoriaș avea un astfel de pupitru, în care își puneau așa-numitul — eu vă dau pronunția sefardă — *tales*. *Talesul* era un fular pentru rugăciune². În limbajul așkenaz se numește *tames*. Dar în limbajul sefard, care respectă ebraica veche, este *talet*. Este un fel de fular, de obicei de culoare albă și care la capete se termină cu niște franjuri, iar deasupra franjurilor sunt niște dungi de obicei albastre, alteori negre, dar nu în alte culori. Este ca un fel de simbol că te rogi. Deci, acolo se puneau cărțile de rugăciune, care erau scrise, bineînțeles, cu litere ebraice și care pe mine mă minunau. Iar eu stăteam lângă tatăl meu, care niciodată nu știa unde este rugăciunea. Și întreba pe cineva unde trebuie să citească. Și celălalt îi arăta unde trebuie să citească. Și el se apuca și citea. Iar eu l-am întrebat: „Bine, dar tu înțelegi ce citești?” „— Nu, eu nu înțeleg nimic, dar am învățat când eram mic să citesc; știu să citesc, dar nu știu ce semnificație au cuvintele”. Aceasta era una dintre povești.

² La evrei foarte credincioși el este mult mai mare, mai lat și acoperă și capul în timpul rugăciunii.

(*Deci, ați copilărit la Călărași?*) Da, am copilărit la Călărași. (*Și tot acolo v-ați și născut?*) Tot acolo m-am născut, în 3 aprilie 1922. Mama mi-a povestit că a fost o noapte în care a tunat, a fulgerat și a plouat. (*Ca-n David Cooperfield!*) Da (*râde*), ea mi-a povestit asta, nu citisem pe atunci *David Cooperfield*.

Siguranța zilei de mâine nu era niciodată garantată. Au început peregrinările. Peregrinările însemnau că pe teritoriul județului Ialomița, care era o regiune eminentemente agrară, după cum erau nevoile, tatăl meu a ajuns și-am stat un an într-o comună care se numea Balaciu. După aceea a urmat un alt an într-o comună care se numea Căzănești. (*Vă mutați și cu domiciliul?*) Da, bineînțeles, luam catrafusele pe care le aveam, și care nu erau prea multe, și în satul respectiv închiriam un loc. Stăteam într-o casă țărănească despre care nu-mi aduc aminte să fi avut podele. Era cu pământ și erau puse scoarțe făcute din resturi de materiale. (*Știu cum sunt, acestea se folosesc și acum*). Tatăl meu se ducea, avea sediul de exemplu în Căzănești și satele dimprejur aveau fiecare o altă zi de târg. Și-n zilele de târg țărani veneau cu grânele să le vândă. El achiziționa acele grâne și le ducea în Căzănești, unde era magazia de depozit. Din păcate el era salariat, nu erau banii lui cu care achiziționa. (*Și pentru cine lucra, era un proprietar de terenuri?*) Era nu un proprietar de terenuri, ci un negustor care de obicei își avea sediul în Călărași. Erau diverși negustori. La un moment dat spunea un negustor tatălui meu : „Eu nu te mai vreau !”. Dar, era un alt negustor care spunea „Bine, vino și lucrează pentru mine !”. Nu știam că aceasta este o meserie. Acest lucru l-am aflat prin anul 1975, în Timișoara. Și știți cum? Pentru că la Institutul de Medicină se afla un funcționar, domnul Ciobanu, care era la serviciul de salarizare sau cam așa ceva. Domnul Ciobanu fusese militar și a ajuns pe urmă acolo. El a spus la un moment dat „Domnule profesor, tatăl dumneavoastră nu a lucrat și la ROMCEREAL de aici din Timișoara?” Și eu i-am răspuns : „Sigur că da!” Zice : „Domnule, omul acesta pe noi ne-a uimit”. Eu am fost acolo angajat și împreună cu mine alții, care erau ingineri agronomi. Și ne-a venit aparatură cu care să determinăm cantitatea de corpi străini care se găsesc într-un anumit soi de cereale și să-i determinăm umiditatea, pentru ca în raport cu asta să-i determinăm valoarea. Și erau aparate complicate și noi ne străduiam să facem analizele și-a venit domnul Isac — pe tatăl meu îl chema Isac Elias — și domnul Isac făcea următorul lucru : băga mâna în sac și lua un pumn și ținea pumnul strâns și spunea: „Are umiditate de atât la sută”. Și noi ne uitam la el și ziceam că el

vorbește trăsnaî. Pe urmă deschidea pumnul și dădea cu mâna prin ele și spunea: „Are corpi străini cam 3 %”. Și noi spuneam „Ia uite, domnule, cum își bate joc de noi!” Puneam aparatele în funcțiune... Și niciodată n-a greșit!” (*Extraordinar!*) Și așa am aflat eu de priceperea tatălui meu. Au trecut nu știu câți ani. Niciodată n-am știut care-i este meseria. Eu eram convins că meseria lui este să se ducă să cumpere de la țărani și pe urmă să aibă grijă să ajungă unde trebuie. Mulțumită domnului Ciobanu i-am aflat priceperea, care era, bineînțeles, total empirică, bazată pe experiență.

Tata s-a ambiționat să trăiască 98 de ani. (*Grozav!*) Din anul 1920 până în anul 1940 a plătit cu regularitate cotizație la acea societate internațională care se numea *Keren Kayemet*³ și care aduna bani de la evreii din lumea întreagă pentru ca să se cumpere pământuri în Palestina, cum se numea, pentru ca să le muncească evreii. Pentru sumele pe care el le dona, primea un fel de bonuri, de chitanțe. Se adunase așa un teanc în 1940, care îi asigura pe cei care au dat acești bani că vor primi pământ când vor ajunge acolo. În 1940 s-a instaurat regimul legionar. Și s-a transmis din gură în gură că se fac percheziții și dacă se găsesc asemenea hârtii asupra lor îi arestează și-i dă și în judecată că sunt trădători de neam, așa că li s-a sugerat: „Distrugeți aceste hârtii!” Și acele hârtii au fost distruse. Cei care din întâmplare le-au dat la cunoscuți, la prieteni și le-au păstrat, când au ajuns în Israel le-au prezentat și statul le-a dat o anumită suprafață de teren. Nu erau niște sume grozave, erau conform buzunarului, și buzunarul era... În acea perioadă îmi aduc aminte că un sfert din leafă era chiria, un sfert din leafă!

Am stat în Urziceni și acolo am făcut clasele primare. Și după aceea, din cauza mea, au revenit în Călărași, să fac liceul. De fiecare dată meseria lui a fost aceeași. Visul lui a fost să fie negustor pe picioarele lui. Niciodată n-a reușit. A fost un salariat care a primit un anumit salariu, pe care s-a învățat să și-l administreze după posibilități. În timpul cât a fost criza mare economică, îmi aduc aminte că mă duceam la școală cu uniformă, că așa era, aveam uniformă de culoare kaki, maică-mea îmi cârpile coatele pentru că se rupsese uniforma în coate. Acesta era nivelul nostru de viață. (*Mai aveți frați?*) Nu, n-am mai avut nici frați, nici surori. (*Și bunicul?*) Bunicul, adică tatăl tatălui meu a murit când tatăl meu avea cam 12 — 14 ani. A murit în

³ Sensul exact este « fond pentru existență ».

București. Tatăl meu se născuse în București și după război a venit în Călărași pentru că acolo avea niște legături, de când tatăl său făcuse tâmplăria Sinagogii. Să știți că la evreii sefarzi se numește *Kabal* mulțimea de oameni, publicul care frecventează un templu. Se scrie „*Kabal*” și se citește „*Kal*”. Să mai știți că primii evrei care au ajuns în Muntenia au fost evreii sefarzi, adică aceștia care au venit din Spania. Aceștia au fost primii. Ceilalți au venit mai târziu.

Deci, să termin cu tatăl meu. În 1987, când am plecat în Israel, trăia. Și l-am întrebat: „Spune-mi, ești de acord, vrei să plecăm sau nu vrei să plecăm? În orice caz, eu nu te părăsesc”. Copiii erau plecați. El își iubea nepoții, bineînțeles, așa cum toți bunicii îi iubesc. Și-a spus: „Sigur că da!” ...Și-am plecat. Și a mai trăit acolo... (*Deci a mers cu dumneavoastră?*) Da, a stat cu noi, bineînțeles. El mi-a spus „Dar acolo se obișnuiește ca pe bătrâni să-i trimită la Casa de Bătrâni.” I-am spus: „Tu stai cu noi!” Și bineînțeles, la fel și maică-mea. Și a stat cu noi până în ultima clipă a vieții, adică în 1990, când el s-a prăpădit.

Mama lui, adică bunica mea era analfabetă. Mama lui se numea Mazal, ceea ce în traducere înseamnă „Noroc”. Bunica mea din partea tatălui meu era analfabetă pentru că așa era tradiția. Fetele nu trebuiau să învețe carte, ci să știe să gătească și să fie neveste bune. Bunică-mea a rămas văduvă când copilul ei cel mare, fratele lui taică-meu avea cam 15 — 16 ani, după care urma taică-meu și mai urmau două fete. Nu știu cum i-a crescut, nu știu ce-a muncit și cum le-a crescut. (*Ea de unde era, tot din București?*) Ea era din București, dar din câte știu eu era născută la Rusciuc, care acum se numește Ruse, în Bulgaria, unde avea ceva rude. Conform tradiției, mama trebuia să locuiască cu fratele cel mare. Și ea a locuit împreună cu unchiul meu. Și, mă rog, s-a prăpădit printr-un lucru obișnuit la bătrâni, o fractură de femur, care în anii '35–'36 nu-i dădea nici o șansă de supraviețuire. (*Știți cumva când era ea născută?*) Nu pot să știu. Ceea ce pot să vă spun este următoarea chestiune: primul copil l-a născut în 1890, adică pe unchiul meu cel mare, fratele tatălui meu.

Acum să trec la partea cealaltă, la mama. Printr-o stranie coincidență, de-a dreptul stranie, și pe ea o chema Elias, în așa fel încât când ei s-au căsătorit a trebuit să aducă un act că nu sunt rude. (*Era interdicție până la ce generație?*) Interdicția era indiferent de naționalitate, era o interdicție legală. Dacă aveai același nume trebuia să aduci un act doveditor că nu există rudenie de sânge. Și-a adus

această dovadă, că nu era mare lucru, pentru că maică-mea era născută în comuna Cetate, județul Dolj. În comuna Cetate, județul Dolj, s-au născut din părinții ei, care se numeau Baruh și Diana, șase copii. Maică-mea, născută în 1893, era cea mai mică. Documentele de naștere există, eu le-am văzut în 1987 când a trebuit să scot extrastul de naștere și m-am dus la Cetate. Și ei mi-au arătat actul de stare civilă în care s-a înregistrat nașterea ei și în care erau înregistrate și nașterile, în anii anteriori, ale celorlalți frați ai ei. Acest bunic al meu de la Cetate era de meserie croitor, iar soția lui era de asemenea analfabetă. Eu mai păstrez până în ziua de astăzi foarfeca de croitorie cu care el croia, pentru că maică-mea a moștenit-o și-a adus-o cu ea în Israel și-a rămas moștenire. (*El a lucrat acolo, la Cetate?*) Da' sigur că da, el a lucrat la Cetate. Pe urmă, băiatul cel mare era atât de vârstnic în timpul primului război mondial încât n-a mai făcut armata. Din cei șase copii au fost trei băieți și trei fete. Tot ca o curiozitate: primul băiat, care se numea Bucu⁴, după care urma Sara, după care urma Elias (ca nume mic, Elias Elias), după aceea urma Gabriel și după aceea urma Matilda, care era cea mai mică (maică-mea). Elias și Gabriel au făcut și ei războiul, primul război mondial, dar au făcut și războiul din 1913, acel război împotriva Bulgariei. Ulterior, când n-au mai lucrat, s-au mutat la Calafat, pentru că de la Cetate la Calafat nu era mare distanță. Și s-au mutat la Calafat. Ca origine, erau din Vidin. Vidinul fiind un oraș care era fix peste drum de Calafat. Am întrebat-o pe maică-mea... (*Erau tot sefarzi?*) Tot sefarzi. În general căsătoriile se făceau între sefarzi, în marea majoritate. Am întrebat-o pe maică-mea: „Bine, bunicul știu unde este înmormântat”. (Murise și fusese înmormântat la Calafat.) Bunica, pe care o știu, că eram elev în clasele primare, făcuse cataractă și nu mai vedea. Iar eu eram la Urziceni cel care o duceam de mână și o conduceam de la noi la un unchi al meu, unde ea locuia, sau la o mătușă. Am sărit cred la enumerare, pentru că vedeți că au ieșit numai cinci copii, am uitat-o pe Sultana, care se află în ordine după Elias. Am întrebat: „Bine, dar bunicii tăi unde sunt?” Și ea mi-a spus așa: „Bunicii mei, când au îmbătrânit au plecat la Ierusalim”. Și-am întrebat: „De ce au plecat la Ierusalim?” „Pentru că erau bătrâni și s-au dus să moară în Țara Sfântă, pentru că așa scrie în cărțile noastre sfinte, „să fii îngropat în Țara Sfântă”. Asta e tot ceea

⁴ La sefarzi numele primului născut era obligatoriu să fie Bucu sau Buchi, după cum prima fată era Bucutza, diminutive de la bahor, care înseamnă în ivrit, primul născut.

ce știa. (*Ați găsit ceva urme acolo?*) Nu, e imposibil de găsit. Familia noastră, ca și marea majoritate a sefarzilor, nu erau niște religioși fanatici. Se respecta ziua de sâmbătă, în sensul că era considerată ca un fel de zi de sărbătoare, pentru că se gătea mâncare mai bună și mai deosebită. Taică-meu mergea singura zi din săptămână la Kahal pentru ca să asiste la rugăciunea de vineri seara. Și mai mergeam cu ocazia marilor sărbători. De Paști, de Anul Nou și în ziua când se ține așa-numitul Yom Kipur, în ziua de post. Se mai respecta, în sensul că se aduceau fel și fel de fructe, Ziua Recoltei, care era undeva pe la începutul primăverii și cu asta este tot. (*Purimul?*) Și bineînțeles Purimul, care era o ocazie în care se sărbătorea și se adunau mai multe familii. (*Mai multe familii sau familia?*) A, nu, nu. Se aduna, bineînțeles, familia, în sensul că frați de-ai mamei și de-ai tatălui, dar și alte persoane. Se adunau 20–30 de oameni, după situație. Se mâncau prăjituri, se bea vin și, mă rog, se spuneau glume și povești. (*Se mascau?*) Da, bineînțeles, în special copiii erau cei care se mascau și se ciocnea, ca la fiecare sărbătoare, se ciocnea un pahar de vin și se spunea așa: „Și la anul viitor la Ierusalim”. Și asta se spunea în ebraică. (*Spuneți și în ebraică*) „*Hașana haba ne Erusalim*” Adică „Anul viitor ne întâlnim la Ierusalim”. Ceea ce pot să vă spun cu precizie este că, nici băieții și nici fetele nu se mascau în eroii care erau sărbătorii. Fiecare își alegea o mască conform vârstei, unii se mascau în stafii, că era simplu, alții se mascau în clovni, alții se mascau — era moda lui Charlot și își căutau jobenuri, eu îmi aduc aminte că am găsit un frac din tinerețea tatălui meu, de dinainte de război, cum se purta atunci, tăiat în spate. Cam acestea erau măștile în orașelul nostru, nu știu mare lucru despre celelalte locuri.

Nu era o sărbătoare, ci erau sărbători mari. Nu erau multe, dar toate erau respectate. Erau acestea, pe care vi le-am enumerat. (*Educație religioasă ați primit?*) Am făcut religia ortodoxă la liceu, la școală, deși, dacă voiam să fac religia mozaică, mi s-ar fi dat loc. Dar noi, sefarzii, aveam acolo un fel de rabin, care nu era grozav de priceput. El era de origine din Turcia și cred că știa mai multe rugăciuni decât ceilalți, cam atâta tot. El era și cetățean turc, dar eu nu știam atunci. Deci, el nu prea știa să-i învețe pe copii ebraică sau să dea lecții, așa că eu am făcut religia ortodoxă. Și să știți că am învățat-o și o știu foarte bine. De exemplu, n-am uitat că în 1054 s-a produs Marea Schismă, când s-a despărțit Biserica Autocefală, cum era denumită. Și cunosc foarte bine din școală Noul Testament, cu mult mai bine decât Vechiul Testament (*râde*). (*Și ebraică?*) Nu am învățat,

literele ebraice au reprezentat pentru mine până în 1987 niște litere pline de mister, pe care le vedeam scrise pe pietrele de mormânt, mă minunam ce scrie acolo și nu înțelegeam nimic. Când am căutat într-un dicționar român ceva despre Israel (asta se întâmpla, bineînțeles, în timpul „fericitului” regim socialist), am găsit undeva: „Israel — țară asiatică, limbă consonantică.” Punct. Că e țară asiatică știam. Știam și ce este limbă consonantică. Dar când am început să învăț, atunci mi-am dat seama că pentru oamenii în vârstă este ceva extraordinar de dificil, pentru că se scriu numai consoanele, iar vocalele le pui tu. Când este limba ta maternă, știi foarte bine unde trebuie puse vocalele, dar când limba maternă este alta, cum ebraica nu se aseamănă cu niciuna dintre celelalte limbi, nu poți să faci nici o asociere. Este necesar ca mai întâi, în mod empiric să înveți să vorbești și după aceea să citești, în așa fel încât nepoții mei îmi sunt profesori, care mă corectează în permanență și care îmi spun: „Tu habar n-ai!” Și au dreptate 100 %, că, într-adevăr, habar n-am. Vorbesc prost, vorbesc stricat, dar de înțeles ne înțelegem cu toată lumea. (*Acasă vorbești română?*) Acasă vorbeam română și vorbeam ladino. Prin anii '37–'38 au apărut niște cărți în care rugăciunile erau scrise cu litere latine, în ladino, și mi-a plăcut să le citesc, nu atât pentru conținutul lor cât pentru că mă amuza să citesc în ladino. Când au apărut legionarii a trebuit să le distrugem, n-am avut încotro.

(*Unde erai în '40?*) Eram în Călărași. (*Deci acolo ați făcut tot liceul?*) Acolo am făcut liceul, nu tot, pentru că n-am avut de lucru odată, era în luna februarie, într-o sâmbătă după-masă. Eram în clasa a opta de liceu și eram amărât că trebuia să dau bacalaureatul și în perioada respectivă bacalaureatul nu era ceea ce a devenit ulterior. Era o probă, pentru că cel care avea bacalaureatul, era un om căruia i se deschideau drumuri. Nici nu mai trebuia să facă neapărat facultatea, acesta era un atestat de om care are cultură și care poate să facă fel și fel de lucruri. Ne luau cu străjeria, ne încărcau, în loc să ne lase să ne pregătim pentru bacalaureat... (*În ce an era?*) Anul școlar era '39–'40. Era în februarie și în iunie aveam bacalaureatul. Ne chema nu știu pentru ce exerciții așa — zise militare, premilitare — profesorul de latină ne punea în mod absolut inutil să învățăm nenumărate versuri și să le scandăm, care nu ne ajutau la bacalaureat, unde îți dădeau un text în limba latină.

Eu am făcut partea modernă, nu pentru că nu știam matematică, ci pentru că în clasa a șasea, fiind cel mai bun la matematică, profesorul de matematică mă scotea la tablă pentru diverse

demonstrații. Și când eu stăteam și mă încurcam și mă gândeam cam ce trebuie să fac, el venea cu creta și îmi spunea: „Hai, mă, gândește-te!” și-mi dădea cu creta-n cap. Asta m-a jignit profund și-am zis că eu cu proful acesta nu mă duc mai departe, mă duc mai bine la secția literară. Și-așa am ajuns la secția literară. Cine știe, poate dacă urmam matematica, așa cum am ajuns un geniu în medicină, ajungeam un geniu în matematică (*râde*). Nu este esențial. Dar îmi dădeam seama că profesorii noștri, în loc să ne învețe ceea ce trebuia pentru bacalaureat ne puneau să învățăm pe de rost. Ca un prostănac, pentru că în general am fost un prostănac și un credul în viața mea, că dacă nu eram credul nu făceam multe alte lucruri, am scris un articol într-un ziar care, chipurile, era mai democratic, și care se numea „Semnal”. (*Era de acolo, din Călărași?*) Era un ziar central. În acel ziar era unul care avea rubrica intitulată „Sabia lui Damocles”. Și eu i-am scris un articol: „Mult stimată domnule Damocles...” Și m-am plâns că uite, în loc să ne pregătim de bacalaureat suntem împiedicați cu diverse alte preocupări, ni se dă să memorăm lucruri neesențiale, de exemplu la latină, și așa mai departe. Individul, care se numea Damocles, a găsit de cuviință să adauge acolo: „profesori nemernici și nepricepuți nu lasă copiii să învețe” și mai știu eu ce. Eu n-am semnat cu numele meu, am zis „un elev din Călărași”. Și-am spus acolo: „Eu nu sunt un elev premiant, dar nu sunt nici un elev prost, sunt un elev mediu, dar vreau să iau bacalaureatul”. Când a apărut articolul — eu nu mă așteptam să apară — vine un coleg de-al meu și zice: „Băieți, ura! Uite ce scrie aici !..” și-a început să citească articolul. Toată lumea era entuziasmată. Era perioada în care în liceu exista o singură clasă, nu existau clase paralele, că nu erau atât de mulți elevi. Au început profesorii, profund jigniți, să facă anchetă. Între timp, în ziar a apărut o adevărată polemică pentru că s-au asociat mai mulți și au spus „Au dreptate copiii să se plângă...” și au mai apărut și alte scrisori. Au apărut scrisori din partea profesorilor care au spus: „Suntem jigniți și suntem insultați”. Consiliul profesoral a făcut o anchetă și, prin eliminare, au ajuns la concluzia că sunt eu. M-au întrebat. Mie mi-a fost o frică formidabilă și-am spus că nu, nu sunt eu. Și după trei zile, tatăl meu a primit o scrisoare în care se spunea că sunt exmatriculat din toate școlile.

Tata a rămas trăsnit, pentru că el niciodată n-a venit să mă întrebe „Ce faci la școală?” Periodic el îmi spunea „Măi băiete, ai grijă și vezi-ți de școala ta. Costă bani...” De cărți nu mai vorbesc, că nu cumpăram cărți noi, ci cumpăram cărți vechi, că nu-i permitea

buzunarul. Și i se întâmpla câteodată și mă întreba: „Dar tu în ce clasă ești acum?” Nu era dezinteres, dar îmi acorda credit și avea grijă să-mi spună: „Uite, trebuie să înveți ca să ai o meserie, să nu ajungi și tu ca mine.” Tatăl meu a rămas trăsnit. La fel și maică-mea. Bineînțeles, cu bocete „Ce ne facem cu copilul?” Era ministru al învățământului în acea perioadă Petre Andrei. S-a dus în audiență la el un unchi de-al meu, care era un om foarte înstărit și-l avea angajat pe taică-meu. În același timp, el era și văr cu mama și cumnat cu mama, pentru că a făcut o căsătorie cu propria lui vară, cu Sultana. Acest unchi al meu s-a dus la București. Avea relații, era un mare cerealist, era din neamul Ventura. Acel neam Ventura, care se înrudea cu Marioara Ventura, era din spița aceea. Avea relații negustorești în București și a ajuns la ministrul Petre Andrei. Ministrul era în cunoștință de cauză și-a dat o hârtie în care a schimbat sentința. „Este eliminat din liceu, se poate înscrie la orice liceu din țară”. Unde puteam să mă înscriu de la Călărași? Undeva la București. Am început căutările în București. Niciun liceu de stat nu a vrut să mă primească, pe baza hârtiei pe care o prezentam. Singurul loc unde am putut să mă duc era un liceu așa-zis particular, dar era un liceu recunoscut de stat, numai că trebuia să plătești o taxă mare. Și m-am dus la Liceul Sfântul Gheorghe din București, care era situat în capătul Căii Victoriei, în partea opusă Poștei, și acolo am terminat clasa a opta. (*Deci v-a primit în cursul anului?*) M-a primit în cursul anului. Primele două trimestre le-am avut, ultimul trimestru l-am făcut acolo. Și tot acolo am dat bacalaureatul. În timpul acesta am stat la niște rude în București. Când a venit bacalaureatul, nimeni nu și-a pus problema că un imbecil ca mine, după prostiile pe care le-am făcut, o să mai treacă și bacalaureatul. Eu m-am dus și-am dat bacalaureatul, cum se dădea atunci. Am dat proba scrisă la latină și la română și pe urmă am dat proba orală. În perioada aceea, nu știu dacă știți, proba orală se dădea la șase sau șapte materii, dar cum: erau cei șase sau șapte profesori așezați acolo și șase sau șapte candidați în fața lor. Dădeai la română, când terminai treceai la următorul și așa mai departe. Deci, în decurs de o oră, o oră și jumătate treceai prin toate aceste materii. Eu fiind un om cam mărginit la minte, știam bine gramatica latină. O știam atât de bine încât în perioada '40-'44 dădeam meditații de limba latină și știam pe dinafară „Gramatica limbii latine” a lui Popa Lizeanu. O știam din scoarță în scoarță, și rândurile cum erau. Nu am avut probleme.

Când eram în clasa a treia de liceu, cineva mi-a făcut cadou o carte de limba franceză. Aveam trei ani de învățătură de limbă franceză, dar m-am apucat să citesc cartea. Unde nu înțelegeam, am luat dicționarul și, de bine, de rău, când am ajuns în clasa a opta știam — nu numai eu, ci și alți colegi ai mei — știam să fac retroversiune: luam articole din ziarele românești și le traduceam în franceză. De-acolo am avut „Semnalul” în mână și de acolo mi se trage că am scris articolul. La franceză am fost sigur că nu voi avea niciun fel de probleme. Am dat peste un profesor despre care ulterior mi-am dat seama că era un om cu minte pătrată. Tot examenul a fost asta: dintr-o fabulă de La Fontaine mi-a dat un cuvânt să-i spun ce este, este substantiv sau este verb. Trebuia să-i dau răspunsul imediat. Era un cuvânt capcană. După cum l-am văzut, eu am spus că este substantiv. Zice „Nu, este verb!” Și mi-a pus nota 4. Știu că am dat psihologie cu un profesor care se numea Bogdan. Nu știu ce m-a întrebat, dar a zâmbit tot timpul. Am dat geografie, istorie, științele naturale, care cuprindeau tot ceea ce am învățat: botanica, zoologia, biologia, anatomia și fiziologia omului. Știu că am răspuns și acolo. Ceea ce știu sigur e că președintele comisiei era prof. univ. Alexandru Rosetti. (*Era un om deosebit!*) Da. Nu mai știu dacă am dat și un examen cu el, sau era doar președintele comisiei. Am ieșit de acolo, n-aveam de unde să știu, nu mă puteam autoaprecia. Iese după mine un văr de-al meu, care era mai mare decât mine cu un an, și-mi spune: „Măi, prostule, ai luat examenul?” „De unde știi tu?” „Uite, îți spun eu că ai luat”. Secretarul a spus: „Veniți după-masă și o să vă comunicăm rezultatul”. Eram la Liceul Sfântul Gheorghe, dar examenul l-am dat la Liceul Caragiale, care era pe Calea Rahovei sau așa ceva. După-masă m-am dus cu inima cât un purice — eram 32 sau 34 care ne-am prezentat la bacalaureat. Rezultatul se dădea în ordine alfabetică. Am spus „Dacă eu am noroc, cum sunt cu litera „E”, cam al șaptelea, al optulea trebuie să mă strige”. Și începe să strige. Primul nume, îl țin minte și acum, a fost Boeriu, iar al doilea nume a fost Elias. Au mai fost încă 4 nume. Șase din 32 au luat bacalaureatul. Am ieșit pe stradă și în jurul meu strigau copiii „Capitularea Franței! Capitularea Franței!” Era 22 iulie 1940. Am luat și eu ediția aceea specială și-am citit-o, unde nu scria mare lucru decât că „Generalul... a încheiat armistițiu cu Germania”. Eu, care aveam o încredere și o admirație nemaipomenită față de democrația franceză și forța lor militară, de necaz am luat și am făcut cocoloș ziarul. După aceea am observat că m-am murdărit de cerneală, că era proaspăt ziarul, și l-am luat și l-am

aruncat la un coș de gunoi — erau pe atunci coșuri de gunoi în București. Și-am plecat acasă, la gazdă. Și ei m-au întrebat: „Ce-ai făcut?” Eu am intrat, am spus „Săru-mâna!” Era o mătușă de-a mamei mele, deci o persoană în vârstă. Zic: „Mi-a dat rezultatul, și-am luat”. A fost o mare bucurie. Am dat telefon și-acasă.

Ce vreau să spun: ciudățenia existențială. Prin anul 1966, când mi-am dat doctoratul la București, după doctorat șeful meu a aranjat ca masa să o luăm cu invitații la restaurantul Academiei sau cam așa ceva, la „COȘ”⁵ — care era select. Și ne-am așezat acolo, n-am fost multe persoane. Și în timp ce mâncam acolo Academicianul Rosetti era acolo. Și l-am invitat să participe la cină și i-am spus: „Domnule Profesor, în 1940 ați fost președintele comisiei de bacalaureat, când am dat eu bacalaureatul”. (*Formidabil! Ce întâmplare!*)

(*Să ne întoarcem. Deci, în '40 ați terminat liceul.*) În '40 am terminat liceul. Am luat bacalaureatul, au venit legionarii... (*Erați în București?*) Nu, m-am întors înapoi. Eram în Călărași. Au venit legionarii, care-au stat cât au stat, au făcut fărâdelegile pe care le-au făcut... În Călărași au intrat din casă-n casă, au luat toți bărbații, i-au dus la Poliția Legionară și i-au bătut de i-au rupt. (*Și pe tatăl dvs.?*) Și pe tatăl meu, și m-au căutat și pe mine. Dar mă găsiseră înainte. Cum? Pentru că eu aveam un văr, fiul fratelui tatălui meu, pe care îl chema tot Mihai Elias. Și l-au bifat pe el. Și când au venit la noi, nu l-au luat decât pe tata. Eu eram în camera alăturată și nu m-am dus. Și a luat ăla o bătaie în numele meu! „Tu ești jidanul care-ai ponegriț profesorii noștri!” Și l-au bătut de l-au rupt. (*Credeți că exmatricularea de atunci a avut legătură și cu faptul că erați evreu?*) Este greu de spus. (*Dar cineva a spus-o într-un fel sau altul?*) Niciun profesor nu m-a apostrofat în acest sens.

(*Era o comunitate importantă la Călărași de sefarzi?*) Erau aproximativ 250 de suflete, cam atâția erau. (*Și cam câți locuitori erau atunci în Călărași?*) Locuitori erau peste 20.000. Și mai erau ceilalți, așkenazi, care erau mai mulți, poate erau 400 de suflete. (*Și acesta era singurul liceul din Călărași?*) Era Liceul Știrbei Vodă din Călărași, singurul liceu. Singura chestiune pe care am auzit-o după ceva timp a fost că un profesor a zis: „Noi am fost niște proști. Trebuia să-l lăsăm repetent, să-l ținem aici în continuare. Așa, ce mare brânză am făcut!” Asta mi

⁵ Casa Oamenilor de Știință unde funcționa în acel timp un restaurant pentru salariații Academiei Române.

s-a adus la cunoștință, deci ceva neesențial. Sunt sigur că dacă ar fi scris altcineva, poate că l-ar fi dat numai afară din liceu și nu din toate școlile. Dar asta e neesențial. *(Nu apăruse interdicția de a face școală?)* O! Interdicția a apărut în momentul în care s-a instalat dictatura antonesciană și legionară, adică la 6 septembrie '40.

Pe urmă au urmat patru ani de muncă, în care eram luați și duși la muncă în diverse... *(Deci erați luați în grup?)* Da bineînțeles, eram duși la muncă obligatorie pe diverse șantiere, începând de la o comună unde era poligon de tragere cu tunurile și unde am lucrat în construcții — comuna Jegălia — pe urmă la Detașamentul 100 Diguri, unde am stat aproape doi ani. *(Acesta unde era?)* Își avea sediul undeva în comuna Independența și era prin comunele apropiate, unde săpam un canal care să lege cumva Siretul... Nu mai țin minte. Erau condiții de lagăr de muncă — erau oameni care munceau păziți de soldați, de militari români și nu de nemți. Militari nemți n-am avut decât în ultima perioadă, când am fost în comuna Cataloi, lângă Tulcea, unde erau români, dar era și bază nemțească. Când frontul s-a apropiat, atunci, contra unui peșcheș, un plutonier mi-a dat o hârtie să mă duc la comisariatul militar din Călărași, să mă trimită la consult militar pentru că sunt bolnav. Până când am ajuns eu acolo și până să mă trimită ei la București a intervenit 23 august.

După aceea m-am înscris la facultate... *(Să ne întoarcem la înscrierea în partid. Cum ați ajuns să vă înscrieți?)* Am ajuns simplu să mă înscriu. Nemții însemnau moartea, cu atât mai mult cu cât taică-meu, care avea cunoștințe multe în gara Călărași, inclusiv șeful gării, a venit într-o zi acasă și mi-a spus „Să știi că trebuie să ne facem niște geamantane de lemn, pentru că mi-a spus șeful gării că are vagoanele pregătite să ne evacueze și să ne trimită undeva în direcția Poloniei. Totul era pregătit, numai n-a primit ordinul când să facă acest lucru”. Atunci s-a nimerit că era o perioadă când ne trimisese acasă de la detașament, nu știu din ce motive, dar se pare că asta era motivul. Asta se întâmpla prin '42-'43. Dizolvaseră detașamentul acela de muncă și ne trimisese acasă. Noi eram cu toții veseli și bucuroși. Și după aceea, după o lună și ceva, ne-a trimis din nou la muncă. Asta este tot ceea ce pot să vă spun. Și pe urmă a venit 23 august.

(*Eu am o mărturie de la acad. Dan Mateescu, al cărui tată a fost primar în Călărași, despre sosirea aceluia tren*⁶.) Da, cum să nu. Era începutul lui iulie, 1941. Unchiul meu, fratele lui tata, care era președintele Comunității a fost chemat la comenduire și i s-a spus: „Vedeți că vă vin „bolșevicii” de la Iași, pe care trebuie să-i cazați și să-i îngrijiți”. Și au ajuns în Sinagoga spaniolă, și alături era Sinagoga așchenază, câteva sute de oameni, într-o stare de mizerie nemaipomenită și care dormeau pe jos. Fiecare familie a adus saltele și cuverturi ca să aibă oamenii pe ce să stea. O altă parte dintre le au fost duși la cimitirul evreiesc din Călărași. (*Din cei care au murit, nu?*) Nu, care erau vii. Care n-au mai încăput acolo, că și așa stăteau claie peste grămadă. La cimitir erau niște clădiri, încăperi făcute pentru cultul morților. Deci, o parte au fost cazați la cimitir. Nu știu care au fost criteriile. Erau o parte care erau bolnavi, în sensul că au fost răniți, au făcut infecții și așa mai departe. (*Erau și morți în tren?*) Sigur că au fost și morți și au fost înmormântați într-o groapă comună din Călărași. Eu n-am mai fost acolo, dar l-am întrebat pe vărul meu de la Brașov și mi-a spus că a fost în urmă cu câțiva ani și că cimitirul există încă, și există și groapa comună. (*Puteți aprecia cam câți au fost în tren?*) Eu pot aprecia numai

⁶ Fragment din interviul cu Dan Mateescu (n. 1911) intervievat în 2001 : *Tatăl meu fusese primar înainte de '44, pentru foarte scurt timp, atuncea după revoluția legionară. La noi s-au desființat toate partidele și s-au făcut alegeri din oameni care nu țineau de partid și tatăl meu a fost ales primar. A avut neșansa însă că, după câteva luni de zile, să vină la Călărași trenul acela cu evrei de la Iași, care au fost expulzați din Iași și să aibă grijă de ei. Pe cei care muriseră în vagoane i-a dus la cimitir, pe cei care erau bolnavi i-a dus la spital și pe ceilalți i-a cazat provizoriu în sala de teatru din Călărași până când ei au fost preluați de organizația lor și au dispărut din Călărași. (Asta în ce an a fost?) Asta a fost după Rebeliunea din '42, prin '42-'43. Tatălui meu i s-a reproșat, pentru că trenul ăsta a tras pe o linie de garaj la nici 10 minute de regimentul din Călărași. Tatăl meu fiind anunțat s-a dus, i-a fost milă de ei, a deschis vagoanele, că erau închise, mureau de foame oamenii în trenul ăsta, s-a îngrijat de cei bolnavi, cum spuneam, și după aia a fost chemat la București de Pichi Dimitriu, ministru de interne care i-a reproșat cum a îndrăznit să intre în curtea regimentului și să deschidă vagoanele și l-a demis.*

(*De ce-i trimiseseră pe evrei acolo?*) *Ca să-i pedepsească pentru că câțiva au tras în armata română care se retrăgea. Și-atuncea acest lucru a fost scris în dosarul tatălui meu, că a fost primar la Călărași și după 23 august i s-a fixat domiciliul obligatoriu la Vaslui și asta rezulta din dosar. Acolo a și murit, nu s-a mai întors.*

(*Cât a stat acolo?*) *Aproape doi ani. (În ce an era născut tatăl dumneavoastră?) Era cu 32 de ani mai mare ca mine, deci în 1879. (Și în ce an a murit?) A murit în '50. Avea 71 de ani.*

numărul celor care au fost în viață: în jur de 300. Și mai pot să vă spun că aveam doi colegi care erau studenți la Medicină. Erau mai mari decât mine cu un an. Și erau în perioada de vară, în practică. Eu nu știam nimic. Ei m-au căutat și-au venit la mine și mi-au spus așa: „Mișule, să știi că noi avem în spital internați evrei din Iași. Dar noi, care suntem studenți și la fel medicii de acolo, îi tratăm ca pe toți bolnavii și ne străduim să le salvăm viața”. Ei erau colegi români. De unul singur îmi mai aduc aminte, nu știu dacă mai trăiește. Îl chema Ivanov Seba, iar tatăl său era colonel în armata română. Cu el m-am mai întâlnit pe urmă în București. El făcea educație sanitară, lucra la Centrul de Educație Sanitară. A venit fratele lui taică-meu și ne-a adunat pe noi, aceștia mai tineri și ne-a spus: „Să nu cumva să călcați pe acolo, pentru că aceștia sunt comuniști și cine o să vă vadă o să vă ia și pe voi drept comuniști și-o să vă împuște și pe voi”. Președintele Comunității era o autoritate, nu puteai să ieși din cuvântul lui. Dar noi am ieșit din cuvântul lui și ne-am dus să vedem oamenii.

(Dar, totuși, cine le acorda îngrijire?) Familiile de evrei au adunat bani, au cumpărat, iar dintre ei, cei care erau sănătoși, au improvizat acolo cazane pentru mâncare. Pâine se putea cumpăra, în acea perioadă nu era nici un fel de problemă. S-au adunat bani și s-au dat pentru cumpărarea de pansamente. Unii au făcut infecții care au dus la septicemii și au murit, dar alții au scăpat. Eu am fost unul dintre proștii care m-am dus la unul dintre ei și l-am întrebat: „Ascultă, domnule, uite ce scrie în ziar: v-ați apucat să faceți..., să semnați...” La care el mi-a răspuns „Măi, dobitocule...” Ce puteam să spun! Pe urmă ne duceam acolo mai în fiecare zi. Aveam de-a face cu cei care erau oarecum bine, în sensul că puteam să stăm de vorbă. Iar de cei care erau suferinzi și erau întinși pe saltelele acelea nu ne apropiam prea mult, că nu aveam ce legătură să facem cu ei. Unii au murit și au fost înmormântați, alții au supraviețuit. După o perioadă de câteva săptămâni a venit ordinul să fie duși, cei care erau capabili de muncă și care erau până la vârsta de 50 de ani, să fie duși în detașamente de muncă. Și-au fost luați în detașamente de muncă când ne-au luat și pe noi. *(Dar de ce i-au dus tocmai la Călărași?)* Au fost niște trenuri care au avut două direcții: unul la Podul Iloaiei, care este foarte aproape de Iași, și altul a ajuns la Călărași. Nu știu prin ce mister. Diferența este că de la Iași până la Călărași au stat închiși zile și nopți, pentru că toată povestea s-a întâmplat pe 24 sau 25 iunie și ei au ajuns la Călărași — nu pot să spun data cu precizie — 2, 3, 4 sau 5 iulie. Deci, atâtea zile au călătorit. Ceea ce știu de la supraviețuitori e că au plecat

în vagoane, îngrămădiți, stând în picioare, și că opreau numai ca să arunce morții. Și asta era salvarea lor, că atunci când aruncau morții mai aruncau cu apă în vagoane și mai puteau să bea apă. (*Trenul era însoțit de armată?*) Bineînțeles, era cu armată. Când au ajuns aici au deschis ușile vagoanelor și au spus: „Veniți și luați-i!” (*Deci au făcut apel direct la comunitatea evreiască*). Da. (*Și v-a povestit cineva cum i-au adunat?*) Da, cum să nu. Ei mi-au spus. „Ne-au chemat și ne-am dus, pentru că ni s-a spus că ni se eliberează niște hârtii și cine nu va avea o astfel de hârtie va fi considerat clandestin și împușcat pe loc. Și noi ne-am dus cu toții, să ajungem cât mai repede ca să obținem hârtiile acestea”. Cei care n-au auzit de asta au mai avut ceva șanse, dar mici, pentru că au fost căutați din casă în casă. (*Erau numai bărbați?*) Numai bărbați. Când îi scoteau din casă năvăleau și dădeau în toată lumea. Dar nu luau decât bărbații. (*Erau chiar din Iași sau erau și din alte părți?*) Erau localnicii ieșeni. Și cine a avut ghinionul să fie în perioada aceea în Iași... Pe urmă, eu am fost împreună cu ei la muncă și am aflat mai multe lucruri, dar cu oricine am vorbit povestea era aceeași: „Sau ne-a luat de pe stradă, pentru că veneau patrurile și ne legitimau sau noi am mers singuri, pentru că știam că trebuie să ni se elibereze hârtiile“. Acolo au început să ne bage înăuntru. Curtea era limitată. Și când curtea a fost plină, au început să tragă cu mitralierele. Da. Au început să tragă de sus cu mitralierele. Când au văzut că sunt căzuți toți, următorii care au venit au fost puși să-i târască pe cei împușcați la o parte, pentru a le face loc altora. Și asta s-a întâmplat de două ori, mi se pare, sau de trei ori, până când ceilalți au auzit până la urmă. La un moment dat s-a oprit tragerea. Ceilalți au fost încolonați, duși la gară și expediați, o parte la Podul Iloaiei și o parte la Călărași. Asta e povestea pe care eu o știu, nu de la un om, ci de la zeci de oameni cu care am dormit alături, că erau paturi comune, priciuri, și dormeam unul lângă altul. (*Ați rămas cu vreunul din ei în legătură după aceea?*) N-am mai rămas, pentru că ne-am risipit. Eu eram la o asemenea distanță față de ceilalți... Ei erau la Iași. (*Erau oameni de toate vârstele?*) Erau de la 15 — 16 ani... (*Așa de mici!*) Da, până la oameni care nu împliniseră 50 de ani. Cei care nu împliniseră 50 de ani au fost luați și trimiși înapoi la Iași.

(*Și în '44?*) A venit 23 august '44. În '44 cine erau salvatorii noștri? Armata eliberatoare rusă! Păi dacă ei ne-au salvat și dacă ei ne-au promis cu internaționalismul proletar că nu se va mai întâmpla ceea ce s-a întâmplat, păi cum să nu susții o asemenea chestie? Și-am susținut-o. (*Erați la Călărași când au venit armatele ruse?*) Da, eram la

Călărași. Nemții s-au grăbit să fugă, iar cei care n-au fugit s-au predat, în așa fel încât n-a fost nicio problemă.

(În ce împrejurări ați plecat la studii?) M-am înscris la Timișoara pentru că examenele de admitere se dăduseră deja în celelalte locuri. *(Ați fost, deci, în prima serie de la Timișoara?)* Da, sigur că da. Am fost în prima serie și-am avut de ales să intru direct în anul II, fără să fi trecut în anul I. Unii au făcut chestia asta. Eu am zis: „Nu, dacă nu știu nimic din anul I, ce să caut în anul II?” Și-am intrat în anul I. *(Când ați sosit aici?)* De înscris în '44, că așa se făceau înscrierile și apoi am venit în iunie sau mai 1945. Cursurile au început la începutul lui iulie, atunci a început primul an de studii. *(Și e adevărat că demersurile s-au făcut la București, pentru înființarea facultății de aici?)* Da. Toate demersurile s-au făcut la București. N-am putut să mă înscriu decât în momentul în care apăruse decretul de înființare. Știți cum este, acesta era decret — lege și pe urmă trebuia să fie regulamentul de funcționare. Până când s-a pus și acesta la punct, atunci a fost o comisie întreagă, comitet de studenți, o parte aici o parte la București... Presau la minister, ministrul era Ștefan Voiteg, care era de fapt social — democrat și a trecut după unificare în Partidul Comunist. *(Și cum ați aflat că se înființează facultatea aici?)* Am aflat din ziar, scria în ziar. *(Și cine a avut un rol important în decizia de a înființa facultatea aici?)* Este greu de spus cine a avut un rol important. Dar cred că un rol destul de important l-a jucat condiția geografică. Erau trei Facultăți de Medicină: la Cluj, la Iași și la București. Deci, lipsea colțul acesta. Și aceasta a fost una dintre condiții. Se pare că Prof. Parhon a sprijinit foarte mult această înființare și se pare că și o mulțime de medici de aici din Timișoara de asemenea au sprijinit, medici care făceau parte din diverse partide care erau aici. Erau partide istorice, liberali, țărăniști... *(Și cine erau? Trebuie să știți, probabil că i-ați avut profesori.)* Nu, pentru că ni s-a tras o cacialma. *(I-au scos după aceea.)* Nu i-au scos. Nici nu i-au numit, măcar. Au trimis de la București. Și ei au rămas aici cu buzele umflate. Singurii de aici erau Prof. Mureșan și Prof. Andreescu. Era Dr. Petru David, care avea un laborator și a făcut pe urmă epidemiologie, era Corcan, care era pediatru, dar care repede a fost dat afară, nu știu din ce motive, și era tânărul profesor Brînzeu, care era conferențiar de chirurgie. *(Era conferențiar deja?)* Da, după câte știu eu, a fost numit conferențiar de chirurgie. *(Și de la București?)* De la București au venit o mulțime. *(Bănuiesc că erau de culori politice diferite, pentru că totuși, în '45...)* Nu, nu. De la București erau trimiși numai cei care erau pe linie

democrată, deci aparțineau Partidului Comunist sau Partidului Social Democrat: Mencheș, Mezincescu — la chimie... Singurul care făcea notă discordantă era profesorul de fiziologie, Bumbi Georgescu. Era Prof. Făgărășanu a venit peste vreo doi ani. Prof. Făgărășanu a fost prezentat de decan, care era pe atunci Prof. Brătianu, în felul următor: „Vă prezint pe Prof. Făgărășanu, chirurg renumit, cu care eu am fost coleg în anul I și II. Dar el, fiind student bun, a continuat, iar eu, fiind o lichea, am rămas repetent, așa că el a ieșit doctor înaintea mea”. (*râde*). Așa a fost prezentat de răposatul Prof. Brătianu, care a fost primul decan, care s-a ocupat de organizare și care a adunat din București materiale și le căra cu trenul, la depozita la Ministerul Sănătății și oamenii le încărcău și le aduceau cu trenul aici. Munca de bază el a făcut-o. Și când s-a încheiat facultatea, în 1949 au venit verificările de partid și atunci: 1) l-au dat afară și 2) l-au trimis la Iași, profesor. (*Și l-au exclus din partid, sau nu era?*) Era în partid, bineînțeles. (*Și dintre cei care veneau de la București au fost și care s-au stabilit aici?*) Da, dar erau și „navetiști”, de exemplu prof. Longhin, prof. Zager, prof. Blat, care era medicul oftalmolog al Reginei Elena, mama Regelui Mihai. Ei făceau naveta. Stăteau două — trei zile, țineau cursuri, dădeau și consultații și pe urmă plecau înapoi la București. Cred că mai erau și alții...

(*Ați venit cu toată familia?*) Nu, părinții mei au rămas în Călărași și eu am venit aici, stând la o gazdă. În 1952 s-a produs o restructurare administrativă și s-au format regiunile, în așa fel încât taică-meu, al cărui vis de-o viață era să fie funcționar de stat, era funcționar de stat, angajat, bineînțeles, în meseria lui. Și aceștia i-au spus: „Domnule, acum situația este următoarea: sau pleci nu știu unde, sau dacă vrei post ca al dumatăle, de inspector de calitate, mai avem la Timișoara”. Taică-meu, când a auzit de această chestiune a zis: „Bine, merg la Timișoara”. Ei au rămas toți cu gura căscată, că unul din fundul Bărăganului ajunge la Timișoara. Și din '52 până în '87 a stat la Timișoara. Aici a lucrat, aici a fost pensionat. S-au mutat cu totul, împreună cu mătușa mea, care se numea Sultana Ventura. Am spus să vină și ea și să stea cu noi. Eu, între timp mă căsătorisem, nu aveam copii. Ea rămăsese singură, n-avea niciun mijloc de întreținere. Și-a venit și-a stat cu noi. (*Avea proprietăți?*) Nimic nu mai avea. Soțul ei fusese un om înstărit, a venit devalorizarea, a rămas fără bani — a știut să moară la timp omul — și ea a rămas singură și neajutorată.

(Când v-ați căsătorit?) În '49. *(Soția era de aici?)* Soția era din Tecuci. *(Cum se numește doamna?)* Pe numele de fată Goldenberg Anuța. *(Ea când s-a născut?)* În 1927, în Ivești, județul Galați, în aceeași comună cu Băltăceanu. În 1 noiembrie 1927. *(A venit și ea la studii aici?)* A venit la studii, și printr-un văr de-al ei ne-am cunoscut și pe urmă ne-am căsătorit, în 1 martie 1949. Partea hazlie, dacă vreți: maică-mea, care venise din Călărași, la cununia civilă, pentru că religioasă am refuzat să facem — eram credincioși liniei partidului — la cununia civilă a mers și a zis: „Cum, fără flori?” Și a văzut o femeie care avea flori. Și a cumpărat repede buchetul de flori și i l-a dat miresei. A fost atât de emoționată încât n-a văzut că erau niște flori artificiale, făcute din hârtie creponată. *(râde)* *(Și cine v-au fost martori?)* Bineînțeles că martor a fost șeful meu. *(El a fost primul rector?)* După ce a plecat Brătianu, a fost numit în locul lui. *(Deci era decan, de fapt?)* Decan, și pe urmă, în timpul lui s-a transformat în Institut și a devenit rector. *(Deci, v-a fost martor la căsătorie împreună cu doamna?)* Da, bineînțeles.

(Cum vi s-a părut viața când ați venit aici? Era, totuși, o regiune diferită, erau și niște ani mai speciali.) Erau niște ani mai speciali și viața mi s-a părut cu totul și cu totul deosebită. Multe lucruri le-am privit cu înțelegere, dar cu surprindere. Era pentru prima dată când auzeam că se vorbește ungrește. Întâi n-am înțeles de ce, dacă mă adresam în românește, nu mi se răspundea. Întâi am crezut că nu știu românește, pe urmă am descoperit că nu voiau să răspundă românește, și-am zis că „mult are de lucrat Partidul ca să lămurească masele populare despre internaționalismul proletar”. Dar încetul cu încetul m-am obișnuit, iar în mediul universitar, normal că se vorbea românește, în așa fel încât a fost doar problema să mă obișnuiesc cu sistemul alimentar de aici, care nu se potrivea cu cel din Călărași. Erau alte obiceiuri culinare. *(Și ce vă deranja, în special?)* Era straniu că alimentația era bazată mai ales pe carne de porc și mâncărurile erau deosebit de abundente în grăsime. În Regat se mânca în special carne de vacă, carne de pasăre și în mai mică măsură carne de porc. Carne de porc se mânca numai în sezonul rece, iar aici se mânca în tot timpul anului.

(Mai exista aici o comunitate sefardă?) Mai exista o comunitate sefardă aici, cu care eu n-am avut mari relații. Singurele persoane sefarde cu care am avut de-a face a fost familia Usafia. Doamna Musafia era rudă cu mama și cu sora mamei, verișoare de-al doilea. Ei aveau o fiică, pe nume Rolla, care a devenit prin căsătorie Laszlo. *(Și până când a mai existat comunitatea?)* Ultimul reprezentant al comunității

sefarde se numea Magyar. Nu mai țin minte numele celălalt. Era supărat profund pe rabin, pentru că, în conformitate cu dispozițiile venite de la centru, comunitatea sefardă se redusese la trei persoane : el, tata și cu mine. Și a desființat clădirea comunității. A luat obiectele de cult și nu știu ce a făcut cu ele. Dar el era profund supărat. Și taicămeu îmi spunea această chestiune. Și de câte ori mă întâlneam cu rabinul îi spuneam: „Fii atent! Eu sunt sefard și fac o altă comunitate să te dăm jos.” (râde). (*Asta prin ce an era?*) În jurul anilor '79-'80. Acesta s-a prăpădit și cred că a fost ultimul sefard. (*Nu avea copii?*) Nu avea copii. Ceea ce știu precis este că vorbea ladino. Venea în vizită la taicămeu și vorbea ladino cu el. (*Credeți că s-a păstrat vreo arhină?*) Dacă s-a păstrat, este la Comunitate. (*Aveau rabin separat, înainte?*) Înainte da, pe urmă n-au mai avut. Printre primii care au plecat, cei mai numeroși au fost sefarzii. (*Eu am crezut totdeauna că evreii ortodocși au plecat printre primii.*) Nu i-am măsurat, dar sefarzii au dispărut cu o iuțală extraordinară.

(*Copiii când s-au născut?*) În 1952 Sorin și în 1957 Viorica Eva. (*Și băiatul ce e?*) Radiolog. (*A făcut studiile aici?*) Ambii au făcut studiile aici, dar specializarea au făcut-o în Israel. Fata e oftalmolog. (*Cum v-ați decis să plecați așa târziu, totuși — 1987?*) Vreți să vă spun? În 1983 fiul meu a spus: „Dacă nu mă lași să plec, eu fug! Chiar dacă mă împușcă, eu fug”. I-am spus: „Dragă, nu trebuie să-mi spui așa ceva. Ești major, ești vaccinat. Eu nu sunt stăpânul tău. Dacă vrei să pleci, pleacă și eu am să te ajut”. Și a plecat. În 1984, fiicămea, care era căsătorită de doi ani, și care a terminat facultatea în 1983, ne spune că s-a înțeles cu bărbatul ei, care era inginer, că îndată ce el își va termina stagiul de inginer, să plece. Bărbatul ei a terminat stagiul de inginer și și-au depus și ei actele de plecare. Plecarea le-a fost întârziată cu un an și câteva luni, pentru că la bărbatul ei, care lucrase aici la Schela Minieră, a venit securistul și i-a spus: „Domnule, mâine îți dăm drumul, dar ne dai și nouă niște informații?”. El a spus: „Eu mă duc într-o țară care mă primește și eu să dau informații?” Și n-a dat. Și din cauza asta a mai durat un an și patru luni. Ei au plecat în februarie 1984. Când fiica mea a terminat facultatea, el terminase stagiul și imediat s-au înscris pentru plecare.

(*Și dumneavoastră v-ați dus pentru ei?*) Ce s-a întâmplat: am făcut cerere să mă duc să-i vizitez. Aveam aici nevasta și părinții, care stăteau cu mine. Am primit o hârtie, o scrisoare. „Vă aducem la cunoștință că solicitarea dumneavoastră pentru obținerea pașaportului

este nefondată”. După ce eu scrisesem că mă duc în vizită la copii, dădusem numele și adresa lor. Și atunci eu m-am înfuriat și-am zis așa: „Dacă nici măcar să mă duc o dată la doi ani, că așa se dădea drumul, pentru o lună să-mi văd copiii, atunci eu plec de tot”. M-am pensionat înainte de termen și eu și nevasta mea. În 15 septembrie 1986 a fost ziua la care am ieșit la pensie, în 16 septembrie am făcut cererea și în 14 mai 1986 am ajuns în Țara Sfântă. Eram niște oameni terminați. Cu mama și tata — tata avea 95 de ani, iar mama avea 94 de ani. Am făcut socoteala, având în vedere că Ceaușescu avea 7000 \$ pe cap de om care pleca, că au încasat 28000 \$. (*Cine îi plătea?*) Îi plătea acea organizație care este în toată lumea. Este, cum să spun: sunt cei care dirijează lumea, și cele mai mari neazuri și rele care se produc pe această lume sunt din cauza lor. Și ei produc politica mondială. (*Deci, ei încurajau plecarea?*) Da, sigur că da. Ei se ocupă cu construcția statului Israel din toate punctele de vedere, cu sprijinul economic, ca oamenii să vină în Israel și să prospere această țară. (*Și trebuia să luați Dvs. legătura sau asta se făcea automat, la nivel de țară?*) N-aveam niciun amestec în această poveste. Înțelegerea era mult prea secretă. Am aflat că și pentru nemți se plătea tot așa. Am aflat când am ajuns acolo, aici, în România nu aveam de unde să știm acest lucru. Știam numai că Ceaușescu, dacă faci cerere îți dă drumul. Cât costă și... Ceea ce știu două persoane nu mai este un secret — asta a spus Napoleon și a avut dreptate. Pe urmă a devenit publică toată povestea. (*Și acolo v-a recunoscut pensia?*) Nu, nu. Acolo nu mi-au recunoscut absolut nimic. M-au trecut în categoria celor care aveau dreptul de pensie socială și primesc o pensie socială, pe care n-o primește fiecare. Este o pensie socială familială. Familia primește această pensie. (*Părinții au primit și ei?*) Părinții au primit și ei, sigur că da, ei erau altă familie. Cât au trăit, au primit și ei. Ei au primit încă doi ani. Asta a fost. Nu-ți recunoaște specializarea. Nici nu poți să ai pretenții ca un stat la care te duci și care este în plină criză, să-ți recunoască ție munca făcută în alt stat, uneori chiar împotriva intereselor statului care te primește. (*Și v-ați adaptat?*) Da. (*Când s-a născut mama?*) În 1893. (*Și-a murit în...*) În 1989. Iar tata a murit în 1990.

R.L.¹

„Când se întâmplă ceva rău, cel care l-a făcut este vinovat, dar cei care nu l-au împiedicat sunt și ei responsabili”.

M-am născut în anul 1926 într-o familie de evrei de rit spaniol, cum se zicea în România. Între evrei se zice de rit sefard. La un an după nașterea mea, ne-am mutat la Timișoara, într-un oraș în care se vorbea foarte mult ungurește. Familia mea nu cunoștea această limbă, căci acasă se vorbea exclusiv românește. Părinții vorbeau franțuzește și chiar și germana (care i-a ajutat foarte mult), dar totuși la început le-a fost greu cu limbile străine.

Ce însemna familie de rit spaniol în comparație cu ceilalți evrei? Proveneau din Spania și au ajuns în România prin Bulgaria și Iugoslavia. Bunicii mei erau originari din Bulgaria, din Lom Palanca (așa se numea) și s-au mutat la Craiova. Mama mea s-a măritat cu tatăl meu, care locuia la Roșiorii de Vede, unde tatăl lui a fost *hazan* (echivalentul rabinului) (*Și ei erau sefarzi?*) În comunitatea sefardă cel care spunea rugăciunile nu se numea rabin, ci *hazan*. În Timișoara părinții au deschis o mică prăvălie. Mama și tata lucrau amândoi la prăvălie. Mama se ocupa și cu croitoria și erau amândoi foarte ocupați. Eu ce țin minte este că am crescut într-o curte cu foarte mulți vecini : copiii din curte vorbeau toți ungurește și de la ei am învățat și eu limba lor. Mă obișnuisem atât de mult să vorbesc ungurește, încât, uneori, ca să le explic mai bine părinților ce vroiam ca ei să știe, trebuia să recurg la ajutorul fratelui meu, cu trei ani mai mare ca mine, ca să le traducă părinților mei ce aveam să le spun. Fratele meu a murit la 13 ani de scarlatină.

¹ Născută în 1926 la Craiova. A trăit, a studiat și a lucrat la Timișoara până în 1968, apoi la București până în 1978 când a emigrat în Israel. E de profesie și prin vocație medic, acum pensionară. Trăiește la Haifa în Israel. Interviuul a fost realizat de **Antonia Komlosi** la **Timișoara** în **noiembrie 2003**, cu ocazia unei scurte vizite ale interviewatei la Timișoara.

(*Voi, copii, ați învățat mult mai repede limba.*) Da, căci eram mai toată ziua cu copii din curte care aveau cu toții limba maternă maghiara. Astfel au trecut anii... (*Unde locuiați în Timișoara?*) Am locuit la început pe strada Dacilor, nr.1 și prăvălia era la parter. Se numea „La Steaua Roșie”. Iar templul nostru sefard se afla pe strada Ecaterina Teodoroiu. Cred că mai există și azi, ar trebui să mă duc să văd. În orice caz, familii de rit spaniol nu mai sunt în Timișoara, așa că, treptat, treptat s-a degradat clădirea. Nu știu dacă s-a vândut clădirea și dacă este folosită în prezent. Era un templu foarte mic, pentru un număr mic de familii. Clădirea cuprindea o locuință în curte și templul mititel. N-aș putea să spun exact câte familii erau, dar nu erau multe. (*Aproximativ... 20, 30?*) În jur de 100 de familii. Dar, în comparație cu templul din Fabric sau din Cetate, unde erau mii de familii, eram puțini. Majoritatea erau vorbitori de limba română, pentru că veneau din Vechiul Regat. Părinților mei cât au stat acolo li se spunea *regățenii*.

Timpu a trecut și trebuia să mă înscriu în clasa întâi. Mama mea s-a gândit că ar fi bine ca fiica ei să învețe germană și m-a înscris în Fabric, la o școală Notre Dame. Au fost dificultăți că nu eram creștină, dar m-au primit, zicând că vor cere aprobarea autorităților superioare, ca să pot fi primită în calitate de evreică. În primele săptămâni am început să învăț scrierea cu litere gotice și chiar să citesc textele cărților de clasa întâi. Repede m-am împrietenit cu câteva fetițe, care locuiau în apropierea mea. După trei săptămâni a venit răspunsul negativ de la superiori, precum că evreii nu pot fi primiți în această școală germană și în consecință am fost dată afară. Așa, la șapte ani, am cunoscut prima oară ce însemnează discriminarea rasială. Până atunci nu am cunoscut nici noțiunea și nici faptul în sine; trăiam liberi acolo în casă și în curte. Am aflat atunci că eu sunt *altfel* decât restul copiilor din clasă și cum începuseră cursurile la toate școlile de stat, nicio școală n-a mai fost dispusă să mă primească, pentru că întârziisem cu înscrierea trei săptămâni și, în acest fel, pierdusem o bună parte a materialului învățat de elevii din clasa întâi și nu se știa dacă voi fi în stare să-l recuperez.

Așa am ajuns la Școala Evreiască din Fabric, care era o școală a comunității, unde m-au primit cu brațele deschise și cu foarte multă căldură. Amintirea mea este de multă afecțiune care domnea acolo. Ne cunoșteam între noi, părinții se cunoșteau. Eram cu toții din

Fabric. Cu toate că eu eram singura elevă de rit spaniol și singura vorbitoare de limba română ca limbă maternă, am fost primită bine de restul colegelor. Profesorii mă rugau insistent să vorbesc în pauze românește cu ceilalți copii, ca să învețe mai ușor limba de predare în clase. Dar eu eram teribil de complexată, că eu eram iarăși diferită de ceilalți. Și n-am vrut să fiu diferită. Deci eram prima care începeam să vorbesc ungrește în pauze. În schimb, de câte ori venea o inspecție, eu trebuia să vorbesc, ca să vadă inspectorul ce bine învață copiii românește în această școală (*råde*). La toate sărbătorile naționale eu trebuia să spun poeziile patriotice, în toți cei patru ani de școală primară. Eu eram „firma”.

(*Acest fapt nu v-a șters complexele?*) Oarecum. Treptat, mi le-a șters,... dar m-am simțit izolată în comunitate. În clasa I de liceu am încercat să ies din nou din această senzație de „minoritară” și mama m-a înscris la Liceul Carmen Sylva. Era de stat și mi-am reîntâlnit unele dintre colegile pe care le cunoscusem în școala germană. N-am mai avut complexe, era bine.

La școala germană mă împrietenisem, în acele prime trei săptămâni, cu o fetiță care se numea Prakator (*nume de familie n.n.*). Familia ei avea o brutărie, mergeam la ea cu mare plăcere să mănânc covrigi calzi, nu locuia departe de mine. Eram în relații foarte bune, cu ea nu am simțit niciodată că sunt diferită. După ce am trecut la școala evreiască, relațiile cu ea s-au răcit. Nu mai știu nimic de ea de atunci.

În prima clasă de liceu am dat de prietene foarte bune, printre care era o elevă care se numea Dalma Georgescu, care nu știa ce-i aia evreu. N-am simțit cu ea niciodată vreo diferență dintre noi... Dar după trei ani ne-au dat afară din liceele de stat.

(*Era prin anii '40 deja, nu?*) Da. Exact. Deci am ajuns din nou în situația de discriminare și am fost primită la Gimnaziul Izraelit pentru fete. Pentru băieți era liceu comercial, dar pentru fete erau numai cele patru clase de gimnaziu. Noi, cele excluse de la liceele de stat, am ajuns acolo doar în clasa a patra, adică ultima clasă de gimnaziu și toate fetele aveam emoții, dacă se vor înființa și clase de liceu pentru noi sau eram în pericol să nu ne putem continua studiile (*Erați mai multe nou venite deci...*) Da, sigur. În consecință s-au făcut eforturi și din gimnaziu am devenit liceu și am putut să ne continuăm studiile și să ajungem în anul 1945 la bacalaureat. Acolo m-am reîntâlnit cu colegile de la Carmen Sylva și chiar cu unele profesoare care se aflau

în comisie și care m-au recunoscut și ne-am bucurat împreună de revedere. Cu această ocazie m-am reîntâlnit cu colegele de care mă despărțisem în anul 1940. Am fost o elevă bună la Carmen Sylva și mă țineau minte profesoarele: profesoara de latină, de română, de franceză. În comisie la bacalaureat am avut-o pe fosta mea profesoară de limbă română de la Carmen Sylva, care m-a recunoscut imediat și a fost deosebit de caldă cu mine. Cu ea am o povestioară foarte amuzantă, care nu știu dacă poate fi publicată... (*Povestii-mi.*)

La limba română am tras un subiect destul de antipatic — Diaconul Coresi — și nu prea aveam eu mare lucru de vorbit. Dar am vorbit ce m-am priceput să vorbesc și am terminat. A început să vorbească următoarea elevă și profesoara îmi face semn să mă apropii de ea. Eu m-am înspăimântat, că n-am știut dacă am vorbit bine sau că cine știe ce am spus ce nu trebuia, oare de ce mă cheamă la ea la comisie... M-am aplecat aproape de ea și m-a întrebat: *Unde ți-ai făcut pantofii?* Pentru că în perioada aceea nu se găseau pantofi. O cunoștință de-a mea mi-a croșetat partea de sus și un cizmar mi-a pus talpa. Era un pantof deosebit și ei i-a plăcut. Eu atunci m-am destins (*râde*), când am văzut că nu era în legătură cu Diaconul Coresi. Știi, era o nesiguranță, legată de politica nouă care începea.

(*Nu știți ce-i de bine și ce-i de rău*) Așa-i. După ce-am trecut prin ce-am trecut, începând deja de la șapte ani, nu mai știam. Experiența m-a făcut foarte precaută și rezervată și în anii de mai târziu. Cum mulți oameni, inclusiv colegi de ai mei, au crezut atunci că problemele rasiale se vor rezolva în comunism, s-au lăsat antrenati în politică. Nu era cazul la mine. Eu am stat tot timpul în banca mea. Nu m-am ocupat de politică în perioada aceea și nici mai târziu.... La facultate, fiind o studentă bună, eram responsabilă profesional pe grupă — însă, în ierarhie eram a doua, căci aveam un responsabil mai sus decât mine, care nu era evreu.

Niciodată n-am încercat să ies în evidență, altfel decât profesional. Și cred că asta se datorează începuturilor, care au fost traumatizante pentru mine ca și copil.

Am terminat liceul, am dat bacalaureatul și m-am înscris la medicină. (*O meserie pe care v-ați dorit-o sau părinții au vrut asta?*) Foarte mult mi-am dorit-o și am trăit-o cu pasiune: asta m-a ajutat foarte mult întotdeauna. În 1945 am dat admiterea, dar doar în 1946 au început cursurile. Facultatea de Medicină din Timișoara era în curs de organizare, atunci s-a înființat. În '46 au început cursurile cu anul I și

II și, mi se pare, în anul II au intrat cei care au pierdut primul an din diferite motive. Unii băieți care au fost la armată, alții care veneau din diverse lagăre — din Transnistria sau... aceia au intrat fără admitere. Am început medicina în '46 și am terminat-o în '51. Când am terminat, oamenii încercau să rămână în Timișoara, să intre la diverse specialități, să intre pe posturi de preparatori. (*Era prima promoție.*) Da, și fiecare a încercat. Eu n-am încercat. Nu cred c-aș fi obținut. Dar, nici n-am încercat niciodată nimic că... eu sunt din plebe și nu pot să... Și am plecat la țară. Aveam o circumscripție care cuprindea Săcălazul, o comună germană, Beregsăul Mare, o comună românească și Beregsăul Mic, o comună sârbească. Eram în relații foarte bune cu toți. Făceam naveta și primele zile eram puțin... nu știu cum. Se făcea naveta de la Timișoara la Jimbolia și eram singura evreică pe toată linia, adică nu erau alți medici evrei. Eram singură și veneam într-un sat german după război. Dar, cum mie îmi plăcea ce făceam și ei aveau nevoie de mine, eram cu toții în relații foarte bune .

(*Nu vi s-a întâmplat niciodată să mergeți la o familie în vizită medicală și să nu vă primească?*) Niciodată. Absolut niciodată nu mi s-a întâmplat. Poate era după război și le era teamă, n-aș putea spune. Dar aveau nevoie de doctor și eu eram singurul. Și lucram cu tot sufletul. Asta m-a caracterizat: vroiam să ajut pe toată lumea cu tot ce mi-a stat în putință. La început făceam lucruri mai deosebite, că veneam direct de la facultate cu tehnici noi și mult curaj, am făcut puncții pleurale la țară, ceea ce era lucru foarte mare la vremea aia. Una dintre familiile germane îmi spuneau Frau Professor (*râde*). Dar cum n-am putut s-o salvez pe doamna aceea pentru că avea cancer, gradele mele au scăzut și pe urmă mi-au spus doar Frau Doctor. În Beregsăul Mare m-au chemat la o bolnavă considerată pierdută, am găsit-o întinsă pe masă între două lumânări. După ce am examinat-o am constatat că avea pneumonie și cum atunci începuseră tratamentele cu antibiotice i-am administrat injecții de penicilină și bolnava s-a însănătoșit. Mi-a mers vestea că fac minuni. Așa că, acolo m-am simțit foarte bine. După trei ani la țară am venit la oraș.

(*Cum ați ajuns la oraș?*) Ginerele medicului veterinar de la Săcălaz, care mi-a fost coleg, vroia să vină acolo, în locul meu. A făcut eforturile materiale convenite la locurile convenite și a intrat pe postul meu. (*Vreți să spuneți că se dădea șpagă și pe atunci?*) Oau!... (*râde*) Nu în bani neapărat... nu știu exact. Știu că a rezolvat cu medicul adjunct șef de raion. (*La cel care decidea...*) Medicul șef de raion era un om deosebit, care, desigur, nu știa cu ce se ocupau adjuncții lui. L-am

respectat întotdeauna, căci avea o atitudine ireproșabilă în toate problemele.

Așa am ajuns la Timișoara, medic de întreprindere. Lucram la două fabrici. La fiecare eram cu jumătate de normă: fabrica Teba, la filatura de bumbac și fabrica de Tricotaje de copii, care atunci se numea Fónagy. Am fost acolo din 1954 până în șaizeci și... până când am cerut să plec de acolo. Îmi era foarte greu, că era foarte mult de lucru cu atâtea femei. Femeile aveau o mulțime de probleme. Eram foarte obosită. Și eu aveam problemele mele. La Beregsău trebuia să merg mult pe jos de la gară până în sat. Eram gravidă în luna a patra și într-una din zile, în drum spre dispensar, un mânz care probabil s-a speriat de prezența mea, m-a lovit puternic în abdomen și ca o consecință, probabilă, fetița mea s-a născut cu o hemipareză care ne-a pricinuit multă suferință întregii familii.

Deci am fost la Timișoara la fabrică. Cum îți spuneam, când lucram eram foarte fericită. În clipa când intram în cabinet toate problemele de acasă erau uitate până când părăseam cabinetul. De acolo am trecut la Uzina Electrică, unde erau mai mulți bărbați și nu aveam așa mult de lucru. La uzină a fost mai ușor, eram mai puțin solicitată. Soțul meu lucra și el acolo. Directorul era și el evreu.

Unul dintre inginerii de acolo mi-a adus pe părinții lui ca pacienți — oameni foarte cumsecade, de la țară. I-am ajutat probabil, că au venit și drept recompensă mi-au adus într-un pachet smântână, brânză, ouă, ce poți să aduci de la țară. N-am îndrăznit să primesc. Și cu durere în suflet, că n-am vrut să-i jignesc pe acei oameni, am trimis pachetul înapoi. Mi-a fost teamă c-o să zică: uite, directorul și-a adus oameni... (*Erau astfel de discuții acolo?*) Știam că sunt oameni rău intenționați, că sunt antisemiți acolo. Și n-am îndrăznit să fac nimic care ar putea dăuna soțului meu sau amicului nostru, care era director.

Era ceva, nu știu dacă poți înțelege, ceva care te urmărea tot timpul. Era o distanță pe care o simțeai... Așa că a trebuit să le trimit înapoi acel cadou și mi-a părut tare rău. Dovadă a fost că la un moment dat unul din cei care bănuiam că este foarte rău intenționat s-a dus și nu știu unde s-a plâns că au adus la Uzină, un medic de copii. Eu niciodată n-am fost medic de copii. Totdeauna am fost medic de adulți. Dar nu mai știau prin ce cale să ne facă rău. Soțul meu a fost conferențiar la Politehnică și individul cu pricina îi dădea telefon acasă să-l întrebe ce notă i-a dat la examen. Deci erau și oameni din ăștia. Majoritatea nu erau așa, dar niciodată nu știai de la

cine și la ce te poți aștepta și atunci trebuia să te ferești din toate părțile.

Am lucrat acolo până în anul 1968, când ne-am mutat la București. La București am lucrat ca medic de circumscripție într-o zonă cu blocuri, care cuprindea și o regiune unde erau grădinari. Mi-a plăcut foarte mult acolo, în general. Era o atmosferă destinsă. Grădinarii ăștia erau liberi profesioniști, nu erau îngrădiți. Vindeau flori, zarzavaturi... așa că erau mai slobozi, mai liberi, din toate punctele de vedere. Și relațiile dintre noi erau plăcute.. Nu am avut conflicte cu colegii, cu pacienții, cu șefii, m-am simțit foarte bine la București. Eram oarecum acasă, mai acasă ca la Timișoara. Cu toate că la Timișoara am trăit patruzeci de ani.

(*Nu v-ați simțit acasă aici?*) Niciodată. Adică, cum să spun, am avut prieteni foarte buni, pe care-i am și acum în Israel și evident că trăiam într-o societate de evrei, foarte puțini neevrei (cei care erau în căsătorii mixte). Am făcut războiul împreună, ceea ce te leagă foarte mult. Și totuși, la București eram mai acasă. Toate rudele mele, câte aveam, erau în București. Am fost o familie foarte mare, din care unii au trăit în Iugoslavia, unii în București. Au pierit cu toții, cei din București au murit încet, de moarte naturală. Atunci când eu am ajuns în București, din familia mea mai erau doar puțini, oameni în vârstă care au murit treptat. Eram acasă acolo cu toată mentalitatea, cu toată... atmosfera în care am crescut. Eu am crescut pe românește, și puțin în ungurește și nemțește. Eu am văzut în cartea voastră² că sunt foarte multe familii mixte și toți știau maghiara. La noi, nu era așa. Mama mea se descurca în limba germană, că ungurește n-au învățat niciodată, nici mama, nici tata. Și la prăvălie, unde trebuiau să vorbească, aveau fete care vorbeau în locul lor. Însă mama știa nemțește, iar tatăl meu, care a trăit la Paris treisprezece ani, știa franceză foarte bine. Eu spuneam că limba și cultura franceză le-am primit prin laptele de tată. El povestea despre Franța mult și n-am apucat să mă duc acolo, decât după ce am emigrat.

În orice caz, la București eram în elementul meu. Acolo am avut relații foarte bune cu pacienții, îmi plăceau mâncărurile de acolo, mai mult. Nu-mi plac mâncărurile ungurești. Cultura cuprinde și

² E vorba de Smaranda Vultur (coord.) *Memoria salvată. Evreii din Banat ieri și azi*, Ed. Polirom, Iași, 2002.

obiceiurile alimentare. Obiceiurile noastre culinare spaniole erau cu totul diferite de ale evreilor celorlalți. De exemplu, de sărbătoarea Paștelui (Pesah la noi), când la ei se mănâncă pește umplut, la noi se făceau ouă colorate. Erau fierte în coji de ceapă, multe ore, se fierbeau multe și erau foarte bune la gust. La noi se mânca plăcintă cu carne și cu brânză făcută într-un anumit fel, la unguri așa ceva nu se mânca.

Cum zic, erau diferențe culturale. Evreii care își au originea în Rusia, Polonia, vorbesc idiș. Noi vorbeam *ladino*, care este o limbă spaniolă veche din anii 1400, când au început să se răspândească evreii din Spania din cauza persecuțiilor rasiale, exact cum idiș este limba germană antică... (*Sunt două ramuri ce au evoluat diferit.*) Sărbătorile ne sunt comune, dar se sărbătoresc altfel. Și rugăciunile sunt comune, dar ne rugăm în altă limbă. Limba era diferită, obiceiurile alimentare erau diferite... dar soarta ne-a fost aceeași.... (*pauză*)

(*Sunteți așadar în București... și?*) Sunt în București din '68 până în '78, când fiica mea cea mare a terminat Facultatea de Fizică și împreună cu soțul ei care terminase Facultatea de Matematică, au plecat în Israel. Sora ginerelui meu plecase în Israel și ei au plecat după ea, pentru reîntregirea familiei. Asta era în '77. Noi am plecat în '78, după ei. Nu era problemă de plecat, era foarte ușor, era nevoie și de locuințele noastre și de funcțiile noastre. Plus că statul primea avantaje materiale, relații economice cu Israelul. (*Ce se plătea?*) Erau diverse moduri de-a plăti. Israelul făcea diverse investiții. Apoi se plătea o anumită sumă de persoană. Noi n-am plătit, dar pe colegi sau prieteni de-ai noștri i-au scos din închisoare ca să plece, pentru că s-a plătit pentru ei diverse sume, începând de la 10.000 de dolari în sus. Cine încasa banii ăștia eu nu știu să vă spun, pentru că n-am intrat în acea categorie. Ei au plecat prin anii '50, '60.

(*Când au început să plece mai mulți?*) În anii '50 s-a făcut o mare înscriere pentru plecare. Oamenii stăteau la coadă ca să capete formularele de emigrare. În România erau 400.000 de evrei. Grosul evreilor s-au înscris atunci. Trebuia să mergi la București, la Miliție sau nu știu unde și să stai la coadă. După care, unii au primit înștiințare că în curând vor avea pașapoartele. Au vândut tot ce aveau în casă și apoi a venit ordin că nu se mai pleacă... Au trebuit să ceară împrumut un pat și o plapumă și așa au trăit câțiva ani, până când iar au început să dea drumul plecărilor. Când în 1948 Israelul a devenit

stat independent nu mai era nevoie de „certIFICATE”. Până atunci toți antisemiții ziceau: „Du-te la Palestina!..” Așa ni se spunea: „Duceți-vă la Palestina, de ce sunteți aici?” Acuma, că suntem acolo, ne zic arabii: „ieșiți din Palestina!” (*râde*) (*Ironia istoriei, nu?*) Ironie, nu?

După declararea statului Israel și câțiva ani încă, după ce s-a terminat războiul au început emigrările mai masive. Primii care au venit în Israel erau cei care s-au întors din lagărele Holocaustului sperând că urmașii lor vor avea o soartă mai bună ca a părinților. Este dureros că și mulți dintre copiii acestora au murit tineri, în războaiele cu arabii. Vezi cum este istoria și cum nu putem evita nenorocirile.

Deci, în 1978, la vârsta de 52 de ani, am ajuns în Israel, unde era mare nevoie de medici, încă. Eu eram considerată medic tânăr, căci medicii veniți din Germania prin 1930 începuseră să îmbătrânească. Toți emigranții sosiți înainte de 1948 trebuiau să aibă un „certificat” care atesta că puterea mandatară (englezii) este de acord să intri pe teritoriul aflat sub mandatul lor. Aceste „certificate” costau bani, nu puțini, pe care îi încasau englezii. Tinerii veniți din Germania, când Hitler se apropia de preluarea puterii plecau din țara în care s-au născut, în ciuda împotrivirii familiilor lor, care spuneau: „Voi sunteți nebuni! Vă duceți în Palestina!” (*Nu știau ce urma să vină.*)

Evreii din Germania se simțeau nemți, născuți acolo de câteva generații, crescuți în cultura germană, nu-și puteau imagina că se poate ajunge la o asemenea cruzime. Chiar când au început mișcările antisemite au spus: „Ah... nu va fi nimic serios!...” Cei care au plecat, au supraviețuit. Am avut pacienți din aceștia care mi-au povestit că numai ei au rămas în viață din familia lor mare, pentru că nu și-au ascultat părinții. Așa că, între medicii veniți din Germania și Polonia erau mulți bătrâni, și eu cu cei peste 50 de ani ai mei, eram considerată tânără în Israel: imediat am primit servicii foarte bune.

(Cum a fost plecarea? Povestește-mi mai în detaliu plecarea, cum ați ajuns acolo, cu ce ați plecat de aici?) Ne-am înscris pentru plecare. N-am avut nicio problemă. Am spus că fiica noastră este acolo și mergem la ea pentru reîntregirea familiei. Aveam un apartament foarte frumos în București, într-o vilă cu două etaje, pe lângă Foișorul de Foc. Știam și cine o să vină în apartament în locul nostru. După ce ne-am înscris, știam că în termen de un an plecăm și cred că în zece luni am și plecat. Ne-am înscris în decembrie '77 și am ajuns în Israel în 7 noiembrie '78. M-am desprins greu de pacienți, de colaboratori, de

prieteni, de toată viața pe care am dus-o acolo,... dar știam că n-am altă soluție. (*De ce?*) Soțul meu a fost director adjunct la un mare institut de cercetări și l-au scos din funcție încă înainte să plece copiii. Au numit pe altcineva pentru ameliorarea componentei naționale. Ceaușescu a avut politica asta, de a-i scoate pe evrei din toate funcțiile mari, atât politice cât și administrative. (*Știați deci că nu puteți ajunge mai sus de un anumit prag.*) Eu personal nici n-am încercat, pentru că munca mea mi-a dat suficientă satisfacție. Eu îmi ziceam că esențialul este să fac medicină, indiferent în ce condiții. Mi-era absolut egal. Colegii mei au fost medici specialiști, evrei și neevrei, membri de partid. Eu nici nu m-am luptat,... m-am străduit doar să nu mă dea la țară. N-am vrut să mă duc acolo, parcă am avut o presimțire. Am vrut să-mi dea o funcție în Timișoara, că eram gravidă și aveam un copil mic acasă și soțul meu lucra în Timișoara și voiam să-mi cresc copiii în liniște. Pe mine n-a avut atunci cine să mă ajute. Trebuia să mă lupt cu Sfatul Popular al regiunii, cu o persoană de sex feminin antipatică. Se numea doamna Crișan. Și nici nu a stat de vorbă cu mine. Atunci am dat în judecată secția sanitară a sfatului popular județean bazându-mă pe situația mea familiară. Evident că am pierdut procesul.

Să fac o paranteză: acum citesc o carte, „Fără speranțe” despre poetul Mandelstam, scrisă de soția lui. Scriitorul a fost arestat pentru o poezie pe care-a scris-o, în care Stalin nu apare în lumină bună. A fost arestat, chinuit și această Nadejda, soția lui, descrie atmosfera din perioada lui Stalin, când cei de la putere puteau să hotărască orice și să omoare pe oricine. Nimeni nu putea să apere pe nimeni. Faptul că erai poet sau intelectual era suficient să fii considerat vinovat. Erau tratați cu dispreț poezii și intelectualii, în general. Impresionantă este psihologia oamenilor care aveau puterea și modul lor de judecată. (*Știi că dacă o faci, o faci pe cont propriu.*) Sută la sută. Intelectualii erau cu rucsacul pregătit, căci niciodată nu știau când și unde vor fi surghiuniți. Cum erau la noi pe vremea celui de al doilea război mondial, evreii: erau pregătiți cu rucsac, cu bocancii noi cumpărați, căci se așteptau să fie deportați. Acolo intelectualii stăteau așa cu bagajul făcut să aștepte când îi duc la pușcărie. Și nimeni nu putea să spună nimic. Cartea asta este atât de bine scrisă... analizează psihologia potențailor și a victimelor....

(*Credeți că femeile au o capacitate mai bună de-a simți, de-a înțelege astfel de lucruri?*) Eu cred că da. De a analiza lucrurile. Ea a publicat poeziile lui după era stalinismului, le avea în memorie căci le-a învățat pe

din afară când a văzut că la perchezițiile numeroase care li se făceau li se confiscau toate manuscrisele.. (*Le-a învățat pe din afară* — n. n.). Scriitoarea dovedește o mare cunoaștere a psihologiei dictatorilor și a victimelor.

Să ne întoarcem la oile noastre. Te interesează cum m-am adaptat în Israel.

(*V-ați tot mutat: prima dată la Timișoara, apoi la București, apoi în Israel.*) Și soțul meu a fost foarte fericit în București, la fel ca și mine. Poate că atmosfera de acolo ne era mai apropiată. Copii mei nu au învățat ungrește, pentru că mama mea i-a crescut și ea nu știa limba. Fetele înțelegeau amândouă, dar nu știu să vorbească. Așa a fost: din București am plecat în Israel.

(*Cu ce ați plecat? Ce speranțe? Ce planuri?*) Știam că sunt acolo toți colegii noștri de liceu și foarte mulți colegi de facultate. Aici rămăseseră mult mai puțini. Știam deci că mergem între cunoscuți. Ne-am regăsit copilăria, am regăsit mirosul băcăniilor din copilărie... Aveam o prietenă din liceu pe care o iubeam foarte mult, care a plecat printre primii, scoasă cu bani din țară. Deci era demult acolo. M-am bucurat teribil că am să fiu cu ea. Numai că ea era la Tel-Aviv și eu am trăit la Haifa. Noi știam încă din București că ne vom stabili la Haifa, căci prietenii și foștii colegi din energetică ai soțului meu îl așteptau și chiar știau în ce secție va lucra.

De E. Kishon ai auzit vreodată? (*Un umorist?*) Da, un umorist... El povestea că un prieten din străinătate l-a anunțat ca vine în vizită, iar el i-a răspuns: bine, asta de dimineață, dar ce faci după-masă? Israelul era așa de mic. Așa că ne puteam vedea și cu cei din Tel-Aviv, distanța fiind relativ mică; aveam mulți colegi acolo. Eram câteva cupluri, împreună încă din liceu. Și eu cu soțul meu ne-am împrietenit încă din liceu. Toate ne-am căsătorit cu prietenii noștri din liceu. Bărbații erau foști colegi de liceu și noi eram foste colege de liceu. (*Erați o gașcă pe cinstel!*) Da.

(*Din familie a mai rămas cineva aici?*) Nu. Cei în vârstă muriseră. (*Părinții dumneavoastră?*) Mama mea a murit în Israel și tatăl meu a murit în '45, la al doilea infarct. Noi am avut o situație mai ușoară, pentru că tatăl meu avea cetățenie iugoslavă. Nu mai știu pe la ce vârstă a ajuns în Iugoslavia și a primit acolo cetățenia lor. Cum atunci România nu era în relații proaste cu sârbii, nu s-au atins de noi. Deci

nu ni s-a naționalizat casa, nu ni s-a luat radioul, când la toți evreii li s-a luat, nu stăteam cu rucsacul pregătit ca să fim luați.

(Nu ați fost dați afară de la locul de muncă...) Ba da. Adică am avut o prăvălie și a trebuit s-o desființăm. *(Ce vindeați acolo?)* Mărunțișuri și confecții, că mama știa să coasă. Deasupra prăvăliei, era o cameră, unde ea cu încă un ajutor, coseau haine și apoi le vindea. În 1940, când au venit legionarii și au început legile antisemite, a trebuit să lichidăm prăvălia. Și am trăit din rezerve până în 1945, când a murit tata. El era și foarte temător.

Eu am avut un frate care a murit de scarlatină la vârsta de 13 ani, asta a fost o foarte mare durere pentru părinți și pentru mine. Tata a suferit foarte mult. Fratele meu a murit în septembrie și tata în ianuarie a făcut primul infarct. Pe urmă, peste nouă ani, a făcut al doilea infarct și a murit. Dar să mă întorc... *(Îmi povesteți de prăvălie.)* Așa. Am avut o funcționară pe care mai mult o foloseau ca să mă plimbe pe mine, să mă duc cu ea în parc, căci mama avea încredere în ea. Sau când ei plecau seara de acasă, ea dormea cu mine. Și vindea și la prăvălie. Când au venit legionarii, am rupt relațiile cu ea... Oricum, eu eram deja mai mare și nu mai aveam nevoie de ea. Eu aveam un pulover verde care îmi stătea foarte bine. Mi-a zis atunci: nu ți-e rușine să porți un pulover verde?! *(Incredibil.)* Am purtat totuși puloverul. Nu mai țin minte ce-am făcut cu el, dar totuși este dramatic. Aceste persoane cu care am fost foarte apropiați... Nu-ți mai spun când am lucrat la Teba ca medic, am revăzut-o. Era mare activistă sindicală. *(Nici măcar n-ați putut să-i spuneți în față ceva.)* Nu. Ea m-a recunoscut, eu am recunoscut-o. Ea a venit să cerceteze activitatea sindicatului de la Teba, n-avea nimic cu mine, cu sectorul sanitar. Și eu n-aveam nimic comun cu ea. Dar ea era mare ștabă. Îmi spuneau fetele de acolo: „Ah, tu nu știi cine-i asta?!” Ce puteam să fac? Toată viața este așa. *(N-ar trebui.)* N-ar trebui, dar așa este.

Ne întoarcem în Israel sau rămânem în România? *(În România. Am vrut să vă întreb de Facultatea de Medicină. Ați vorbit de frustrările de-a fi evreică cu care ați crescut. Care era situația femeilor ca studente la medicină?)* Era foarte bună. Eu, când aud de problemele femeilor sau de discriminare, mă mir, căci... nu am simțit așa ceva. N-am simțit niciodată nimic și nu cred că am avut un salariu diferit de cel al bărbaților. Da, băieții se duceau mai ales la specialități de chirurgie și noi fetele mai ales medicina de familie. Dar eu n-am considerat că sunt discriminată ca femeie, ci pentru că am alte tare, din cauza cărora

nu puteam să avansez prea mult. Colegii evrei, membri de partid, puteau înainta mai ușor... *(Nu era ceva neobișnuit ca fetele să facă medicina?)* Erau într-adevăr mai puține fete decât băieții. Acuma este invers. Băieții se purtau foarte onorabil cu noi. Cred ca faptul ca eram foarte drăguță, m-a ajutat să am mulți prieteni buni între colegii de toate naționalitățile. Am fost repartizată ca medic de circumscripție în raionul Timișoara, ceea ce era considerat un mare noroc. În toate satele pe care le-am păstorit, m-am înțeles bine cu populația, care mă ajuta la aprovizionarea cu alimente. Puteam să mă aprovizionez acolo, să aduc acasă multe lucruri. Deci eram considerată norocoasă, că am ajuns acolo. Unii au plecat în sate sărace, prin Oltenia, și s-au chinuit acolo...

(Ce profesori ați avut la început?) Era profesorul Șerban Brătianu, care a fost la histologie. Era profesor Iagnov la anatomie, profesorul Georgescu la fiziologie. Era profesorul Cotăescu care a făcut anatomie și pe urmă fiziopatologie. La chirurgie era Pius Brînzeu. La microbiologie era profesorul Mezrobeanu. Majoritatea au venit din București. Unii făceau naveta: profesorul Longhin, care era la dermatologie. El era foarte simpatic: ne învăța despre sifilis și ne spunea „sifilisul dumneavoastră, domnilor...” *(râde)*. Pe urmă au început să le facă vânt profesorilor evrei, lui Iagnov, de exemplu. A avut niște conflicte în urma cărora l-au dat afară. *(În Timișoara erau de dinainte foarte mulți medici evrei...)* Exact. Era doctorul Perlstein, un medic bun. El avea cabinetul lui, era medicul familiei noastre. Pe el l-au luat să ne țină câteva cursuri de cardiologie și colegii noștri erau revoltați, că nici măcar nu vorbea bine românește... Vorbea cu accent, că limba lui maternă era maghiara. *(Important e ce-a putut să vă învețe.)* Așa este. Ne-a învățat o mulțime de lucruri practice. Foarte repede l-au dat afară. Era un profesor de igienă care se pare că a avut un trecut politic neagreat și au vrut să-l îndepărteze de la facultate. Cum sa procedeze ? O mică grupă de studenți ar fi declarat că la cursurile lui ar fi făcut declarații malthusianiste, filozofie care nu era acceptată de comuniști și deci trebuia îndepărtat, eu nu mi-am amintit că el ar fi spus asta. Dar eram într-o delegație care trebuia să-l interogheze și să-l scoată vinovat de o filozofie idealistă. Făceam parte din comisia care îl interoga. Profesorul s-a apărat cu vehemență și cu lacrimi în ochi încerca să ne convingă că nimic nu-i adevărat și el niciodată nu a fost malthusianist. Conducătorul comisiei era responsabilul profesional pe an, un băiat drăguț și cumsecade, de la țară, blând și inteligent. Și îl

vedeam că îi era grea situația. Eu, cel puțin, n-am fost obligată să vorbesc și am tăcut din gură. Dar el era obligat să vorbească și încerca cu blândețe, dar fermitate să-i declare că știe că el s-a făcut vinovat de acest păcat.

(L-au atacat cu ce spunea la cursuri.) Da. Iar el ne zicea: „Eu niciodată n-am fost malthusianist!” — spunea el revoltat, indignat și aproape plângea. Era prima dată când asistam la chinuirea cuiva care trebuia să fie dat afară. Nu știam înainte cum se face asta. Pe mine, nefind membră de partid, nu m-au verificat niciodată. Am fost numai la UTM și acolo am fost primită cu multă întârziere, căci am declarat că în trecut am fost într-o organizație sionistă și sionismul era inacceptabil în perioada comunismului.

Colegii mei care fuseseră legionari, în conformitate cu declarațiile lor, au fost lăudați pentru schimbarea concepției lor politice.

Mai târziu am învățat pentru „aspirantură”, noțiune necunoscută azi, spre a dobândi un titlu în plus, care poate ar fi putut să mă promoveze, dar nu m-a ajutat la nimic. În schimb, în Israel, unde nu cunoșteau acest titlu și această diplomă, erau încurcați că nu știau nimic despre semnificația acestui titlu și îi încurca faptul că aveam două diplome și nu una ca ceilalți medici. Mi-au propus să mai dau niște examene în limba engleză ca să beneficiaz de o eventuală promovare. Nu eram nici așa de bună în engleză și nici așa de bună în ivrit și eram și prea obosită ca să-mi încep studiile din nou. Învățarea medicinei în România era mai ales bazată pe examinarea bolnavului și judecata medicului, care trebuia să interpreteze corect cele auzite de la bolnav și rezultatul examinării bolnavului pe care trebuia să o facă corect. Asta se numea punerea unui diagnostic clinic. În Israel, ca și în țările europene și America, medicii, se bazează în judecarea cazului, mai ales pe interpretarea analizelor de laborator (foarte multe) și diverse feluri de aparate tehnice (computer tomography, magnetic resonance imaging și multe altele de acest gen), dar pentru examinarea bolnavului rămâne prea puțin timp, ceea ce nemulțumește majoritatea pacienților. Medicii veniți din România erau bine priviți la toate nivelele și erau primiți mai ușor în locurile vacante.

Mi-au trebuit câteva luni ca să învăț ce nu știam: interpretarea analizelor care erau noi pentru mine și a numeroaselor medicamente de care nu auzisem până atunci. Treptat m-am adaptat la noul fel de medicină și la medicamentele pe care nu le recomandasem niciodată

în trecut. Venisem cu o cartică, în care erau înșirate toate medicamentele din România, cu numele lor comercial și chimic. În Israel am stat trei luni într-un cabinet medical, lângă un medic cu vechime, venit tot din România, ca să învăț ceea ce nu învățasem în timpul activității mele precedente. După aceea m-au ținut o lună de pregătire în spital. După terminarea și a acestui stagiu, am fost declarată aptă de muncă, în calitate de medic de familie. Am început prin a face gărzi sâmbetele, când ceilalți medici nu erau doritori să lucreze. Mă uitam în cartea adusă de mine, să-mi aleg medicamentul pe care voiam să-l prescriu și căutam în cartea israeliană numele comercial de aici. Eram veșnic cu cele două cărți în mână, era foarte, foarte obositor, mă întorceam la centrul de absorbție unde locuiam încă, cu dureri mari de cap și epuizată de muncă și mai ales de emoții. Cu bonavii vorbeam ivritul, învățat în puținele luni care au trecut de la venirea noastră, până la începerea activității mele ca medic de familie. În perioada centrului de absorbție trebuia să învățăm intensiv ivrit, câteva ore pe zi, plus pregătirea lecțiilor acasă. Ne vizitau mulți timișoreni și bucureșteni, care auziseră unii de la alții că și noi am sosit și ne spuneau: am venit să vă zicem că cel mai important lucru este să învățați limba! Și-mi venea să-i întreb: Când? Că voi sunteți tot timpul cu noi. Când să mai înveți și limba? Ne sculam dimineața la șase ca să învățăm și să repetăm cele învățate în zilele precedente. *(Trebuie să vă obișnuiți și cu viața de acolo, nu?)* Nu a fost foarte greu, pentru că în Haifa au fost foarte mulți vorbitori de română și printre medici și printre pacienți, care ne ajutau la nevoie.

Într-o sâmbătă mi-a venit, în gardă, o femeie și după ce am examinat-o mă pregăteam să-i dau rețeta ca să poată scoate medicamentul de la farmacia dispensarului.

Am întrebat-o: cum te cheamă? Mi-a zis numele și am întrebat-o „dar cum se scrie numele?” Ea, supărată că eu nu știu, mi-a smuls pixul din mână și a scris singură numele pe rețetă. Și după ce l-a scris a zis „Vai! Ce-am făcut! am păcătuit! Eu sunt religioasă și nu aveam voie să scriu sâmbăta!” În Israel 25 % din populație este foarte religioasă, dar totuși umană; de exemplu bătrânilor și bolnavilor le este interzis să postească la marile sărbători. Dar unii postesc cu încăpățănare și leșină sau o pățesc și mai rău. Eu la mulți le spuneam: nu postiți. Eu spuneam la toată lumea, că eu personal, nu fac parte din cei care postesc.

Noi n-am fost religioși în familie, părinții mei, țineau doar anumite sărbători importante. Cred că aderarea la religia părinților sau

la alte religii (cine trece de la religia în care s-a născut, la alta pe care și-a ales-o), îți dă senzația plăcută de aderență de grup, de colectivitate, care gândește și se comportă la fel ca tine, se roagă deodată, se apără reciproc, când se poate. Unii se declară cetățeni ai lumii. Nu cred că le este ușor, căci în perioade de criză mondială trebuie să te aliniezi cu partea de populație care gândește ca tine, altfel te simți izolat, tocmai atunci când simți cea mai mare nevoie de colectiv. În categoria din care făceam parte, ne adunam în seara de Seder, care este la începutul primăverii odată cu Paștele celorlalte religii. Ne adunam, citeam istoria ieșirii evreilor din Egipt, cu ajutor supranatural. Mâncam ouă vopsite cu coji de ceapă, supă de pui cu găluște de matza (aluat nedospit) și alte bunătăți pregătite fără făină de grâu, ci cu făină de matza. Copiii, în general, asteaptă cu nerăbdare să se termine cititul ca să poată mânca, în sfârșit, din bunătățile tradiționale, cum ar fi ouăle colorate cu coji de ceapă care se fierb multe ceasuri, ca să aibă un gust special.

(În Israel v-ați cunoscut cu evrei de rit spaniol?) În Israel sunt mulți veniți din Grecia, Turcia, Bulgaria care vorbeau cu toții ladino bine, dar eu nu eram în stare să conversez cu ei în limba lor maternă și nu ne lega vreun trecut istoric, afară de discriminarea de care am suferit cu toții; preferam să vorbim ivrit.

Unii pacienți, veniți din țări vorbitoare de spaniolă, intrau la secretariat și cereau să fie trimiși la un medic care să le înțeleagă păsurile, de la birou erau trimiși la mine, eu cel puțin înțelegeam ce îi doare și eram în stare să le spun câteva vorbe (nu prea multe). Înțelegeam bine limba, pentru că părinții mei, ca eu să nu înțeleg, vorbeau secretele lor în ladino și deci m-am învățat cu limba, înțeleg, dar nu știu să vorbesc. Mă descurcam cu ei, până ce își găseau un medic care vorbea bine limba lor. De la birou, pe toți îi trimiteau la mine, pentru că ceilalți medici nu știau nici cât mine. M-au ajutat diversele limbi pe care le știam, unele mai mult, altele mai puțin, dar am putut să deservesc o mulțime de pacienți veniți de prin toate colțurile lumii. *(Știi din fiecare câte puțin. Engleza cum ați învățat-o?)* Ore particulare. De exemplu fiica mea, care trăiește acum în America, a luat foarte puține ore particulare și a învățat repede.

(Ați păstrat legătura cu comunitatea evreilor de aici de când ați plecat?) Din București? Nu, nu am păstrat... *(De ce n-ați plecat înainte, atunci când plecau cei mai mulți?)* Aș fi putut să plec înainte să încep facultatea, în

1945, când s-a dat drumul. Atunci murise tatăl meu, iar mama avea la Timișoara o mică prăvălioară cu alți doi tovarăși. Ea n-a vrut să plece și nici pe mine nu m-a lăsat. Viitorul meu soț cu care eram prietenă de câțiva ani, n-a vrut să plece fără să ne terminăm studiile și ca majoritatea intelectualilor evrei credea și el că totul va fi bine și frumos. Eu eram înclinată să plec, dar nu puteam să o părăsesc pe mama mea, proaspătă văduvă. Deci n-am plecat.

Am terminat amândoi facultatea și am început să lucrăm. Și când a plecat toată lumea, în '50, și când s-au făcut cozile acelea imense pentru formulare, unii au fost păcăliți și traumatizați, căci au primit înștiințarea de plecare și și-au vândut toate lucrurile, și-au pierdut serviciile și brusc nu i-a mai lăsat... Când a plecat grosul familiei mele din București, noi nu am vrut să plecăm, pentru că încă mai aveam iluzii că poate problemele rasiale se rezolvă,... că poate ne putem realiza aici. Soțul meu a fost întotdeauna în funcții de conducere și la Timișoara și la București și în Israel. Acum, când noi două stăm de vorbă la Timișoara, adică ne aflăm din nou Timișoara, la o conferință despre energie electrică. Aici la conferință mi-a făcut mare plăcere să văd că erau acolo prefectul, deputați, decanul și profesori care stăteau în prezidiu... și unul din ei a ținut în mod special să mulțumească la doi oameni care au contribuit mult la formarea lui profesională, unul era profesorul Drăgan de la București și al doilea a fost soțul meu. Lui îi plăcea teribil să predea. A lucrat cu jumătate de normă conferențiar la Politehnică și îi plăcea tineretul, îi plăcea să-i învețe. O făcea cu foarte multă plăcere și cine a vrut să învețe de la el, a învățat foarte multe lucruri. La conferință s-a citit un fax al unui fost coleg de serviciu, care este acum președinte de onoare al Societății Internaționale de Energie, pensionar, care n-a putut să vină și care își manifesta regretul că nu era prezent, dar a ținut mult să-i pomenească pe acei ingineri prezenți aici, care au avut o mare influență în energetica din România și în special din Timișoara și soțul meu a fost printre cei citați. Așa că el a avut satisfacții profesionale și nici eu nu am fost lipsită de ele. *(Spuneți că ați avut ce pierde și de aceea n-ați plecat?)* Da... și mai aveam încă lumea noastră aici. Mai erau prieteni de-ai noștri care, ca și noi, erau mulțumiți cu ceea ce făceau. Erau aici în Timișoara sau în București, dar azi toată lumea este acolo. În capul nostru a fost ideea că n-am avut altă soluție, am fost împinși afară din țară. Am fost împinși din mai multe motive...

Pe atunci stăpânirea avea avantaje din plecarea noastră, prin ceea ce lăsam și pentru ceea ce primeau în schimbul nostru. Eram în perioada Ceaușescu o marfă foarte bine vandabilă. *(Ce urât sună.)* Sună urât, dar e adevărat. Eu, de exemplu, înainte de plecare, am primit un cec de 750 de dolari, ca să fac cumpărături la magazinele unde se vindea numai pe dolari, la *shopuri*. N-am știut de la cine i-am primit și ulterior am aflat că de la statul Israel. Dolarii rămâneau în România. Și erau multe feluri de afaceri din astea. Întâmplător am citit o carte, unde se spunea cum proceda statul Israel,... căci cei care plecau în Anglia, Franța sau SUA erau scoși de rude care plăteau pentru ei dolari peșin,.. dar pentru noi, care plecam în Israel, nu... *(Era o întreagă rețea prin care ei plăteau pentru voi.)* Da, plăteau sub diverse forme... poate că și *cash*, nu știu exact. Știu că se făcea câte o fabrică cu capital israelian, de exemplu și altele de genul ăsta. Așa că, practic, ne simțeam împinși afară. Știam că n-o să avem dificultăți să plecăm..., așa că am plecat. *(V-a părut vreodată rău că ați plecat?) ... (râde)...* Uite, am aici în Israel foarte mulți prieteni, la București ne-au rămas puțini prieteni care nu sunt evrei, de la locurile noastre de muncă. Eu n-am avut colectiv mare. Am lucrat în același cabinet cu un medic care este azi în Germania și cu care am rămas în relații foarte bune, corespondăm. Cu sora cu care lucram suntem în relații de corespondență. Am evitat, spre binele pacienților (credeam eu), să mă împrietenesc prea mult cu cei pe care îi îngrijeam, căci o oarecare distanță, îi avantaja pe ei. Prietenii vechi mi-au devenit ulterior pacienți, dar nu invers. Am zis că există o anumită distanță și pacienții se simt mai bine, mai apărați, dacă medicul este o persoană pe care n-o cunosc așa de bine ca om. *(Și medicul poate fi mai obiectiv...)* Mai obiectiv și mai puțin implicat. În Israel cel puțin, imediat m-au invitat la botezuri, la nunți. Nu m-am dus, am trimis doar telegramă de felicitare. De exemplu, ginerele meu din Israel lucrează la o întreprindere a cuiva a cărui fiică s-a măritat cu fiul unei paciente de-ale mele și m-au invitat la o nuntă ca în povești. Nu m-am dus. Am menținut o distanță, ca să le fie lor mai bine. Țasta a fost un principiu din totdeauna...

(Aș vrea să ne întoarcem puțin la perioada copilăriei. I-ați cunoscut pe bunici?) Da, pe bunicii din partea mamei. Pe cei din partea tatălui nu i-am cunoscut. Bunicii din partea mamei au fost la Craiova, până când au avut putere să lucreze și după aceea au venit la București, că aveau un fiu la București. Mai târziu au venit și la Timișoara, au locuit și la

noi. Pe urmă, când comunitatea spaniolă a rămas și mai mică decât era la început, bunicul a fost *bazan*, el spunea rugăciunile. La evrei trebuie să fie cel puțin zece bărbați ca să se poată face o rugăciune și era foarte greu să-i aduni la un moment dat. Mai chemau pe câte unul de pe stradă, ... că altfel nu se putea face rugăciunea. Vineri seara și sâmbăta se ducea la templu. Asta era meseria lui. Bunica a murit la București și după ce a rămas singur s-a mutat definitiv la noi la Timișoara. Era singur și băiatul lui de la București era neînsurat. Pe urmă s-a însurat și lucra mult și bunicul nu putea să stea singur acasă. A stat la noi, unde erau copii mici, ai mei. Am avut o casă familială mare la Timișoara și a fost loc pentru el.

(Bunicii cu ce s-au ocupat în tinerețe?) Prăvălie. Eu i-am cunoscut când aveau o prăvălie la Craiova. Cred că se chema „La Porumbelul verde”. Țin minte Craiova foarte vag, pentru că nu am avut nici măcar un an, când am plecat de acolo. Dar la șase ani mama s-a dus să-și vadă părinții și m-a luat cu ea. *(Nu mergeați în vacanță la bunici?)* Nu. Mama m-a luat cu ea o dată și atâta țin minte că stăteau într-o casă simplă cu un coridor lung... *(Nu erau sărbători când se aduna toată familia la bunici sau...?)* Nu se putea. Erau trei fete și un băiat. Băiatul era la București, o fată s-a măritat la Brăila, o fată era la București și mama la Timișoara. Ne-am strâns o singură dată toți la Arad, că fata care era la Brăila a stat înainte în Arad. Era o locuință mare, eram foarte mică atunci.

(Bunicii erau religioși?) Nu. Probabil bunicii din partea tatălui erau religioși, dar eu nu i-am cunoscut. Frații tatălui meu... ei au fost șapte copii — cinci băieți și două fete. Niciunul n-a fost religios. *(Tatăl lui a fost rabin, ați spus.)* Da, dar copiii au plecat de acasă. Tatăl meu a plecat departe. A venit la treizeci și ceva de ani de la Paris să se însoare în România, căci nu mai găsea de lucru la Paris și nu mai avea ce să facă acolo. El a vrut să se căsătorească și a venit aici.

(Cum s-au cunoscut părinții dumneavoastră?) Prin intermediar, așa era pe vremea aceea. Nu era ca acum. Se spune că erau mult mai bune căsătoriile alea de atunci. Acum în Israel este tot așa, pot să-ți povestesc foarte multe lucruri interesante despre acest subiect. Unii tineri, născuți în familii nereligioase sunt atrași să devină religioși. După ce se convertesc, își lasă barbă, nu mai mănâncă la părinți acasă, pentru că mănâncă numai *kosher*, nu-și mai vizitează familia. Termină relațiile cu familia pentru că se dedică exclusiv religiei. Se învață de dimineața până seara în case religioase și pe urmă, când le vine vremea, îi însoară. *(Le aleg tot fete kosher să înțeleg.)* Da.

Am cunoscut un tânăr. La 17 ani s-a întâlnit în autobuz cu un alt tânăr, religios, care i-a povestit ce bine este și cum este... și el a spus așa: „eu am avut o mulțime de întrebări la care n-am primit răspuns în școlile la care am fost. Eu sunt un om care vreau să primesc răspunsuri la întrebările mele. Am crezut că în religie am să primesc răspunsuri”. Și s-a făcut religios. Și-a părăsit familia, s-a dus să învețe. Și când a împlinit 19 ani i s-a spus: „acuma a venit vremea să te însori, dar tu nu te poți însura cu o fată născută într-o familie de religioși, ci tot cu o fată ca și tine — convertită”. I-au adus o fată convertită, care fusese soră și au început să stea de vorbă. El a spus: eu vreau copiii mei să învețe engleză. Ea a răspuns: nu-i nevoie, ajunge dacă învață religia. Și atunci el a spus: eu cu ea nu mă însor. După aia au adus fata din nou și a spus: bine, o să învețe engleză. Și s-au căsătorit. Eu, când l-am cunoscut, avea șapte copii. El avea 33 de ani și religia nu i-a dat răspuns la întrebările lui. Ba din contră, a văzut că sunt o serie de lucruri pe care religia le spune și nu corespund adevărului. El s-a reconvertit, cu nevastă cu tot. A fost foarte greu s-o convingă pe ea, a spus. Ceea ce este o problemă extraordinar de grea este că, în timp ce ești convertit, ți se asigură casă, masă și bani de buzunar, n-ai nici o problemă și în clipa când te reconvertești, trebuie să lucrezi. Dar ce să lucrezi, când de la 19 ani la 33 te-ai ocupat numai de religie? Și atunci sunt alocate diferite fonduri ca să-i recalifice. Copiii de școală sunt foarte disciplinați, au o disciplină religioasă foarte severă și de aceea le este foarte greu la o școală normală. La școlile normale, copiii sunt obraznici, gălăgioși. Și acești copii religioși au avut mari probleme să se integreze în societatea asta care nu știe de disciplină... Acest om ținea conferințe. Eu acolo l-am auzit.

(Ați mai dori să-mi povestiți ceva anume?) Nu. Problemele care mă preocupă astăzi se petrec mai ales acolo. *(Trecutul are un loc al lui sau întotdeauna vă aduceți aminte de ce s-a întâmplat?)* Fără trecut nu se poate. Face parte din formarea ta ca om. Dar prezentul este atât de bogat în evenimente, că împinge la o parte trecutul. La fel și limba. Când am plecat din România, știam să vorbesc cursiv franțuzește și englezește și puțin germană. Acum am probleme și în engleză și în franceză. Vorbesc, dar până mă concentrez,... numai ivritul îmi vine în minte. Pentru că am făcut un efort la 50 de ani să învăț o limbă nouă. Știam să citesc și să scriu ceva de la școala primară, dar mai mult, nu. De gândit, gândesc în românește, evident, dar traduc în ivrit, vorbesc în ivrit, mă exprim în ivrit. Trăiesc în ivrit și mi-am împins la o parte

toate limbile. Toată lumea se vaită de asta. Prezentul este atât de fierbinte acolo și atât de traumatic, sub atâtea aspecte: social, religios, economic și politic. Nu este ușor.

(Cum s-au suprapus toate acele probleme pe nesiguranțele, frustrările pe care le-ați trăit aici atâta timp și de care probabil că ați vrut să scăpați mergând acolo?) A fost foarte plăcut. A fost plăcut că n-am avut senzația de străin, cu toate că acolo ești româncă, unguroaică sau franțuzoaică, după țara de unde vii. Așa ești numit și trăiești în comunitatea din care ai provenit. Când ascultam știrile, locuind la București și vedeam mai ales pe unde umbla Ceaușescu îmi spuneam, asta nu-mi spune mare lucru, căci nu mă simt integrată aici. N-am simțit că este al meu. Acum când se întâmplă ceva în Israel, zic că este al meu, adică simt că e al meu. Simt că tot ce se întâmplă mă atinge personal în toate cele, pentru că pot să votez și pot să aleg. Aici n-am putut. *(N-ați putut să vă asumați nimic, nu?)* Nimic. Acolo pot să aleg, pot să merg să fac campanie electorală, dacă vreau. Pot să mă mișc. Soțul meu, de exemplu, când a auzit că vor să privatizeze electricitatea, a început să scrie. A scris la ministerul de energie, la controlul de stat, la ziare, a scris unde vrei și nu vrei, arătând ce greșeală este să privatizezi sistemul energetic, în special în Israel, care are în jur numai arabi dușmănoși. Că voi puteți vinde energie în toate părțile și puteți cumpăra energie, dar noi nu. Noi suntem izolați. Și soțul meu a vorbit și a protestat la toate nivelele. *(A simțit că are ceva de spus.)* Am de spus ceva și trebuie să spun, am responsabilitatea să spun. Dacă tac sunt vinovat. De ce l-ai votat? De ce ai făcut aia și aia? Am citit de curând ceva interesant. Zice așa: „când se întâmplă ceva rău, cel care l-a făcut este vinovat, dar cei care nu l-au împiedicat sunt și ei responsabili”. Și asta mi-a plăcut foarte mult. Și așa se termină încă o poveste de emigranți.

P R O C E S V E R B A L

Astăzi, anul una mic nouă sute patruzei și trei luna Martie ziua șaptesprezece în Vapniarca-Transnistria.

Noi, Comisiunea instituită de Ministerul Afacerilor Interne cu ordinul Nr. 55437 din 19.I.1943 și 21955 din 6, III.1943, pentru trierea evreilor internați în lagărul Vapniarca, compusă din:

- Lt. Colonel Grosu Victor, ajutor Inspector - ca președinte.
- Gheorghe Moțaș Inspector, delegat din Direcțiunea Generală a Poliției.
- Cpt. Nicolae Diaconescu din partea Inspectoratului General al Jandarmeriei.
- Lt. Magistrat Vasile Antonovici delegat al Curții Marțiale Tiraspol.
- Comisar șef Sava Dumitrescu delegat din partea Prefecturii Poliției Capitalei.

Constatăm prin procesul verbal următoarele:

În ziua de 8 Martie 1943, întrunindu-se la reședința Inspectoratului Jandarmi Odessa, am stabilit condițiunile în care urmează a proceda trierea în lagăr, în raport cu instrucțiunile Ministerului, după care în ziua de 9 Martie 1943 ne-am deplasat la lagărul Vapniarca unde până în ziua de 1 Martie 1943 am procedat la trierea evreilor.

Comisiunea în conformitate cu instrucțiunile primite nu s'a ocupat decât de categoria evreilor internați în lagăr din libertate, de către diferite organe polițienesti.

Restul categoriilor de internați și anume: evreii transferați de la lagărul Tg. Jiu, sau evreii și creștinii internați pe bază de diferite condamnări date de instanțele civile militare, ori creștinii trimiși special în lagăr pe baza altor dispozițiuni, nu au făcut obiectul trierii.

Din categorie evreilor internați din libertate în lagăr, comisiunea a găsit.....	554
Au primit aviz favorabil pentru scoatere din lagăr (v. tabel Nr. 1).....	427
Au primit aviz nefavorabil pentru rămânere în lagăr (v. tabel Nr. 2).....	116
Rămăși în suspensie în lipsa dosarelor.....	11

Total.....554

Comisiunea a constatat cu ocazia operațiunilor că majoritatea dosarelor întocmite de diversele poliții din țară nu conțineau decât date extrem de sumare, fără afirmațiuni concrete, cu suspiciuni vag formulate, din care cauză comisiunea s'a văzut în situația de a nu găsi motive temeinice de menținere mai departe în lagăr a tuturor celor menționați în tabelul Nr. 1, opiniind astfel pentru eliberarea

acestora, cu propunerea ca în caz de scoatere din lagăr, aceștia să rămână mai departe în ghettouri în Transnistria la fel cu ceilalți evrei evacuați din țară.

S'a opinat nefavorabil pentru un număr de 116 evrei contra cărora atât din dosar cât și din cele declarate în ședință, se constatase temeinicia învinuirilor pentru care fuseseră trimiși în lagăr.

Asupra unui număr de 11 evrei, menționați în tabelul Nr. 3, comisiunea nu s'a putut pronunța deoarece aceștia nu posedau dosarele personale, ele nefiind trimise de poliții.

Drept care am încheiat prezentul proces verbal în triplu exemplar, din care două împreună cu tabelele respective se vor înainta Ministerului Af. Interne spre a dispune, al treilea exemplar rămâne la Inspectoratul Jandarmi Odesa

PRESEDINTE

Lt. Colonel

Victor Grosu

MEMBRII

Gh. Moțaș

Cpt. N. Diaconescu

Lt. Mag. V. Antonovici

Comisar Șef

Sava Dumitrescu

Numele și prenumele	Profesiunea	Domic.	Motivele care justifică eliberarea din lagăr.
			a mai fost semnalată că ar desfășura vreo activitate subversivă.
Weiss Rudolf	Avocată	Timișoara	În anul 1943 a fost trimis în judecata Curții Marț. Tim. sub inv. că ar fi membru al org. com. cauzată FAjutorul Muncitoresc, însă din lipsă de probe a fost achitat. Ulterior nu a mai desfășurat nici o activ. contra Sig. Statului.
Stein Alexandru	Contabil	"	Calificat simp. com. pt. motivul că a fost președintele secției șomerilor din asociația funcț. partic. din Tim. N'a fost niciodată arestat, cercetat sau deferit justiției.
Zilberman Iosif	Chelner	"	Calific. simp. com. pt. motivul că a ar fi fost observat în anturajul elementelor com. cunoscut în Tim. În anul 1940 a fost trimis în jud. Curții Marț pt. activitate subversivă însă achitat.
Stein Ioan	Avocat	"	În anul 1931 a fost trimis în jud. Tim. pt. faptul de răspundere de manifeste com. însă scos de sub inculpare prin ord. de neurmărire a judecăt. rului de instrucție. De la acea dată nu a mai fost arestat sau deferit justiției.
Löwy Ladislau	Funcț. part.	"	În anul 1934 a fost trimis în jud. sub învinuirea de a fi colectat bani pt. ajutorul rogu. însă Curtea Marț. Tim. l'a achitat. Piese din dosar nu-i aduc nici o altă învinuire.
Gorniș Cheza	Vopsitor	"	Nu are nimic la activul său, nefiind arestat, cercetat sau deferit justiției pt. fapte contra siguranței Statului.
Flesch Andrei	Chimist	"	idem idem
Friedlaender Eugen	Cont.	"	idem idem

CENTRALA EVREILOR DIN ROMANIA
RECENSAMANTUL PENTRU LOCUITORI AVAND SANGE EVREESC
CONF. DECRET-LEGE Nr. 3.418, PUBLICAT IN MONITORUL OFICIAL Nr. 295/1941

ADEVERINTA Nr. L-46.

S'A PRIMIT DE NOI, COMPLETATA FOAIA DE RECENSAMANT
A DECLARANTULUI Lang Ivan

DOMICIUAT IN Carpulbes STR. Balta-Jarata

Nr. _____

SEMNATA DE: PARINTELE

Lang Ivan

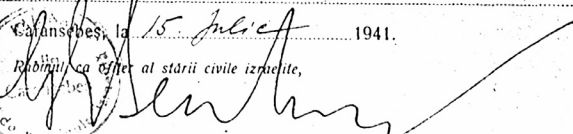
LA Luigi LA DATA SA 29 mai 1942

ACT DE IDENTITATE

Rabinatul Bisericei Evreiești de Rit Occidental din Caransebeș.

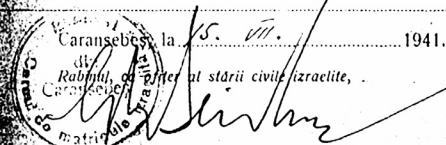
Foaie de matricolă Nr. 242

Numele și prenumele: Lang Ivan
Domiciliul stabil: Caransebeș Str. Balta Fărâta
Domiciliul actual: _____ Str. _____
Numele evreesc: _____ Str. _____
Locul nașterii: Orașul, comuna Caransebeș Județul _____
Data nașterii: Anul 1911 Luna Julie ziua 14 Religia mozaică
Ocupațiunea: carnic Cetățenia: Araucă
De la ce an locuiește în localitate: de la naștere
De unde a venit: _____
Unde a fost înscris în lista cetățenilor: Abandit cetățenie prin naștere 1931
La ce instanță a fost revizuită cetățenia: F. G. M. 270
Sub ce Nr.: _____ Rezultatul revizuirii: _____
La ce unitate a făcut serviciul militar: _____ Gradul _____
De când plătește impozit către stat: _____ către oraș: _____
Ce studii are: _____
Când s'a căsătorit și unde: _____
Numele și prenumele tatălui său: Lang Ștefan
Ocupațiunea sa: șofer șofer Data și locul nașterii: 1902. VII. 24. Jodan
Cât timp a locuit în localitate: de la 1933 Când a murit? _____
Numele și prenumele mamei sale: Lang Emma
Ocupațiunea sa: carnică Data și locul nașterii: 1911. I. 18. St. Gheorgheni
Cât timp a locuit în localitate: de la 1933 Când a murit? _____
Când și unde s'au căsătorit părinții: 1932. Martie 30. Oradea
Numele și prenumele soției (soțului) sale: _____
Data și locul decesului sale: _____
Numele, locul și data de naștere a copiilor:
1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
Locul și data decesului: _____
Observațiuni: _____

Caransebeș, la 15. Iulie 1941.
Rabinul ca ofiter al stării civile izraelite,

Foaie de matricolă Nr. 241

Numele și prenumele: Lang Emma născ. Gross
Domiciliul stabil: Caransebeș Str. Balta Sărată
Domiciliul actual: Str. _____
Numele evreesc: _____
Locul nașterii: Orașul, comuna Măgareasa Crucului Județul Ciuc
Data nașterii: Anul 1911 Luna ianuarie ziua 18 Religia mozaică
Ocupațiunea: casnică Cetățenia: română
De la ce an locuiește în localitate: 1933
De unde a venit: Remeteș pd. Bihor
Unde a fost înscris în lista cetățenilor: vezi F. 4. Nr. 270. cetățenie dobândită prin
La ce instanță a fost revizuită cetățenia: căsătorie
Sub ce Nr.: _____ Rezultatul revizuirii: _____
La ce unitate a făcut serviciul militar: _____ Gradul _____
De când plătește impozit către stat: _____ către oraș: _____
Ce studii are: 6 cl. de gimnaziu
Când s'a căsătorit și unde: 1932. I. 30. Oradea
Numele și prenumele tatălui său: Gross Francisc
Ocupațiunea sa: director de fabrică Data și locul nașterii: 1882. 9. 29. Oradea
Cât timp a locuit în localitate: de la naștere Când a murit? _____
Numele și prenumele mamei sale: Katz Beata
Ocupațiunea sa: casnică Data și locul nașterii: Bors 1887. 9. 14.
Cât timp a locuit în localitate: _____ Când a murit? _____
Când și unde s'au căsătorit părinții: 1906 Oradea
Numele și prenumele soției (soțului) sale: Lang Stefan
Data și locul decesului sale: _____
Numele, locul și data de naștere a copiilor:
1. Lang Fran Caransebeș 1935. VII. 14.
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
Locul și data decesului: _____
Observațiuni: plus de ur.

Caransebeș, la 15. VII. 1941.
Rabinul, ca ofițer al stării civile izraelite,

Caransebeș, Matricolă

abinatul Bisericii Evreesti de Rit Occidental din Caransebes.

Foai de matricolă Nr. 270.

Numele și prenumele: *Lang Stefan*

Domiciliul stabil: *Cicauktz* Str. *Balta Lăzata*

Domiciliul actual: Str. _____

Numele evreesc: *שטיף יצחק*

Locul nașterii: Orașul, comuna *Jadani* Județul *Bihar*

Data nașterii: Anul *1902* Luna *August* ziua *24* Religia *Mosaică*

Ocupațiunea: *funcț. part* Cetățenia: *română*

De la ce an locuiește în localitate: *1933*

De unde a venit: *Renești (jud. Bihar)*

Unde a fost înscris în lista cetățenilor: *Bradca*

În ce instanță a fost revizuită cetățenia: *Acțiunea 127286/1286 Curtea de Apel Oradea*

Sub ce Nr.: *1286/1286* Rezultatul revizuirii: _____

În ce unitate a făcut serviciul militar: *Reg. 5. Roșiori* Gradul *Soldat*

De când plătește impozit către stat: *1920* către oraș: *1933*

De studii are: *Școala de Arte și Meserii Superioare „Echologia”*

Când s'a căsătorit și unde: *Bradca 30 Mai 1932*

Numele și prenumele tatălui său: *Lang Jacob*

Ocupațiunea sa: _____ Data și locul nașterii: *Lang-Heta 12.11.1867*

At timp a locuit în localitate: _____ Când a murit? *1942*

Numele și prenumele mamei sale: *Schwartz Marta*

Ocupațiunea sa: *casnică* Data și locul nașterii: *Siaska 14.0.1878*

At timp a locuit în localitate: _____ Când a murit? _____

Când și unde s'au căsătorit părinții: *1891. Jadani*

Numele și prenumele soției (soțului) sale: *Gras Ema*

Data și locul decesului sale: _____

Numele, locul și data de naștere a copiilor:

1. *Lang Ivan Caransebes 14. VII. 1935.*
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____

Unde și data decesului: _____

Observațiuni: _____

Caransebes, la *15. VII.* 1941.

De Partea ca ofițer al stării civile izraelite,
Caransebes: _____

ȘCOALA PRIMARĂ IZRAELITĂ MIXTĂ TIMIȘOARA II.

Nr. matr. 162/116 Examinat în conformitate cu
Ordonanța Nr. 114.842/1942.

ADEVERINȚĂ

Elevul Lang Ivan născut
la 14 luna Iulie 1935 în comuna Caramsebeș jud.
de naționalitate evr. de religie izr. în anul școlar
1942/43 a terminat clasa IV cu media generală: 980 adică Novă întregi
și 68.

Timișoara, la 2 Iunie 1943

Invățător: _____ Director școlar: _____

Suf. Conf. orșnicului nr. 24312/443 al 6. sec.
Județ. Serv. Sec. _____

Comis. Polit. Caramsebeș
Autoritatea emitentă

No. 830

Autorizație de circulație C. F. R. Permanent
O singură călătorie
15 zile

Dna. Epzo Lang din Caramsebeș
jud. Severin călătorește cu trenul sau cu autobuzele C. F. R.
pe toată rețeaua C. F. R.
pe Distanța Caramsebeș - Timișoara și înapoi.

eliberată de Com. B. Pop. Caramsebeș
Caramsebeș la 1. Decembrie 1942
(Locul și data)

_____ Semnătura Șefului și sigilul _____
_____ Semnătura ajutorului _____

CERCUL DE RECRUTARE SEVERIN

No. 306.....

Adeverință

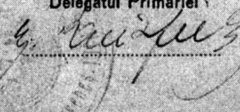

Se adeverește că evreul..... **Lang Stefan**.....

Ctg. 1925 No. 306 Registrul Special evrei, a prestat 5 zile
de muncă la curățirea zăpezii în orașul..... **Caransebeș**.....

de la..... **9. Februarie**..... 1942 până la..... **13. Februarie** 1942 inclusiv.

Lugoj,..... la..... **22. Februarie** 1942.

Comandantul Cercului
de Recrutare Severin
COLONEL

Delegatul Primăriei

Bibliografie selectivă

1. Ana Novac, *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele*, Ed. Dacia, Cluj Napoca, 2004;
2. Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, John's Hopkins University Press, Baltimore and London, 2001;
3. Michael Pollack, *L'expérience concentrationnaire*, Ed. Métailié, Paris, 1990;
4. Mihai Crioveanu, *Holocaustul un avertisment al istoriei*, IRIR, București, 2005;
5. Miriam Korber — Bercovici, *Jurnal de ghetou, Djurii, Transnistria 1941-1943*, Ed. Kriterion, București, 1995.
6. Vasile Eugenia, *Flacăra Memoriei. „Dialog cu preotul și arheologul Gborghe Petre-Govora”*, Ed. Petraș, Rm-Vâlcea, 2005.
7. * * * , *Despre Holocaust și comunism*, Ed. Polirom, Iași, 2002;